

ISSN 2220-8089 (print)
ISSN 2523-4005 (on-line)

Міністерство освіти і науки України

В І С Н И К

**ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
імені В.Н. КАРАЗІНА**

Серія «Питання політології»

Випуск 39

Заснована 1993 року

Харків

2021

У Віснику розглядаються актуальні проблеми теорії та практики політичних процесів в умовах глобалізації.

Для викладачів, наукових працівників та всіх, хто цікавиться проблематикою політичної науки.

Вісник є фаховим виданням України категорії «Б» у галузі політичних наук зі спеціальності 052 (Наказ МОН України наказу Міністерства освіти і науки України № 627 від 14.05.2020).

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (протокол № 6 від 31.05.2021 р.)

Індексується: DOAJ <https://doaj.org/toc/2523-4005?source>

Редакційна колегія Вісника ХНУ імені В.Н. Каразіна «Питання політології»:

Головний редактор:

Журженко Т.Ю. – професор Інституту політичних наук Віденського університету (Австрія);

Заступник головного редактора:

Фісун О.А. – докт. політ. наук, професор, зав. кафедри політології філософського факультету ХНУ імені В.Н. Каразіна.

Відповідальний секретар:

Комарова Т.Г. – канд. політ. наук, доцент кафедри політології філософського факультету ХНУ імені В.Н. Каразіна.

Ганс-Морзе Дж. – доцент кафедри політології Університету Нортвестерн (США);

Гейл Г.Е. – професор кафедри політології Університету Джорджа Вашингтона (США);

Дерлугьян Г. – професор Нью-Йоркського університету в Абу-Дабі (США-ОАЕ);

Джуліано Е. – доцент кафедри політології Колумбійського університету (США);

Карпенко І.В. – докт. філос. наук, професор, декан філософського факультету ХНУ імені В.Н. Каразіна;

Качмарський М. – доцент Школи соціальних та політичних наук Університету Глазго (Велика Британія);

Круглашов А.М. – докт. політ. наук, професор, зав. кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича;

Люстін Л. – співдиректор з наукових досліджень відділу політики та міжнародних відносин Астонського університету (Велика Британія);

Панченко Т.В. – докт. політ. наук, професор кафедри політології філософського факультету ХНУ імені В.Н. Каразіна;

Півнева Л.М. – докт. політ. наук, професор кафедри політології філософського факультету ХНУ імені В.Н. Каразіна;

Радніц С. – директор Центру російських, східноєвропейських та центральноазійських досліджень імені Елісона Вашингтонського університету (США);

Розумний М.М. – докт. політ. наук, професор;

Романюк А.С. – докт. політ. наук, професор, зав. кафедри політології філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка;

Рубанов В.В. – докт. політ. наук, професор кафедри політології філософського факультету ХНУ імені В.Н. Каразіна.

Шаповаленко М.В. – докт. політ. наук, професор кафедри політології філософського факультету ХНУ імені В.Н. Каразіна.

Адреса редакційної колегії: 61022, Харків, майдан Свободи, 4, Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна, кафедра політології, тел. 707-51-63.

E-mail – vp.kh@ukr.net, politj@karazin.ua

Адреса сайту Вісника: <http://periodicals.karazin.ua/politology/>

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21570 – 11470Р від 21.08.2015

© Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна, оформлення, 2021

ISSN 2220-8089
ISSN 2523-4005

Ministry of Education and Science of Ukraine

**THE JOURNAL OF V. N. KARAZIN KHARKIV NATIONAL
UNIVERSITY**

Series «Issues of Political Science»

Issue 39

Established in 1993

Kharkiv

2021

The Journal addresses the current problems of theory and practice of political processes in the context of globalization.

For university teaching and research faculty members, academic researchers, political experts, and anyone interested in political science.

The Journal is a professional edition of Ukraine of the "B" category in the field of political science in the speciality 052 (The Decree of MES of Ukraine No. 627 from 14.05.2020)

Approved for publication by the decision of the Academic Council of V. N. Karazin Kharkiv National University (protocol number № 6 dated 31.05.2021).

Indexed: DOAJ <https://doaj.org/toc/2523-4005?source>

Editorial board of the Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University «Issues of Political Science».

Tatiana Zhurzhenko – Ph.D., Visiting Professor in the Political Science Department at the University of Vienna (Austria) (*Editor-in-Chief*);

Oleksandr Fisun – Dr.Sc. in Political Science, Professor and Head of Department of Political Science, V.N. Karazin Kharkiv National University (*Deputy Editor*);

Tetyana Komarova – Ph.D. in Political Science, Associate Professor in the Political Science Department, V.N. Karazin Kharkiv National University (*Executive Secretary*);

George Derlugyan – Ph.D., Professor of Social Research and Public Policy at the New York University - Abu Dhabi (United States-OAE);

Jordan Gans-Morse – Ph.D., Associate Professor, Department of Political Science at Northwestern University (United States);

Elise Giuliano – Ph.D., Lecturer in the Political Science Department at Columbia University (United States);

Henry E. Hale – Ph.D., Professor of Political Science and International Affairs, Department of Political Science at the George Washington University (United States);

Marcin Kaczmarek – Ph.D., Lecturer in Security Studies, School of Social and Political Sciences at the University of Glasgow (United Kingdom);

Ivan Karpenko – Dr.Sc. in Philosophy, Professor and Dean of the School of Philosophy, V.N. Karazin Kharkiv National University;

Anatoliy Kruglashov – Dr.Sc. in Political Science, Professor and Head of Department of Political Science and Public Administration, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University;

Lucian Leustean - Ph.D., Research Co-Director for Politics and International Relations, Aston University (United Kingdom);

Tetyana Panchenko – Dr.Sc. in Political Science, Professor in the Political Science Department, V.N. Karazin Kharkiv National University;

Lyubov Pivneva – Dr.Sc. in Political Science, Professor in the Political Science Department, V.N. Karazin Kharkiv National University;

Scott Radnitz – Ph.D., Director of the Ellison Center for Russian, East European, and Central Asian Studies at the University of Washington (United States);

Anatoliy Romaniuk – Dr.Sc. in Political Science, Professor and Head of Department of Political Science, Ivan Franko National University of Lviv;

Maxim Rozumny – Dr.Sc. in Political Science, Professor;

Victor Rubanov – Dr.Sc. in Political Science, Professor in the Political Science Department, V.N. Karazin Kharkiv National University;

Maryna Shapovalenko – Dr.Sc. in Political Science, Professor in the Political Science Department, V.N. Karazin Kharkiv National University.

The address of editorial board: 61022, Kharkiv, Svobody sq., 4, V. N. Karazin Kharkiv National University, Department of Political Science, tel. 707-51-63.

E-mail – vp.kh@ukr.net, politj@karazin.ua

Web-site: <http://periodicals.karazin.ua/politology/>

The articles were reviewed internally and externally.

Certificate of state registration KB № 21570 – 11470P dated 21.08.2015

© V. N. Karazin Kharkiv National University, 2021

ЗМІСТ

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

Шаповаленко М.В. Олігархат як чинник консолідації авторитаризму	8
Божко П.А. Інституційне будівництво та архітектоніка політико-адміністративних інститутів	15
Марціхів Х., Селіверстова К. Демократія як суспільний ідеал і політична практика (англійською)	22
Андрушко В.І. Дискурс у контексті політико-владних відносин	31
Зерницький Р. В. Фінансування громадянами статутної діяльності політичних партій в Україні у 2019 році	40
Гончаренко М.М. Комунікація з виборцями: фактори ефективної взаємодії	46
Синюченко А.М. Пріоритетні напрями дослідження проблематики прекарності	54
Олішевська В. Д., Поліщук К. В. Футбол як інструмент політизації суспільства	64
Свідерська О. І., Чорній О. В. Астротерфінг як інструмент психологічного впливу на масову свідомість	71

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ТА РЕГІОНАЛЬНІ СТУДІЇ

Дерев'янка І.П. Ієрархія держав як прояв асиметрії в міжнародних відносинах	80
Баталов О.А. Вплив довіри та недовіри на міжнародні відносини	88
Гайко О.С. Проблеми урбанізації та деурбанізації в контексті міжнародної безпеки	93
Ключкович А. Ю. Популізм у Словаччині: особливості політичного феномена	100
Люба О.О. Україна та Сербія: довгий шлях до євроінтеграції	108
Зінченко О. І. Європейська регіональна система протидії кібертероризму: політичні, інституційні та правові механізми	118
Рагімлі М. Демократизація/дедемократизація політичних інститутів в Азербайджані	123

СОДЕРЖАНИЕ

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ИНСТИТУТЫ И ПРОЦЕССЫ

Шаповаленко М.В. Олигархат как фактор консолидации авторитаризма	8
Божко П.А. Институциональное строительство и архитектура политико-административных институтов	15
Марцихив К., Селиверстова Е. Демократия как общественный идеал и политическая практика (на англ. яз.)	22
Андрушко В.И. Дискурс в контексте политико-властных отношений	31
Зерницкий Р. В. Финансирование гражданами уставной деятельности политических партий в Украине в 2019 году	40
Гончаренко М.Н. Коммуникация с избирателями: факторы эффективного взаимодействия	46
Синюченко А.М. Приоритетные направления исследования проблематики прекарности	54
Олишевская В.Д., Полищук К.В. Футбол как инструмент политизации общества	64
Свидерская О. И., Чорний А. В. Астротерфинг как инструмент психологического воздействия на массовое сознание	71

МЕЖНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ И РЕГИОНАЛЬНЫЕ СТУДИИ

Деревянко И. П. Иерархия государств как проявление асимметрии в международных отношениях	80
Баталов А.А. Влияние доверия и недоверия на международные отношения	88
Гайко О.С. Проблемы урбанизации и деурбанизации в контексте международной безопасности	93
Ключкович А.Ю. Популизм в Словакии: особенности политического феномена	100
Любая Е.А. Украина и Сербия: долгий путь к евроинтеграции	108
Зинченко А.И. Европейская региональная система противодействия кибертерроризму: политические, институциональные и правовые механизмы	118
Рагимли М. Демократизация/дедемократизация политических институтов в Азербайджане	123

CONTENT

POLITICAL INSTITUTIONS AND PROCESSES

Shapovalenko M. Oligarchy as a Factor in the Consolidation of Authoritarianism	8
Bozhko P. Institutional Building and Architectonics of Political and Administrative Institutions	15
Martsikhiv K., Seliverstova K. Democracy as a Public Ideal and Political Practice	22
Andrushko V. Discourse in A Context of Political Power Relations	31
Zernytskyi R. Financing of Statutory Activities of Political Parties in Ukraine in 2019 by Citizens	40
Honcharenko M. Communication with Voters: Factors of Effective Interaction	46
Syniuchenko A. Priority Directions of Precariousness Problems Research	54
Olishevska V., Polishchuk K. Football as an Instrument of Society's Politicization	64
Sviderska O., Chornii O. Astroterfing as a Tool of Psychological Influence on the Mass Consciousness	71

INTERNATIONAL RELATIONS AND REGIONAL STUDIOS

Derevianko Igor The Hierarchy of States as a Manifestation of Asymmetry in International Relations	80
Batalov A. The Influence of Trust and Distrust in International Relations	88
Gaiko O. Problems of Urbanization and Deurbanization in the Context of International Security	93
Klyuchkovych A. Populism in Slovakia: Peculiarities of a Political Phenomenon	100
Liuba O. Ukraine and Serbia: a Long Way to European Integration	108
Zinchenko O. European Regional System for Combating Cyberterrorism: Political, Institutional and Legal Mechanisms	118
Rahimli M. Democratization /Dedemocratization of Political Institutions in Azerbaijan	123

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

DOI: 10.26565/2220-8089-2021-39-01

УДК 327.7/327.5

Шаповаленко Марина Володимирівна

професор, д. політ.н.,
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, Харків, 61022,
m.shapovalenko@karazin.ua,
<https://orcid.org/0000-0002-9128-8008>

ОЛІГАРХАТ ЯК ЧИННИК КОНСОЛІДАЦІЇ АВТОРИТАРИЗМУ

Розглядаються основні чинники зростання популярності та впливовості недемократичних режимів, в першу чергу, консолідованого авторитаризму. У сучасному світі в умовах геополітичної турбулентності змінюються геополітичні центри сили та актори прийняття глобальних управлінських рішень, тому є нагальна потреба у керуванні суспільно-політичними та економічними процесами для стабільного розвитку суспільства. Умови хаосу лише підсилюють намагання пошуку та створення запобіжників некерованості розвитку політичного режиму. В таких умовах існує певна соціальна група, яка зацікавлена у збереженні та зміцненні авторитарного режиму. Саме олігархи зацікавлені у збереженні status-quo. Більшість успішних і розвинутих країн пройшла через етап домінування олігархату (наприклад, США, Франція, Німеччина). Акцентується увага на тенденціях посилення авторитарних тенденцій у глобальному вимірі, що дає можливість робити висновок, що ці процеси взаємопов'язані.

Доводиться, що на тлі домінування авторитарних тенденцій у світі підсилюються позиції олігархів усюди. Хоча людство має досвід долавання впливу олігархату. Послідовна податкова політика США протягом десятиліть таки дала позитивні результати завдяки зусиллям президента Ф.Рузвельта.

Доводиться, що саме послідовна фіскальна політика може дати позитивні результати і в Україні. Але всі ці заходи гальмуються протягом усіх років незалежності через різноманітні лобістська групи в межах законодавчого корпусу, а статки українських олігархів лише зростають, що дає можливість дійти висновку, що в суспільстві поки що немає запиту на реальну боротьбу з цим явищем.

Ключові слова: авторитаризм, консолідований авторитаризм, олігархи як геополітичний актор, олігархат

Шаповаленко Марина Владимировна

професор, д. політ.н.,
Харьковский национальный
университет имени В.Н. Каразина,
площадь Свободы, 4, Харьков, 61022,
m.shapovalenko@karazin.ua,
<https://orcid.org/0000-0002-9128-8008>

ОЛИГАРХАТ КАК ФАКТОР КОНСОЛИДАЦИИ АВТОРИТАРИЗМА

Рассматриваются основные факторы роста популярности и влиятельности недемократических режимов, в первую очередь, консолидированного авторитаризма. В современном мире в условиях геополитической турбулентности меняются геополитические

центры силы и акторы принятия глобальных управленческих решений, поэтому есть насущная необходимость в управлении общественно-политическими и экономическими процессами для стабильного развития общества. Условия хаоса лишь усиливают попытки поиска и создания предохранителей неуправляемости развития политического режима. В таких условиях существует определенная социальная группа, которая заинтересована в сохранении и укреплении авторитарного режима. Именно олигархи заинтересованы в сохранении status-quo. Большинство успешных и развитых стран прошло через этап доминирования олигархата (например, США, Франция, Германия). Акцентируется внимание на тенденциях усиления авторитарных тенденций в глобальном измерении, что дает возможность делать вывод, что эти процессы взаимосвязаны.

Доказывается, что на фоне доминирования авторитарных тенденций в мире усиливаются позиции олигархов везде. Хотя человечество имеет опыт преодоления влияния олигархата. Последовательная налоговая политика США в течение десятилетий так и дала положительные результаты благодаря усилиям президента Ф. Рузвельта.

Доказывается, что именно последовательная фискальная политика может дать положительные результаты и в Украине. Но все эти меры тормозятся на протяжении всех лет независимости через различные лоббистская группы в рамках законодательного корпуса. А состояние украинских олигархов только растет, что позволяет прийти к выводу, что в обществе пока нет запроса на реальную борьбу с этим явлением.

Ключевые слова: авторитаризм, консолидированный авторитаризм, олигархи как геополитический актер, олигархат

Maryna Shapovalenko

Professor, Dr.Sc. in Political Science,
V.N. Karazin Kharkiv National University, 4,
Svoboda Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine,
m.shapovalenko@karazin.ua,
<https://orcid.org/0000-0002-9128-8008>

OLIGARCHY AS A FACTOR IN THE CONSOLIDATION OF AUTHORITARIANISM

The main factors of the growing popularity and influence of non-democratic regimes, first of all, consolidated authoritarianism, are considered. In the modern world, in conditions of geopolitical turbulence, geopolitical centers of power and actors in making global management decisions are changing, therefore there is a need to manage socio-political and economic processes for the stable development of society. The conditions of chaos only intensify attempts to find and create fuses for the uncontrollable development of the political regime. In such conditions, there is a certain social group that is interested in preserving and strengthening the authoritarian regime. It is the oligarchs who are interested in preserving the status quo. Most of the successful and developed ones went through the stage of oligarchy domination (for example, the USA, France, Germany). The attention is focused on the tendencies of strengthening of authoritarian tendencies in the global dimension, which makes it possible to conclude that these processes are interrelated.

It is proved that against the background of the dominance of authoritarian tendencies in the world, the positions of oligarchs are strengthening everywhere. Although humanity has experience overcoming the influence of the oligarchy. Consistent US tax policy over the decades has produced positive results thanks to the efforts of President F. Roosevelt.

It proves that it is a consistent fiscal policy that can yield positive results. But all these measures have been inhibited throughout the years of independence through various lobbying groups within the legislative body. And the state of the Ukrainian oligarchs is only growing, which allows us to come to the conclusion that there is no demand in society for a real fight against this phenomenon.

Keywords: authoritarianism, consolidated authoritarianism, oligarchs as a geopolitical actor, oligarchy

На тлі бурхливих геополітичних змін деякі феномени політичних процесів залишаються константними і до них можна віднести такі інститут, як олігархат і авторитаризм у різних проявах. У звіті «Країни перехідного періоду 2021» (Nations in Transit 2021) міжнародної правозахисної організації Freedom House на цій тенденції акцентується увага. У документі зазначається, що зниження загального рівня демократії в регіоні не

припиняється з 2005 року. Протягом 2020 року послаблення показників демократії продемонстрували 18 країн Європи та Євразії, в тому числі Україна, незважаючи на найактивніше громадянське суспільство, п'ять країн не зазнали змін, і лише шість країн показали покращення демократії, а саме Молдова, Косово, Узбекистан, Північна Македонія та Вірменія (див. рис. 1).

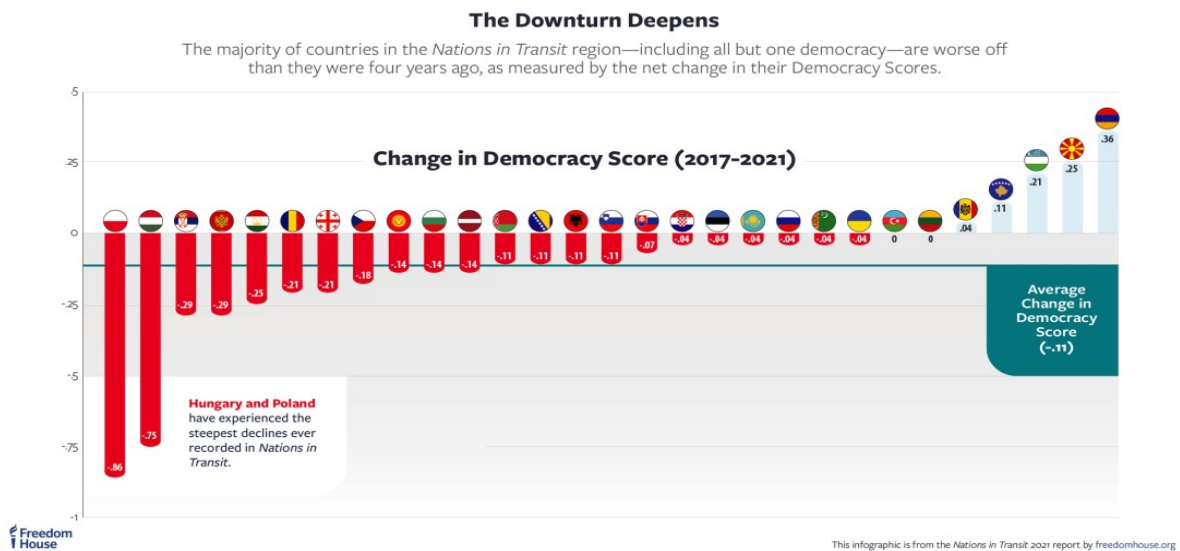

рис. 1 (Nations in Transit 2021)

І це багато в чому пов'язано з якістю демократичного етосу, як в середині правлячого класу, так і суспільної свідомості різних верств населення. На думку президента цієї організації, Майкла Абрамовіца: «Демократично обрані лідери відвертаються від демократії та створюють власні викривлені реалії для консолідації та збереження влади. Завдяки своїм успіхам антидемократичні режими стають прикладом і сприяють зростанню авторитаризму в сусідніх країнах. Залишаючись безконтрольними, вони можуть підірвати демократію та узаконити зловживання владою в Європі та за її межами» (Nations in Transit 2021).

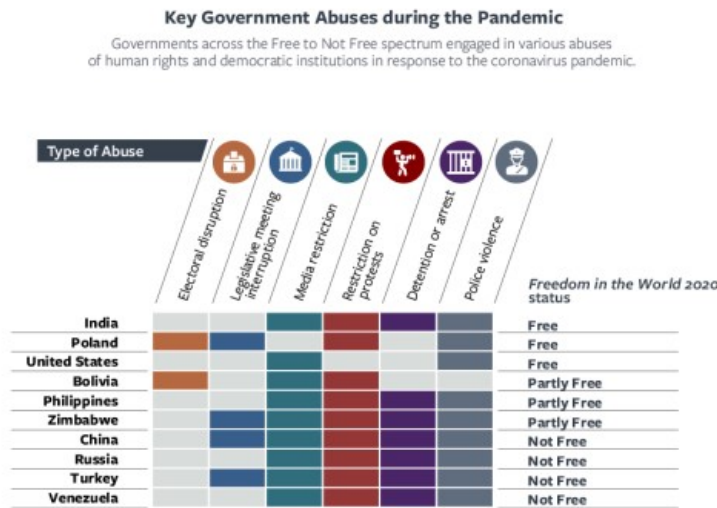
Підкреслено у цьому звіті «безпрецедентне» погіршення демократії за останнє десятиліття в Польщі та Угорщині, пов'язане з тим, що «правлячі партії Угорщини та Польщі посилюють напади на ЛГБТ+ спільноту, а також на етнічні та релігійні групи меншин, і намагаються послабити верховенство

права шляхом нападів на незалежність судової влади» (Nations in Transit 2021). Щодо України, то правозахисники зафіксували зменшення рівня демократії за період з 2017 до 2021 року на 0,4% (хоча такий показник демонструє найменший рівень падіння серед 29 країн у рейтингу).

Слід додати, що у Freedom House назвали Україну та ще три країни – Вірменію, Боснію та Герцеговину і Сербію державами з найактивнішим громадянським суспільством. На жаль, не було вказано, що лише найрадикальнішим елементам громадянського суспільства дозволена така активність. Роком раніше спільний звіт «Демократія на карантині» правозахисної організації Freedom House та дослідницької компанії GQR підкреслив, що пандемія коронавірусу COVID-19 поглибила кризу демократії у всьому світі, що призвело до зривів урядами країн виборів, тиску на критиків та ЗМІ, а також закриття важливих демократичних інституцій (Nations in

Transit 2021) Масштаб погіршення стану демократії з початку спалаху пандемії та прав людини охопив 80 країн. Особливо

гостро ця проблема постала перед перехідними демократіями та напівконсолідованими автократіями (див. рис.2)

Freedom House

This infographic is from the Democracy under Lockdown report by Freedom House.

Рис.2 (Nations in Transit 2021)

У Казахстані спостерігають збільшення переслідувань громадських активістів та політичної опозиції за критику в соціальних мережах і поширення інформації про порушення прав людини. Водночас в Азербайджані «уряд використав привід порушення карантину для тиску на активістів від політичної опозиції. Тобто фактично нові виклики глобального масштабу підсилюють процеси зміцнення авторитарних інститутів (Nations in Transit 2021). Втім слід зазначити, що такі тенденції будуть домінувати і далі, що пов'язано з ключовими акторами.

Бурхливі процеси економічної лібералізації привели до формування нових класів суспільства, маркірувати які було дуже важко. Це стосувалося правлячого класу, акторів економічних, політичних та соціальних процесів.

Актором можна вважати таку соціальну групу, у середині якої існують міцні зв'язки між її членами; є усвідомлення спільності інтересів та існує групова солідарність; є прояви координації дій її членів. У першу чергу

на думку спадає поняття «політична еліта», що включає групу людей, яка має надвисокий ступінь впливу на суспільні структури, корегує напрям соціальних, економічних та політичних процесів у межах певного соціально-політичного простору (в першу чергу, загальнодержавного, не дивлячись на формальну, юридичну рівність з іншими громадянами держави), та навіть поза ним (якщо еліта має потужний «експансивний» потенціал).

Але слід розуміти, що в нових демократіях та новостворених постколоніальних державах політична еліта мала певні канали формування, в межах яких розвивались *modus-vivendi* та *modus operandi* цієї соціальної групи. А саме феномен політико-економічних груп (ПЕГ¹, варіанти: олігархічні групи, фінансово-промислові групи, «кримінальні клани»), безпосередньо пов'язаний із ключовими особливостями перехідної політичної системи, фундаментальною ознакою якої було зрощення політики та

¹ ПЕГ – політико-економічні групи.

великого бізнесу через приватизацію державної власності. Якщо взяти за приклад реалії України за часів другого президента, то політичні надбудови провідних ПЕГ виявляли високу лояльність до президента Кучми, і саме вони формували каркас т. зв. «політичного центру». Фактично, група реальних і акторів вітчизняної політики вичерпувалася, з одного боку, опозицією, що мала два головних крила – лівоконсервативне та реформістське, а з іншого – пропрезидентськими (центристськими) силами або ПЕГ.

З точки зору вітчизняних дослідників, українські ПЕГ – це складний симбіоз політичних, економічних, адміністративних, фінансових, організаційних, інформаційних, соціальних, культурних і особистісних складових (Лісничук, Сушко 2005)

З самого початку формування ПЕГ головною поведінковою стратегією була орієнтація на отримання політичної ренти (1990-ті роки) через практику *rent-seeking*. Виявилося, що це специфічний тип *груп за інтересами*, для якого характерний міцний симбіоз політичних, економічних та адміністративних можливостей і ресурсів впливу. А найголовніше, такі групи інтересів формально не були ані державними, ані власне політичними об'єднаннями солідарних інтересів, носії яких готові відстоювати їх реалізацію через спільну колективну дію.

Варто зауважити, що переважна частина сучасних потужних держав має свій досвід формування і функціонування ПЕГ та ФПГ (фінансово-політичних груп). Промислово-фінансові монополії, які підкоряють собі державні інституції, утворюють суспільний устрій, є олігархічними і ставлять під загрозу державне функціонування.

Шведський економіст, який працює у США, Андерс Ослунд у 2005 році написав статтю «Порівняльна олігархія: Росія, Україна і Сполучені Штати», в якій намагався показати, що олігархія в цих країнах має багато спільного (Ослунд 2005).

За спостереженням Андрія Шлейфера (Shleifer), поява олігархії характерна для будь-якої країни з середнім рівнем доходів на душу населення, включаючи деякі західні держави. Згідно зі списком Forbes,

на початку 2009 р. Америка була єдиною великою країною світу, де на мільйон жителів припадає більше одного мільярда. За кількістю мільярдів на одиницю ВВП США поступаються лише Саудівській Аравії. В Європейському Союзі «щільність мільярдів» у три рази нижче, ніж у Сполучених Штатах, щоправда, вона сильно варіюється – вище в Німеччині, нижче у Франції і Італії, близька до середнього по ЄС в Великобританії. Росія – країна з високою концентрацією олігархії, незважаючи на падіння фондового ринку на одиницю російського ВВП їх більше, ніж в будь-якій країні ЄС, за винятком крихітного Кіпру. Що цікаво: згідно з цим показником, Китай (включаючи Гонконг) випередив ЄС, хоча і як і раніше, сильно відстає від США (Верон 2009).

Вважається, що перетворенню США із країни олігархів на країну середнього класу сприяла діяльність президентів Теодора Рузвельта і Франкліна Рузвельта. Наприкінці XIX сторіччя у США панували приблизно 40 осіб, які уособлювали американську олігархію: Рокфеллер, Морган, Карнегі та інші. Саме вони вважали себе вище за державну владу і закон, а уряд – своїм додатком. За результатами великої кризи 1929 р., економіка США розвалилася, в найбагатшій країні світу були випадки голодної смерті. За період кризи промислове виробництво скоротилося майже вдвічі, обсяг інвестицій у 1932 році скоротився у 48 разів порівняно з 1929 роком, у 1933 році у США було 14 мільйонів безробітних, під час кризи розорилися 5 тисяч банків і 5 мільйонів фермерів (Новіков 2020).

Серед заходів у межах «Нового курсу» Ф.Рузвельта були і зміни податкового законодавства, спрямовані на зменшення надвисоких доходів і нерівності статків. Але на реалізацію усіх заходів знадобилося декілька років, така політика продовжувалася і після смерті Ф.Рузвельта (1945 р.). У 1935, 1936 та 1937 роках були ухвалені закони про додаткове оподаткування найбагатших американців. Тобто правове забезпечення подолання олігархії та створення країни середнього класу, який був запроваджений у США, включав застосування двох інструментів:

антимонопольного і податкового законодавства (це той самий висміяний тисячу разів принцип «відібрати та поділити»), і він потребував величезних зусиль політичних лідерів та кількох десятиріч для досягнення успіху, але результатом стала післявоєнна золота доба Америки.

Нещодавно Forbes оновив рейтинг мільярдерів України і виявив, що статки більшості українських мільярдерів зросли (і справа не тільки в показниках діяльності їхнього) бізнесу. Очолює цей список традиційно Р.Ахметов:

Рінат Ахметов. Статки найбагатшої людини в Україні зросла до 7,6 млрд. дол.

Активи:

Метінвест 3,3 млрд. дол.

ДТЕК 2,1 млрд. дол.

Нерухомість 0,7 млрд. дол.

ПУМБ 0,3 млрд. дол.

Лемтранс 0,3 млрд. дол.

Інші активи 0,9 млрд. дол.

Віктор Пінчук. Статки зросли до 2,5 млрд. дол. У червні 2020 року Forbes Україна оцінював його в 1,4 млрд. дол.

Активи:

Нерухомість 0,8 млрд. дол.

Грошові кошти 0,7 млрд. дол.

Interpipe 0,5 млрд. дол.

Інші активи 0,5 млрд. дол.

Костянтин Жеваго. Статки зросли до 2,1 млрд. дол. У червні 2020 року Forbes Україна оцінював його в 1,1 млрд. дол.

Активи:

Ferrexpro 1,4 млрд. дол.

Arterium 0,3 млрд. дол.

Грошові кошти 0,3 млрд. дол.

Інші активи 0,1 млрд. дол.

Ігор Коломойський. Статки зросли до 1,8 млрд. дол. У червні 2020 року Forbes Україна оцінював його в 1 млрд. дол.

Активи:

Нафтогазові активи 0,7 млрд. дол.

Металургійні активи 0,4 млрд. дол.

Грошові кошти 0,2 млрд. дол.

Нерухомість 0,1 млрд. дол.

Дніпроазот 0,1 млрд. дол.

Медіа 0,1 млрд. дол.

Інші активи 0,2 млрд. дол.

Геннадій Боголюбов. Статки зросли до 1,7 млрд. дол. У червні 2020 Forbes Україна оцінював його в 1,2 млрд. дол.

Активи:

Нафтогазові активи 0,7 млрд. дол.

Грошові кошти 0,5 млрд. дол.

Інші активи 0,5 млрд. дол.

Петро Порошенко. Статки зросли до 1,6 млрд. дол. У червні 2020 року Forbes Україна оцінював його в 1,4 млрд. дол.

Активи:

Roshen 1,1 млрд. дол.

Грошові кошти 0,2 млрд. дол.

Укрпромінвест-Агро 0,1 млрд. дол.

Інші активи 0,2 млрд. дол.

Вадим Новинський. Стан 1,4 млрд. дол. У червні 2020 року Forbes Україна оцінював його в 810 млн. дол.

Активи:

Метінвест 1,1 млрд. дол.

Грошові кошти 0,1 млрд. дол.

Enwell Energy 0,1 млрд. дол.

Інші активи 0,1 млрд. дол. (Оновлений список найбагатших 2021)

Доволі знаковим є відкладеність обговорення законопроектів стосовно боротьби з олігархами. Слід зауважити, що олігархія сприймається як звичайна складова способу життя. Українська олігархія виникла винятково через зловживання владою, політичний доступ до державної власності. Перші величезні статки в Україні були зароблені за рахунок бартерних операцій з державним газом, електроенергією, металом. Для українських олігархів Україна є джерелом статків, а не місцем накопичення та інвестування капіталу (Chernenko 2018).

Перед парламентськими виборами 2019 року Олена Фінаєва, співробітниця Школи політичної аналітики НаУКМА, проаналізувала програми 12 провідних політичних партій України. Тільки дві з них – «Голос» та «Свобода» – мали у програмах розділи щодо боротьби з олігархією, ще кілька партійних програм мали в економічних розділах поодинокі заходи боротьби з монополіями та офшорами (Фінаєва 2019). Українська влада, навіть маючи антимонопольне законодавство і Антимонопольний комітет, не виявляє бажання використовувати наявні політичні важелі для подолання безмежної влади олігархів. До того ж панування олігархів у медійному просторі фактично дає їм можливість формувати порядок денний у загальнодержавному масштабі та підсилювати авторитарні тенденції розвитку країни, а стан громадянського

суспільства не живить надію на зміни ситуації на краще.

ЛІТЕРАТУРА

Nations in Transit. 2021. *Freedom House*. URL:

https://freedomhouse.org/sites/default/files/2021-04/NIT_2021_final_042321.pdf

Лісничук, О., Сушко, О. 2005. *Чи є політико-економічні групи перешкодою для політичного розвитку України?* Київ: Фонд ім. Фрідріха Еберта, Регіональне представництво в Україні, Білорусі та Молдові. URL: <http://www.fes.kiev.ua/Dokument/peg.pdf>

Ослунд, А. 2005. *Сравнительная олигархия: Россия, Украина и США*. URL: <https://strana-oz.ru/2005/1/sravnitelnaya-oligarhiya-rossiya-ukraina-i-ssha>

Shleifer, Andrei. 2005. *A Normae Country: Russia after communism*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Верон, Н. 2009. «Европа і її олигархи», *Forbs*. URL: <https://www.forbes.ru/forbes/issue/2009-10/28462-evropa-i-ee-oligarhi>

Новіков, В. 2020. «Американська олігархія: як вона програла? Барони-розбійники», *P&M*. URL:

https://petrimazepa.com/uk/amerikanska_oligarkhiya_yak_vona_prograla_baroni_rozbiyniki

«Оновлений список найбагатших: Новинський став мільярдером, Косюк вибув». 2021. *Економічна правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2021/03/13/671912/>

Chernenko, D. 2018. «Capital Structure and Oligarch Ownership», *Munich Personal RePEc Archive*. URL:

<https://mpra.ub.uni-muenchen.de/83641>

Фінаєва, О. 2019. *Гроші, влада та ЗМІ: Як партії збираються з олігархами боротися*. URL: <https://vybory.pravda.com.ua/authors/5d2f25e2c5ebd/>

REFERENCES

Nations in Transit. 2021. *Freedom House*. URL:

https://freedomhouse.org/sites/default/files/2021-04/NIT_2021_final_042321.pdf

Lisnychuk, O., Sushko, O. 2005. *Chy ve polityko-ekonomichni hrupy pereshkodoyu dlya politychnoho rozvytku Ukrainy?* (Are political and economic groups an obstacle to Ukraine's political development?). Kyiv: Fond im. Fridrikha Eberta, Rehional'ne predstavnytstvo v Ukrayini, Bilorusi ta Moldovy (in Ukrainian).

Oslund, A. 2005. *Sravnitel'naya oligarhiya: Rossiya, Ukraina i SShA* (Comparative oligarchy: Russia, Ukraine and the USA). URL: <https://strana-oz.ru/2005/1/sravnitelnaya-oligarhiya-rossiya-ukraina-i-ssha> (in Russian).

Shleifer, Andrei. 2005. *A Normae Country: Russia after communism*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Veron, N. 2009. «Evropa i ee oligarhi (Europe and its oligarchs)». *Forbs*. URL: <https://www.forbes.ru/forbes/issue/2009-10/28462-evropa-i-ee-oligarhi> (in Russian).

Novikov, V. 2020. «Amerykans'ka oliharkhiya: yak vona prohrala? Barony-rozbiynyky (The American oligarchy: how it lost)», *P&M*. URL:

https://petrimazepa.com/uk/amerikanska_oligar_khiya_yak_vona_prograla_baroni_rozbiyniki (in Ukrainian).

«Onovlenyy spysok naybahatshykh: Novyns'kyu stav mil'yarderom, Kosyuk vybuv (Updated list of the richest: Novinsky became a billionaire, Kosyuk dropped out)». 2021. *Ekonomichna pravda*. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2021/03/13/671912/> (in Ukrainian).

Chernenko, D. «Capital Structure and Oligarch Ownership», *Munich Personal RePEc Archive*. URL: <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/83641>

Finaeva, O. 2019. *Hroshi, vlada ta ZMI: Yak partiyi zbyrayut'sya z oliharkhamy borotysya (Money, power and the media: How parties are going to fight the oligarchs)*. URL: <https://vybory.pravda.com.ua/authors/5d2f25e2c5ebd/> (in Ukrainian).

DOI: 10.26565/2220-8089-2021-39-02
УДК 321.352/354

Божко Павло Андрійович
аспірант кафедри політології,
Харківський національний,
університет імені В.Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, Харків, 61022,
bozhko.pavel.95@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0003-0216-1783>

ІНСТИТУЦІЙНЕ БУДІВНИЦТВО ТА АРХІТЕКТОНІКА ПОЛІТИКО- АДМІНІСТРАТИВНИХ ІНСТИТУТІВ

У процесі модернізації на основі розвитку можливостей державного управління і зростання соціального капіталу формується відкритий тип взаємодії держави і суспільства, де політичні інститути виступають необхідними провідниками прямих і зворотних сигналів в рамках гнучкої політико-адміністративної системи.

Вказується, що інституційне будівництво для мінімізації ризиків потрапляння в інституційні пастки має враховувати особливість інституціональної архітектури, яка визначається ієрархією формальних правил, і передбачати ускладнення процедури зміни інститутів у міру зростання їхнього рангу. Врахування ієрархії правил дає можливість відстежувати зміну ролі формальних/неформальних інститутів, коли зниження рівня правил інституційної архітектури підвищує значення неформальних інститутів в управлінському процесі.

Стверджується, що неформальні норми відіграють велику роль у функціонуванні політичного ринку. Держава як суб'єкт управління зацікавлена у формалізації виникаючих неформальних практик. Стабільність і передбачуваність управлінських впливів зростають, коли формальні інститути поглинають неформальні. Розглянуто два шляхи зміни архітектури інститутів у результаті такого поглинання. Перший, адміністративно-правовий шлях: поступове закріплення неформальних практик як загально визнаних у формальних інститутах, тобто легалізація неформальних обмежень Другий шлях формується природним чином в умовах низького рівня політико-адміністративного потенціалу держави: неформальні практики вбудовуються в механізм дії формальних інститутів і руйнують їх зсередини, створюючи ефект підірваних інститутів, що створює сприятливі умови для інституціональних пасток на шляху формування політико-адміністративних інститутів модернізації. При цьому можлива ситуація, коли формальні і неформальні правила і норми взаємодіють як самостійні (автономні) утворення, внаслідок чого може скластися певний тип інституційного середовища, що відрізняється способом взаємодії формальних і неформальних інститутів.

Ключові слова: інституційне будівництво, архітектоніка політико-адміністративних інститутів, формальні / неформальні інститути, модернізація.

Божко Павел Андреевич
аспірант кафедри политологии,
Харьковский национальный
университет имени В.Н. Каразина,
пл. Свободы, 4, Харьков, 61022,
bozhko.pavel.95@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0003-0216-1783>

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЕ СТРОИТЕЛЬСТВО И АРХИТЕКТОНИКА ПОЛИТИКО-АДМИНИСТРАТИВНЫХ ИНСТИТУТОВ

В процессе модернизации на основе развития потенциала государственного управления и роста социального капитала формируется открытый тип взаимодействия государства и общества, где политические институты выступают необходимыми проводниками прямых и обратных сигналов в рамках гибкой политико-административной системы.

Указывается, что институциональное строительство для минимизации рисков попадания в институциональные ловушки должно учитывать особенность институциональной архитектуры, которая определяется иерархией формальных правил, и предусматривать усложнение процедуры изменения институтов по мере роста их ранга. Учет иерархии правил дает возможность отслеживать изменение роли формальных/неформальных институтов, когда снижение уровня правил институциональной архитектуры повышает значение неформальных институтов в управленческом процессе.

Утверждается, что неформальные нормы играют большую роль в функционировании политического рынка. Государство как субъект управления заинтересовано в формализации возникающих неформальных практик. Стабильность и предсказуемость управленческих влияний растут, когда формальные институты поглощают неформальные. Рассмотрены два пути изменения архитектуры институтов в результате такого поглощения. Первый, административно-правовой путь: постепенное закрепление неформальных практик как общепризнанных в формальных институтах, то есть легализация неформальных ограничений. Второй путь формируется естественным образом в условиях низкого уровня политико-административного потенциала государства: неформальные практики встраиваются в механизм действия формальных институтов и разрушают их изнутри, создавая эффект подрывных институтов, что создает благоприятные условия для институциональных ловушек на пути формирования политико-административных институтов модернизации. При этом возможна ситуация, когда формальные и неформальные правила и нормы взаимодействуют как самостоятельные (автономные) образования, вследствие чего может сложиться определенный тип институциональной среды, отличающийся способом взаимодействия формальных и неформальных институтов.

Ключевые слова: институциональное строительство, архитектоника политико-административных институтов, формальные / неформальные институты, модернизация.

Pavlo Bozhko

PhD student, Department of Political Science,
V.N. Karazin Kharkiv National University,
4, Svoboda Sq., Kharkiv, 61022,
bozhko.pavel.95@gmail.com, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0003-0216-1783>

INSTITUTIONAL BUILDING AND ARCHITECTONICS OF POLITICAL AND ADMINISTRATIVE INSTITUTIONS

In the process of modernization, based on the development of the potential of public administration and the growth of social capital, an open type of interaction between the state and society is formed, where institutions act as the necessary conductors of direct and reverse signals within the framework of a flexible political and administrative system.

It is pointed out that institution building in order to minimize the risks of falling into institutional traps should take into account the peculiarity of the institutional architecture, which is determined by the hierarchy of formal rules, and provide for the complication of the procedure for changing institutions as their rank grows. Taking into account the hierarchy of rules makes it possible to track the change in the role of formal / informal institutions, when a decrease in the level of the rules of the

institutional architecture increases the importance of informal institutions in the management process.

It is argued that informal norms play a large role in the functioning of the political market. The state as a subject of management is interested in the formalization of emerging informal practices. The stability and predictability of managerial influences grow when formal institutions absorb informal ones. Two ways of changing the architecture of institutions as a result of such a takeover are considered. The first, administrative-legal way: the gradual consolidation of informal practices as generally recognized in formal institutions, that is, the legalization of informal restrictions. The second way consists naturally in the conditions of a low level of the political and administrative potential of the state: informal practices are embedded in the mechanism of action of formal institutions and destroy them from the inside, creating the effect of subversive institutions, which creates favorable conditions for institutional traps on the way to the formation of political and administrative institutions of modernization. In addition, a situation is possible when formal and informal rules and norms interact as independent (autonomous) entities, and then, as a result, a certain type of institutional environment is formed, which differs in the way of interaction between formal and informal institutions.

Keywords: *institution building, architectonics of political and administrative institutions, formal / informal institutions, modernization.*

Поновлення інтересу до політичних інститутів у політичній науці супроводжувалося розширенням дослідницьких меж інституційної теорії. «Старий» інституціоналізм фокусувався в основному на формальних інститутах держави (виконавчі та законодавчі органи, суди, закони) і піддавався критиці за надмірну увагу до нормативних проблем, зокрема, конституційно-легальним структурам, порівняно з реальною поведінкою акторів політичного процесу і її наслідками. «Новий» інституціоналізм, використовуючи досягнення теорії раціонального вибору, стверджує, що боротьба конкуруючих груп за дефіцитні ресурси знаходить своє пояснення в конфлікті інституційної організації політичного режиму і економічних структур, відповідно до якого деякі інтереси виявляються в привілейованому становищі, в той час як інші – принижуються. Вивчення механізму інституційних змін дозволяє пояснити парадокс неефективних інститутів, які є наслідком індивідуальних раціональних рішень (Купряшин 2012: 118).

Основним проблемним питанням є: які інститути важливі, та яким чином відповідні причинні зв'язки та нормативні критерії будуть корисними для оцінки діючих та нових інститутів? Ці загальні питання конкретизується групами питань, що стосуються вузлових проблем функціонування і трансформації політико-адміністративних інститутів.

Така група питань адресована природі й архітектурі політико-адміністративних інститутів: що являють собою політико-адміністративні інститути, і як дослідник може знайти зв'язок між альтернативними інституційним будівництвом і «хорошим» (або поганим) управлінням; що являють собою їхні фундаментальні нормативні та організаційні принципи і правила; які критерії потрібно використовувати для визначення, що таке інституційне будівництво працює краще, ніж альтернативне?

Інституційне будівництво повинно спиратися на певні блоки багаторівневої системи норм, що дозволяє добитися локальної відповідності між операційними, колективними і конституційними правилами. Така відповідність є наслідком цілеспрямованого вибудовування ланцюга проміжних інститутів, які мінімізують неминучі реакції відторгнення з боку існуючого інституційного середовища та можливих нових інституційних пасток.

Отже, особливістю інституційної архітектури є ієрархія формальних правил, що передбачає ускладнення процедури зміни інститутів у міру зростання їхнього ієрархічного рангу. Ця ієрархія включає три рівня правил: операціональні, колективні та конституційні. Суперечлива єдність цих трьох груп правил є базовим принципом інституціональної архітектури державного управління і вибору стратегії його реформування. Причому зниження рівня правил інституційної архітектури підвищує значення неформальних інститутів в

управлінському процесі. Політико-адміністративні інститути засновані на колективних правилах. Формально ці правила є певним рівнем державного управління, їхня ефективність залежать від зв'язків з владними структурами і політичними інтересами акторів управлінського процесу. Фактор влади задає характер поєднання інтересів з правилами і нормами процесу державного управління, що є визначальним при уточненні поняття «політико-адміністративний інститут». Це поняття акумулює різні фактори, що впливають на баланс політичного і адміністративного в державному управлінні.

Розуміння інститутів як певних правил має досить велику кількість прихильників. За словами Дж. Марча та Й. Олсена, «інститут – це відносно стійкий, вбудований у структури сенсів і засобів, набір правил і організованих практик, який є відносно незалежним від зміни персоналій та має відносну можливість опиратися специфічним індивідуальним перевагам і очікуванням, а також мінливим зовнішнім обставинам» (March, Olsen 2006: 4).

Е. Остром пов'язує інститути з правилами суспільного вибору. На її думку, мета правил полягає в тому, щоб упорядкувати конкретні взаємини і зробити їх передбачуваними. Ці правила лише задають рамки, в яких учасники роблять вибір, а не наполягають, який саме вибір вони повинні зробити (Остром 2010: 158).

Разом із тим існують інші визначення того, що таке інститути. С. Хантінгтон визначає інститути як «стійкі, значущі і відтворювані форми поведінки» (Хантінгтон 2004: 216-217). На думку С. Патрушева, «Політичне утворення, що розглядається зсередини, з точки зору діючих в ньому правил, є політичним інститутом, а у взаємодії з іншими – політичною організацією» (Патрушев 2011: 145).

Відзначається різноманіття підходів і відсутність згоди в тому, що являють собою інститути: деякі дослідники розглядають інститути як формальні організації, інші – як моделі поведінки, в той час як є і ті, хто вважає їх міфами та ідеологічними структурами.

Інститути служать для встановлення стабільного порядку, за допомогою якого знижується невизначеність взаємодії між людьми, а політичні та соціальні транзакційні витрати піддаються врахуванню і мінімізації. Зазвичай транзакційні витрати визначають як витрати

взаємодії агента з партнерами в рамках тієї чи іншої норми поведінки. Існує кілька форм транзакційних витрат: витрати пошуку інформації, ведення переговорів і укладення контрактів, вимірювань результатів діяльності. Витрати, пов'язані з переходом від однієї норми до іншої, називаються трансформаційними. За інших рівних умов, чим вище транзакційні витрати певної норми, тим нижче трансформаційні – і навпаки (Олейник 2002: 34). Неминуче зазнаючи тих чи інших змін у процесі історичного руху суспільства, інститути підтримують стабільність соціальних відносин, тому важливо ще раз підкреслити, що політико-адміністративний інститут – це стабільне соціальне явище.

Для того щоб зрозуміти причини стабільності інститутів, знову повернемося до порівняння інституту з організацією. Якщо організацію можна розглядати як сукупність індивідів, об'єднаних спільною метою (або цілями), яка може бути явною або прихованою, набувати різної форми (виживання, збереження команди, максимізація прибутку і т.д.), то інститут виявляється основою функціонування організації. Саме інститути як набори правил визначають, що і як люди, об'єднані в організації, будуть робити, як будуть будуватися відносини із зовнішнім світом, яким чином формується система винагороди членів організації. На категоріальному розмежуванні інститутів і організацій наполягають такі вчені, як Д. Найт, Д. Норт (Норт 1997; Knight 1992). Інститути є фундаментом, на основі якого здійснюється еволюція організації, в результаті чого виникають чинники зміни і самого фундаменту. Переслідуючи свої цілі в рамках інституту, організації, одночасно підтримують інститут і сприяють його стійкості.

Тривалість існування інституту збільшує кількість інших інститутів, пов'язаних із першим. Таким чином, навколо певного інституційного ядра складається безліч інших норм, правил і звичаїв, які підтримують існування цього ядра і підвищують ефективність цього інституту. Система таких взаємопов'язаних інституційних ядер створює інституційне середовище, що включає як формальні, так і неформальні правила і норми.

Формальні і неформальні інститути

Опис ефекту посилення інститутів завдяки формуванню супутнього інституційного середовища ілюструє

властивість «зростаючої віддачі», тобто за інших рівних умов інститут тим стійкіше та ефективніше, чим довше існує і чим більше людей діє в рамках цього інституту. Необхідно відзначити, що можливі якісні порожнечі в інституціональному просторі, тобто відсутність формальних або неформальних норм і правил, що регулюють будь-які відносини, але такий стан є недовговічним, особливо для неформальних інститутів. У разі ж відсутності формальних правил, ці порожнечі заповнюються неформальними нормами, які можуть, як доповнювати, так і заперечувати діючі формальні правила. Якщо до формальних інститутів відносяться правила, що регламентують різні види соціальної взаємодії і виражаються в законах, угодах, статутах, то до неформальних інститутів відносяться норми, джерелами яких виступають традиції, звичаї, звичні стандарти поведінки, моральні цінності (Купряшин 2012: 124-125).

Поширеність неформальних норм у суспільстві може створити серйозні перешкоди для введення формальних правил, навіть якщо вони ефективніше старих неформальних. Наприклад, якщо більшість індивідів дотримується неформальних норм (наприклад, таких, як лояльність), то застосування більш ефективного формального інституту (наприклад, типового контракту) може бути недоцільним, а впровадження всупереч неформальним нормам формальні правила можуть стати деінституціалізаційними, тобто перестають бути правилами, здатними упорядкувати конкретні взаємини людей і зробити їх передбачуваними.

У будь-якій розвиненій інституційній системі інститути, як формальні, так і неформальні доповнюють один одного і утворюють безперервний інституційний простір. Така конгруентність інститутів підтримує єдність і стійкість інституційного середовища. Проблема конгруентності особливо актуальна у процесі створення нових інститутів: приживаються лише ті нові норми і правила, які «стикуються» зі старими (Roland 2004: 114). Але нові інститути не виникають на порожньому місці. Навіть коли вони «спроєктовані» з використанням зарубіжних зразків, нові формальні інститути вступають у складні і суперечливі відносини з неформальними інститутами, успадкованими з минулого. В умовах модернізації державного управління нові політичні та управлінські інститути не

можуть достеменно повторювати ідеал-типові зразки, оскільки сконструйовані з матеріалу інших культурних типів. В дію вступають тенденції до комбінованого розвитку і появи гібридних форм. Виникає актуальна дослідницька проблема: як суміш змін і спадковості впливає на існуючий інституційний дизайн; організацію процесів змін, включаючи інституційну трансплантацію, і спадщину попередніх інституційних будівництв?

Рішення зазначеної проблеми включає відстеження траєкторій змін формальних і неформальних інститутів. На відміну від формальних правил, зміни у неформальних нормах здійснюються поступово і нерідко формують в індивідів альтернативні моделі поведінки, пов'язані з новим сприйняттям цілей і ресурсів діяльності. Неформальні обмеження швидко змінюватися не можуть, тому що спираються на вкорінену культурну спадщину, стійкі стереотипи мислення і способи дій. Якщо формальні правила можна змінити швидко і радикально (наприклад, за допомогою запозичення з-за кордону), то неформальні норми більше зав'язані на звичаї і традиції, отже, досить консервативні.

Існує концепція, відповідно до якої необхідно розрізняти «швидко мінливі» і «повільно мінливі» інститути. До перших відносяться, зокрема, політичні інститути, а до останніх – детерміновані культурою соціальні, в тому числі неформальні, норми (Roland 2004: 127). Конкретні механізми функціонування інститутів державного управління багато в чому залежать від політичної традиції, рівня правової культури і багатьох інших факторів. Формальні правила можуть змінитися за одну ніч, шляхом прийняття політичних або юридичних рішень, неформальні обмеження, втілені в звичаях, традиціях і кодексах поведінки, набагато менш сприйнятливі до владних рішень. Виходить, що неформальні правила (конвенційні норми) не тільки є інструментом зниження соціальної і політичної невизначеності, а й лежать в основі соціальної інерції, що визначає необхідність інноваційних проривів для оновленої нормотворчості, що дозволить змінювати парадигми управління.

Однак це не означає, що неформальні інститути для трансформаційних процесів – це лише незалежна змінна, яку потрібно враховувати, але на яку не можна вплинути. Як зазначає В.Я. Гельман, при зниженні адміністративного потенціалу держави

неформальні інститути можуть виконувати функцію мінімізації транзакційних витрат. Їхнє використання дозволяє нейтралізувати різке зростання невизначеності і адаптуватися до мінливого інституційного середовища. Неформальні інститути допомагають не тільки вижити, але й підштовхнути до розвитку ділових мереж. У міру накопичення державою адміністративного потенціалу подібні практики або витісняються на периферію політичного життя, або вбудовуються в площину нових формальних інститутів (Гельман 2003: 13). Спільність неформальних «кодексів» і формальних правил утворює рамки політичних і адміністративних відносин, які доповнюють один одного, та які відомі політичним суб'єктам чи тимчасово прийняті ними (Меркель, Круассан 2002). Ці рамки власне і створюють інституційне середовище, що впливає на траєкторії змін формальних та неформальних правил і норм.

У цілому можна відзначити, що еволюційний підхід до інституціональних змін позитивно оцінює роль неформальних інститутів, якщо вони комплементарно вбудовані в інституційне середовище. Якщо інститути конгруентні, то виникаючі неформальні практики поступово закріплюються як загально визнані у формальних інститутах. Крім того, можна цілеспрямовано використовувати формальні інститути для впливу на неформальні норми для посилення їхньої конгруентності. Відбувається легалізація неформальних обмежень, тобто надання правилам, що знаходяться в їхній основі, сили закону і перетворення цих обмежень у формальні. Це означає, що нові формальні інститути виникають у процесі трансформації існуючих соціальних практик, а, значить, відтворюють вже сформовані на рівні неформальних обмежень тенденції. Але така модель інституційного розвитку передбачає добре працюючі саморегульовані механізми узгодження інтересів основних акторів, процесів змін та відповідність між адміністративним потенціалом держави і цілями політичної модернізації. Така комплементарність бажана, але мало ймовірна. Для розуміння механізмів формування політико-адміністративних інститутів необхідно мати на увазі й інші варіанти взаємодії формальних і неформальних інститутів. Так, В.Я. Гельман виділив серед неформальних «підривні» інститути, які, вбудовуючись у механізм дії формальних інститутів, руйнують їх

зсередини і зумовлюють тим самим негативні ефекти неформального управління: «Відповідно до такого підходу формальні і неформальні інститути не протиставляються один одному, а знаходяться в стані своєрідного симбіозу, який веде до того, що під формальною оболонкою механізми, як нібито покликані забезпечити демократію і верховенство права, або руйнуються зсередини, або навіть перетворюються в повністю протилежні явища» (Гельман 2003: 19). Більш того, В.Я. Гельман вважає, що навмисне створення і підтримання неефективних інститутів, призводить ті чи інші суспільства до інституційного занепаду і розкладання, слід вважати нормою політики інституційного будівництва, а ніяк не відхиленням від неї (Гельман 2003: 22).

Поширена в літературі культурологічне трактування «підривних інститутів», як правило, ґрунтується на історичній типології легітимного панування М. Вебера. Якщо переважання формальних інститутів, виступає атрибутом раціонально-легального панування, то неформальність переважає в умовах традиційного панування, елементи якого зберігаються і до сьогодні (про український контекст див. Фісун 2016). Оскільки неформальні інститути, як правило, ідентифікуються зі звичаями, традиціями і культурними обмеженнями, то їхні коріння і механізми негативного впливу на процеси управління пов'язуються з ефектами спадщини минулого. Згодом вони вкорінюються в культурі і стають перешкодою на шляху інституційної модернізації, оскільки задають самопідтримуючу історичну зумовленість, так званий «ефект колії» (path dependence) і ставлять перешкодні бар'єри на шляху інституційних змін в майбутньому (Аузан 2007: 57).

Таким чином, можна зробити висновок, що неформальні правила можуть бути серйозним обмежувальним фактором швидкості, а також глибини модернізаційних процесів. Тому інституційне будівництво, по-перше, має орієнтуватися на безперервні та кумулятивні інституційні зміни. По-друге, пріоритет повинен віддаватися найбільш рухливим правилам інституційної архітектури з урахуванням можливості їх комплементарного вбудовування в існуюче інституційне середовище.

ЛІТЕРАТУРА

Купряшин, Г.Л. 2012. “Государственное управление посредством институциональных изменений”, *Политические исследования* 6: 112-125.

March, J.C. and Olsen, J.P. 2006. “Elaborating the “New Institutionalism””, *The Oxford Handbook of Political Institutions (Oxford Handbooks of Political Science)*. N.Y., P. 3: 35-59. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199548460.003.0001>

Остром, Э. 2010. *Управляя общим: эволюция институтов коллективной деятельности*. М.: ИРИСЭН.

Хантингтон, С. 2004. *Политический порядок в меняющихся обществах*. М.: Прогресс-Традиция.

Патрушев, С.В. 2011. “Институциональная политология в российской перспективе”, *Политическая концептология: журнал метадисциплинарных исследований* 4: 142-148.

Олейник, А.Н. 2002. *Институциональная экономика*. М.: ИНФРА-М.

Норт, Д. 1997. *Институты, институциональные изменения и функционирование экономики*. М.: Фонд экономической книги “Начала”. URL: <http://cee-moscow.com/doc/izd/North.pdf>

Knight, J. 1992. *Institutions and Social Conflict*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

Roland, G. 2004. “Understanding Institutional Change: Fast-Moving and SlowMoving Institution,” *Studies in Comparative International Development* 38(4): 109-131.

Гельман, В.Я. 2003. “Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике,” *Политические исследования* 4: 6-25.

Меркель, В., Круассан, А. 2002. “Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях”, *Политические исследования* 2: 20-24.

Фісун, О. 2016. “Неформальні інститути та неопатримоніальна демократія в Україні”, *Агора*. Вип.17: 9-13.

Аузан, А.А. 2007. ““Колеса” Российской модернизации”, *Общественные науки и современность* 6: 54-60.

REFERENCES

Kupryashin, G.L. 2012. “Gosudarstvennoye upravleniye posredstvom institutsional'nykh izmeneniy (Governance through Institutional Change)”, *Policy Studies* 6: 112-125 (in Russian).

March, J.C. and Olsen, J.P. 2006. “Elaborating the “New Institutionalism””, *The Oxford Handbook of Political Institutions (Oxford Handbooks of Political Science)*. N.Y., P. 3: 35-59. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199548460.003.0001>

Ostrom, E. 2010. *Upravlyaya obshchim: evolyutsiya institutov kollektivnoy deyatel'nosti (Managing the Common: The Evolution of Institutions of Collective Action)*. M.: IRISEN (in Russian).

Huntington, S. 2004. *Politicheskiv porvadok v menavayushchikhsya obshchestvakh (Political Order in Changing Societies)*. M.: Progress-Tradition (in Russian).

Patrushev, S.V. 2011. “Institutsional'naya politologiya v rossiyskoy perspective (Institutional Political Science in a Russian Perspective)”, *Political Conceptology: Journal of Metadisciplinary Research* 4: 142-148 (in Russian).

Oleinik, A.N. 2002. *Institutsional'naya ekonomika (Institutional Economics)*. M.: INFRA-M (in Russian).

Nort, D. 1997. *Instituty, institutsional'nyye izmeneniya i funktsionirovaniye ekonomiki (Institutions, Institutional Change and Economic Performance)*. M.: Fond ekonomicheskoy knigi “Nachala” URL: <http://cee-moscow.com/doc/izd/North.pdf>

(in Russian).

Knight, J. 1992. *Institutions and Social Conflict*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

Roland, G. 2004. “Understanding Institutional Change: Fast-Moving and SlowMoving Institution,” *Studies in Comparative International Development* 38(4): 109-131.

Gelman, V.YA. 2003. “Institutsional'noye stroitel'stvo i neformal'nyye instituty v sovremennoy rossiyskoy politike (Institution Building and Informal Institutions in Contemporary Russian Politics)”, *Political Studies* 4: 6-25 (in Russian).

Merkel, W., Croissant, A. 2002. “Formal'nyye i neformal'nyye instituty v defektnykh demokratiyakh (Formal and Informal Institutions in Defective Democracies)”, *Political Studies* 2: 20-24 (in Russian).

Fisun, O. 2016. “Neformal'ni instytuty ta neopatrymonial'na demokratiya v Ukrayini (Informal institutions and neo-patrimonial democracy in Ukraine)”, *Agora*. Issue 17: 9-13 (in Ukrainian).

Auzan A.A. 2007. ““Koleya” Rossiyskoy modernizatsii (The Track of Russian Modernization)”. *Social Sciences and Modernity*. 6: 54-60 (in Russian).

DOI: 10.26565/2220-8089-2021-39-03
УДК 321.7

Khrystyna Martsikhiv

Assistant Professor, Ph.D in Pedagogics,
National University "Lviv Polytechnic",
street S. Bandery 12, Lviv, 79013, Ukraine,
khrystyna.hrytsko@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0003-4637-6604>

Kateryna Seliverstova

undergraduate student,
National University "Lviv Polytechnic",
street S. Bandery 12, Lviv, 79013, Ukraine,
kateseliverstova2003@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-1039-6745>

DEMOCRACY AS A PUBLIC IDEAL AND POLITICAL PRACTICE

The multifaceted democratic processes in modern political science are considered, which are reduced to a number of theoretical concepts related to defining the essence of the concepts of «democracy», people's «freedom of speech», various concepts of democracy.

The basic goals and principles of democracy formation, which are very important in the modern world, are studied and defined, because the value of democracy in the 21st century is not only that it makes it possible to establish the effective rule of law. Emphasis is placed on the values of democracy in its inner essence. The importance of democracy is argued because it embodies the idea of equality and freedom, the idea of human and individual dignity, the idea of the right to choose for everyone, the possibility of exercising the right to vote for the formation of a government that would take into account the interests of voters.

The constituent features of democracy are analyzed, in particular the criteria which allow to define this or that state as democratic; the basic principles of democracy and its certain levels are considered; specific examples of the democracies formation, taking into account their national characteristics, as well as ways to control citizens over the political decision-making process, which can promote or hinder the achievement that will contribute to true freedom and equality of citizens in the state.

Keywords: *democracy, opposition, institutions, polyarchy, sovereignty, public opinion, political values, individual autonomy.*

Марціхів Христина Романівна

викладач, к.пед.н.
Національний університет
«Львівська політехніка»,
вул. С. Бандери 12, м. Львів, 79013,
khrystyna.hrytsko@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4637-6604>

Селіверстова Катерина Олександрівна

студентка бакалаврата,
Національний університет
«Львівська політехніка»,
вул. С. Бандери 12, м. Львів, 79013,
kateseliverstova2003@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-1039-6745>

ДЕМОКРАТІЯ ЯК СУСПІЛЬНИЙ ІДЕАЛ І ПОЛІТИЧНА ПРАКТИКА

Розглянуто питання про багатоаспектність та багатогранність демократичних процесів у сучасній політологічній науці, які зводяться до низки теоретичних концепцій, пов'язаних із визначенням сутності понять «демократія», «свобода слова» народу, різноманітні концепції демократії, також досліджено, що впливає на становлення опозиції як інституту демократії.

Досліджено та визначено основні цілі та принципи формування демократії, які є надзвичайно важливими у сучасному світі, адже цінність демократії в 21 столітті не тільки в тому, що вона дає можливість встановити ефективне верховенство закону. Акцентовано увагу на цінності демократії в її внутрішній сутності. Аргументовано важливість демократії через те, що вона уособлює ідею рівності і свободи, ідею гідності людини та індивіда; підкреслено ідею права вибору для кожного, можливість реалізації права голосу для формування уряду, який би враховував у своїй діяльності інтереси виборців. Проаналізовано конституюючі ознаки демократії, зокрема критерії, які дозволяють визначати ту чи іншу державу як демократичну; розглянуто базові принципи демократії та її певні рівні; наведено конкретні приклади формування демократичних держав з урахуванням їхніх національних особливостей, а також питання про способи контролю громадян над процесом ухвалення політичних рішень, які можуть сприяти або гальмувати їхнє досягнення, що буде сприяти досягненню справжньої свободи і рівності громадян в державі.

Ключові слова: демократія, опозиція, інститути, полігархія, суверенність, громадська думка, політичні цінності, індивідуальна автономія.

Марцихив Кристина Романовна

преподаватель, к.пед.н.,
Национальный университет
«Львовская политехника»,
ул. С. Бандеры 12, м. Львов, 79013,
khrystyna.hrytsko@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0003-4637-6604>

Селиверстова Екатерина Александровна

студентка бакалаврата
Национальный университет
«Львовская политехника»,
ул. С. Бандеры 12 м. Львов, 79013,
kateseliverstova2003@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-1039-6745>

ДЕМОКРАТИЯ КАК ОБЩЕСТВЕННЫЙ ИДЕАЛ И ПОЛИТИЧЕСКАЯ ПРАКТИКА

Рассмотрен вопрос о многоаспектности и многогранности демократических процессов в современной политологической науке, которые сводятся к ряду теоретических концепций, связанных с определением сущности понятий «демократия», «свобода слова» народа, разнообразные концепции демократии, также исследовано, что влияет на становление оппозиции как института демократии.

Исследованы и определены основные цели и принципы формирования демократии, которые очень важны в современном мире, ведь ценность демократии в 21 веке не только в том, что она дает возможность установить эффективное верховенство закона. Акцентируется внимание на ценности демократии в ее внутренней сущности. Аргументирована важность демократии потому, что она олицетворяет идею равенства и свободы, идею достоинства человека и индивида; подчеркнута идея права выбора для

каждого, возможность реализации права голоса для формирования правительства, который бы учитывал в своей деятельности интересы избирателей. Проанализированы конституирующие признаки демократии, в частности критерии, которые позволяют определять то или иное государство как демократическое; рассмотрены базовые принципы демократии и ее определенные уровни; приведены конкретные примеры формирования демократических государств с учетом их национальных особенностей, а также вопрос о способах контроля граждан над процессом принятия политических решений, которые могут способствовать или тормозить их достижение, что будет способствовать достижению подлинной свободы и равенства в государстве.

Ключевые слова: демократия, оппозиция, институты, полигархия, суверенность, общественное мнение, политические ценности, индивидуальная автономия.

Problem setting. The problem democracy development needs special attention from the theorists and practitioners in post-communist countries. For such countries it is necessary not only to overcome the inertia of the previous undemocratic practice, but also to implement examples of democracy with significant shortcomings, ways to overcome which are not found even in countries with long democratic experience. As a result, the process of democratization is significantly delayed, and the absence of adequate answers to the problems that accompany it to the permanent «crises» of democracy and the inability to satisfy everyone's expectations of its perfect image.

Research and definition of the main problem of democracy and its role in socio-political life is one of the central in political sciences. Democracy as a form of political organization of society based on the recognition of people with a source of government, participation of citizens in the decision-making process, guarantee of rights and freedoms of the person, ensuring the rights of citizens to control the activities of power structures, the implementation of accountability of public rulers and principles of representing interests of all public groups. Democracy as a type and form of organization of any public association (parties, organizations), which operates on the basis of equality of its members, periodic election of governing bodies and decision making by a majority (party, trade union, industrial and other democracy). Democracy is considered as an ideal of a social system based on a certain system of values (freedoms, political equality, popular sovereignty, respect of human rights, legal security of a person, participation of citizens in the management of the state, etc.). Reconciles from the ideology in the goals of political activity, democracy acquires signs of public movement for the corresponding world-wide values (national-

democratic, social-democratic, liberal-democratic, Christian-democratic, etc.) (Пазенок 2003: 4).

Democracy is the organization and functioning of state power on the principles of people's recognition with its source and carrier, to provide justice, equality and well-being of all with the «Problems and Public Governance issues». This form of social system, based on citizens' participation in the process of decision-making due to direct demanding and delegation of its sovereignty by representative and executive authorities, which guarantees rights and freedoms of personality and minority, ensuring the right of citizens to control the activities of power structures, principles of separation ensuring power and representation of interests of all social groups. This is the form of organization and functioning of the political system in which there are equal opportunities for exercising rights and freedoms of each society member.

The analysis of current research work and publications. A. Silenko's article «Political Factors in the Formation of the Commonwealth» emphasizes that in Central and Eastern Europe economic, cultural and historical reasons may hinder the achievement of an ideal combination of democratic politics and the satisfaction of human needs (Сіленко 2001: 136-142). Therefore, the choice between democracy and human development can always exist. A. Silenko believes that today such values as freedom, equality, solidarity, social justice make democracy attractive to many people. In addition, Robert Dahl had a significant influence on political science with his empirical research on the distribution of power in the local community and theoretical concepts, especially on democracy and pluralism. He proposed the minimum procedures that democracy must meet, political control over government decisions. His idea concerning

democracy is based on the constitution that guarantees the origin of politicians' choice. The scientist emphasized on the fact that elected positions are filled in accordance with regular and fair elections, in which violence is unacceptable; all adult citizens can participate in elections; almost all adult citizens can run in elections; citizens have the right to speak on political issues without fear of being punished and to form independent associations of state organizations, including political parties and interest groups; to seek alternative sources of information that actually exist and are protected by law (Dahl 2003: 99-118).

The purpose of this article is to consider concepts and peculiarities of democracy. The goal will be achieved by performing **the following tasks**: to analyze what democracy is; to explore the features of democracy; and to anticipate specific goals and principles of democracy. During the nineteenth and twentieth centuries the development of democratic theory led to the formation of three basic concepts of democracy. The concept of participating democracy justifies the need for the participation of the general population not only in the election of its representatives or decision-making on referendums, plebiscites, but also participate in political processes in preparation, adoption and implementation of power decisions. According to this concept, citizens are able to consciously take political decisions, but irrationalism, the spontaneity of the masses can be overcome by increasing the educational level and competence of the people. Understanding the complexity and impossibility of implementing in modern conditions of direct democracy in full, supporters of the concept offer the creation of such a political system that would combine the principles of direct and representative democracy.

Elitist democracy. Proponents of the concept of elite democracy emphasize the need to limit the participation of the masses in the state management due to the low level of their competence in politics, inclination to irrationalism and radicalism. According to the concept of elite democracy, the real authorities must belong to a political elite, which possesses the basis of knowledge, the competence required by skills in managing society, adheres to democratic principles. People should only belong to the right of periodic, mainly electoral, control of the elite (Грозницька 2000а: 8-10).

Speaking about polyarchy it is important to say that is considered as a political system based on open political competition of various groups in the struggle for support of voters.

In modern political science, the term was introduced into use in 1953 by Robert Dahl to refer to the set of basic institutions common to liberal democracies. The term is used to distinguish modern implementation of democracy in national states both from the ideal and from historical varieties of democracy in cities-states. The scientist considers a polyarchy as a «purified» version of existing systems and comes to the conclusion that its institutions are needed to achieve an ideal democracy. The polyarchy model is also used as a standard for measuring democracy (Dahl 2003: 99-118).

According to modern theories of democracy, the polyarchy indicates a system that includes the following seven institutes:

Elected public posts. Modern democracies are representative: in accordance with the basic laws, direct control over the adoption of normative acts and political decisions are elected by citizens.

Free, honest and regularly elections in which every citizen (as a voter and as a candidate) has the right to participate, combined with a continuous open political rivalry between citizens and their associations.

Government's sensitivity. The policy depends on the results of elections and preferences voters' preferences.

Freedom of self-expression. Citizens have the right to express their thoughts, including critics power, political system, socio-economic order and overwhelming ideology.

Access to alternative and independent sources of information. Citizens have the right to search and receive information from other citizens, from books, media, etc. Alternative sources of information should exist, be available and not controlled by any political group.

Autonomy of public organizations. Citizens have the right to establish a relatively independent community or organization, including political parties.

General coverage of citizenship. Everyone who constantly resides in the country and obeys its laws should have all the rights of a citizen.

Polyarchy involves the existence of a ruling the law, in particular, the availability of constitutional restrictions on the executive power and ensuring its accountability by other authorities (parliament, courts, ombudsmen, general auditors) (Грозницька 2000b: 372-373).

Opposition as an institution of democracy. Consequently, the concept of «opposition» is a multifaceted and every definition characterizes the opposition with an emphasis on a certain

aspect. Summarizing various approaches to the interpretation of the concept of «opposition» can be given the following definition: the opposition is a form of confrontation, resistance, counteracting certain politics, political line, actions, official ruling forces. Opposition, as a prefabricated concept is thought to be as political parties, party groups, public movements of the organization, groups of people who are in minority, oppose a certain political line, opinion, government system, constitution, political system. The task of political opposition is to criticize government decisions, adjust them, to identify their weaknesses and require their cancellation; to formulate alternatives to a political course; to prevent a distortion of a country's political course in favor of someone's layer.

The purpose of the opposition is the desire for a significant adjustment of power decisions up to the legal change of ruling political team and mastering the authorities.

In democratic countries of the world, the opposition functions are: the development of alternative proposals for social decisions and government policy, criticism of the official course and government policy, expression of social dissatisfaction, observation and control of actions and decisions of ruling party, which, in turn, limits the possibility of power abuse and supports the power party in a state of military readiness, prevention of displacement of the government's course is too «left» or «right» from the political center, support for social stability, promoting horizontal rotation of power, as opposition parties alternate in power, providing representation of various socio-political forces, ensuring a high degree of consensus when making decisions, taking into account the interests of not part (albeit majority) of society, and the interests of society as a whole, expression of thoughts, positions of that part of the society, which it represents, solving specific socio-political problems, providing the country's development of the necessary dynamics.

It is important to note that the opposition has the opportunity to counteract with the government without answering the effects of government actions.

Political opposition as a socio-political phenomenon can be classified according to various criteria. Political forces belonging to the responsible opposition are fighting in accordance with the «Political Game Rules», realizing the temporality of staying both in power and opposition. Such an opposition, criticizing the actions of power, does not

undermine the political principles of the system. The functioning of the inconsistent opposition is characterized by the desire to change the government and involves the use of any means without limitation (Політична влада і опозиція в Україні 2016: 18-23).

By the nature of the organization there is distinguish between institutionalized and situational opposition. Institutionalized involves formal registration of its status. Classic example – «Opposition of Her Majesty» in the UK, which creates a «shadow cabinet». Situational opposition is inherent in the states with a fragmentary party system, when the government (government coalition), as well as the opposition, is compressed very quickly, depending on the actual internal or external political situations.

The main tasks (goals) of the parliamentary opposition are: advocacy and protection of the interests of subjects of opposition activity by ensuring participation in the implementation of parliamentary control, critical analysis of the actions of ruling a majority; identification and exposure of shortcomings in public policy; disclosure and substantiation of critical assessments of the head of state / or government, development of an alternative to the official political course, development and submission to the parliament (or its chambers) of alternative decisions on the socio-economic and political life of society, ensuring the stability of social relations due to the detection and defending interests of voters in the minority.

In accordance with these goals, we can determine the functions of the parliamentary opposition: the development of alternatives to the policy of ruling forces in order to ensure the balance of power, control over the government and managed by its authorities, criticism of the Government Program, formation of a «shadow office» in case of replacement of government or other relevant political structures, mobilization on its side of public opinion of certain layers of the population, informing voters about its activities and the course of the political process, preparation and selection of personnel, their presentation in parliament (Піскарьова 2008: 5).

Democratic values are the personification of democracy significance, attractiveness for most people, require new supporters around the world. Consequently, there are specific universities of democracy, which characterize human existence in its entirety and diversity.

Citizenship is the core of democracy. It is connected with human beings, political and

legal relationship, but above all, the development of social consciousness and individual dignity, human capacity to realize own interests and protect with knowledge of the case and taking into account the interests of the whole society.

A citizen, his life and health, dignity and virtue are thought to be the most important for democracy. The power of society consists of educated and organized citizens who respect the power of joint existence, a joint decision and an appropriate action. Citizenship embodies the actual nature of man's social existence, efforts to be in the center of important events affect life and determines future.

Democratic citizenship reveals itself in self-organization and self-governing at all levels of the society organization – in student and student self-government, in trade union and human rights movements, in the activities of various non-governmental organizations, which are civil society, etc. In a democratic society, a person is a free creature and defines the purpose, meaning and rhythm of existence. No one can compel a free citizen to devote himself to some reason that he believes is not worth attention that has no meaning to him. But such a freedom of self-determination does not mean that a citizen can generally leave the sphere of social life. No one can replace a separate citizen in his civic activity. «Without me, the people are incomplete», – Russian writer A. Platonov noted in his time (Platonov 2013).

Democracy needs a conscious and active involvement of citizens in public life. Citizenship, developed civic states, are valuable, because they bring a person and forms an order based on freedom and responsibility.

Competence and responsibility. The competence of a citizen is first of all his political culture, his knowledge based on ways of defending rights, freedoms, protection of own interests, a value that ensures the viability and sustainability of the democratic system.

The competent citizen must be aware of all those cases that may require direct intervention. He must know how the laws, mechanisms and procedures can be influenced by certain power structures for the sake of defending his own interests, in which way one can express his commitment to a fact of social life or, conversely, to identify indignation and protest. Maintaining competence is a constant care of being informed and educated, so that nothing significant takes place beyond a citizen's attention. The competence of a citizen is also an understanding that the consumer attitude

towards the achievements and values of democracy can lead to loss.

Freedom is the highest social value. Without it, democracy is impossible. Political freedom is the first and most important condition of democracy. The space of freedom is a peculiar universe in which a person belongs to it and can accept any decisions. This is a sphere of activity in which people can choose what they want, not exposed to repression.

The minimum necessary restriction of citizen's freedom, according to the ideology of liberalism, is determined by the need to protect the freedom of another citizen. In case of violation of these limits, the law entering the restriction and restores violated freedom. Therefore, the basis of legal relations in the process of their gradual development there was the imperative of freedom. «... the system of law, - G. Hegel noted, is the kingdom of fulfilled freedom, the world of spirit, generated by himself ... Law concerns freedom, this is the most important and most sacred in man ...» (Hegel 2001: 8). For the society it is very important to find such social forms that would make freedom to all (Щедрова, Барановський, Новакова, Пашина 2005: 107-108).

For many centuries, initial democracy was an effective means of social adaptation, maintaining the integrity and viability of human communities. And most often it reached its goal by limiting freedom, the conquest of individual individuals in the interests of whole society. Freedom began to be realized as a key value without which everyone else is losing sense. Democracy is rightly considered to be such a reservoir, in which human freedom is the least contaminant and can be achieved by the easiest way. But the worth of freedom should stand for citizens.

Constitution and constitutionalism. In order to determine the limits of freedom and responsibility, avoid excessive moral claims, there must be some kind of «superhuman» instance, which would not depend on someone's personal ideas and preference, on someone else's will. This instance embodies the law and especially the constitution. Its purpose is to clearly identify the principles of social coexistence of people in a democratic society. The inviolability of constitutional principles makes it possible to make social procedure and social freedom independent of who stands by the head of the state or which party won the majority in parliament (Шаповал 2005: 73).

Freedom of speech, free media and public opinion. In order to realize for citizens as a

chief agent of a democratic society, they need to follow certain factors and conditions that also make up the main values of democracy. This is freedom of speech, the context of which is protected by the law of the media, which enables citizens to be truly knowledgeable with the state of affairs in the country. With the help of the media, a person can express his judgment with respect to a social problem, a political phenomenon, a process, an institute or a figure.

Public opinion is primarily a consequence of freedom of speech. After all, the joint judgment becomes possible only when people can freely without fear of punishment, to identify its true attitude to one or another events, institutions, processes, etc. In terms of freedom of expression, the presence of the opposition is a so-called public sphere, or the scope of openness, which the German philosopher and sociologist J. Habermas identified as the sphere of «united public individuals». At a certain stage in the development of liberal democracy, they begin to realize themselves as enemies, a counterparty of state power and make it legitimize public opinion, eventually – even to bring it to the rank of the institution (Habermas 2012: 635).

The origin of the space of open public communication first (before the XVIII century) occurred in England, where at that time it came to the strength of parliamentarism as an element of representative democracy, there was a legal opposition that was uncontrolled by the press, capable of supporting and forming opposition sentiments. Over time, in all liberal-democratic states, rationally-critical debates of citizens about social problems, as well as arguments born in these debates, began to form an authoritative basis for the adoption of political decisions, and the public and its opinion turned into an important policy factor.

In our time, according to J. Keane, a public sphere is a «special type of spatial relationship between many people, usually combined by certain means of communication (television, radio, telephone, fax, satellite communication, e-mail, etc.). Between them there are certain controversies and conflicts associated with authority relations and political activities. In these disputes, all participants in communication are drawn. As a result, there is a descacement of power relations and there is an opportunity to conduct a discussion, to expose fraud (Keane 1995: 1).

Consequently, freedom of speech, free media is one of the greatest values of democracy. However, as any other freedom, it can not exist without restrictions. The media

should be able to say everything, but not all impunity. And so courts should be not only independent, but also democratic and responsible (Берроуз 2011: 158-159).

Human dignity. Dignity is an awareness of a citizen of personal significance, his own mission, uniqueness, identity and inexhaustibility as a share of its democratic outlook, which generates a certain civil duty. Dignity is the component of the authority of a citizen, his self-esteem and respect for others, the generation and condition of his freedom. Dignity forces a person to act, to become a violation of the principles and basics of a democratic system, counteracting any freedom oppression.

Totalitarian regimes are not tolerated by this human feature. Those who are stable and courageous, people who allow them to crush their human dignity become not only victims, but also enemies of such regimes (Арендт 2013: 43-44).

Social rules are a universal value of any society. Most people want to live in conditions of orderliness, stability, security. The specificity of social order in the conditions of democracy is that it is achieved not by eliminating disagreement and diversity inherent in any social organism. Democracy is a permanent, but arranged (laws, procedures, civic weighed, awareness and experience) conflict. It is constantly giving a conflict, sometimes (in particular during elections) acquiring a significant scale. But from this society only benefits, since problems are at least not impacted inside and do not acquire a malignant nature. The culture of conflict is an important achievement of democracy.

According to all mentioned information democracy this is the most successful political idea in the world. Democracy allows ordinary people decisively to govern a country. It is based on a system of government typically exercised through elected representatives.

The concept of democracy is broad and diverse. Every country has a unique democratic system, and countries will therefore be 'differently democratic'. Democracy has many features: What then are the key features of democracy?

Although there are other aspects to democracy, we look at six key features. When these six main features are present it indicates a strong democracy.

They are respect for basic human rights, a multi-party political system paired with political tolerance, a democratic voting system, respect

for the rule of law, democratic governance, and citizen participation (Кабанець 2016: 21-22).

Speaking about the legal, democratic state and democracy, based on institutions and in the interests of citizens – we are talking not only about the generation of those who live, elected and chooses – now. Of course, life is alive. And not without considering those who lived earlier, fought for the state, freedom, human rights, – those, ensure that the state existed to us, and for those who are transferred to the current generations.

Awareness of the state and a democratic process that exists only in the interests of one generation of people – puts the insignion of democracy to a shaking foundation.

If this generation was poorly used by a democratic process and received the unsatisfactory power and its efficiency – it does not give grounds for curtailing a democratic system, because it deprives the rights and freedoms of the following generations.

Conclusions. Thus, it is possible to define democracy as a representative form of government, which ensures election and accountability of government to citizens, guarantees citizens' participation in political life to implement their political interests, has a system of checks and balances against abuse and usurpation of power, and which is intended to protect freedom and dignity of citizens, to defend their rights, guaranteeing the rule of law and fluidity and preservation of a democratic state.

REFERENCES

Пазенок, В.С. 2003. “Демократія і людина. Теорія і українська дійсність”, *Політика і час*. Київ: Либідь 2: 3-15

Сіленко, А.О. 2001. “Політичні чинники формування держави загального добробуту”, *Людина і політика*. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України 5: 136-143.

Dahl, R. 2003. “Philosophy of democracy”, *Political sciences*. Texas: The University of Texas at Austin 6: 99-118.

Грозіцька, Т.Ю. 2000а. *Теорія демократії у сучасній політичній науці*. Одеса: Одеська національна юридична академія.

Грозіцька, Т.Ю. 2000б. “Теорія поліархії Роберта Даля”, *Актуальні проблеми політики*. Одеса: Одеська національна юридична академія 7: 372-377.

Політична влада і опозиція в Україні: порівняльний аналіз із зарубіжними країнами. 2016 / За заг.ред. Ф.М. Рудича. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Піскарьова, Н.І. 2008. *Політична опозиція як інститут демократії та суб'єкт політичного процесу сучасного українського суспільства*. Одеса: Одеська національна юридична академія.

Platonov, A. 2013. *The fierce and beautiful world*. URL:

<https://libcat.ru/knigi/proza/sovetskaya-klassicheskaya-proza/158639-andrei-platonov-the-fierce-and-beautiful-world.html>.

Hegel, G. W. F. 2001. *Philosophy of right*. Canada: Batoche Books Limited.

Щедрова, Г. П., Барановський, Ф.В., Новакова, О.В., Пашина, Н.П. 2005. *Основи політології*. Луганськ: вид-во СХУ ім. В. Даля.

Шаповал, В. М. 2005. *Сучасний конституціоналізм*. Київ: Юрінком Інтер.

Habermas, J. 2012. “Jurgen Habermas's notion of the public sphere: a perspective on the conceptual transformations on the conceptual transformations in his thought”, *The Indian Journal of Political Science*. India: Indian Political Science Association 73: 633-642.

Keane, J. 1995. “Structural transformations of the public sphere”, *The communication review*. Amsterdam: Gordon and Breach Science Publishers SA 1: 1-22.

Берроуз, Г. 2011. *Демократія: від теорії до практики*. Київ: Гнозис.

Арендт, Ханна. 2013. “Політична концепція тоталітаризму”, *Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету* 10: 203-208.

Кабанець, О. С. 2016. *Демократія як явище правової дійсності*. Київ: Інститут держави і права М.Корецького НАН України.

REFERENCES

Pazenok, V.S. 2003. “Demokratiya i lyudyna. Teoriya i ukrayins'ka diysnist' (Democracy and man. Theory and Ukrainian Reality)”, *Politics and Time*. Kyiv: Lybid 2: 3-15 (in Ukrainian).

Silenko, A. O. 2001. “Politychni chynnyky formuvannia derzhavy zahalnoho dobrobutu”, (Political factors in the formation of the commonwelath), *Liudyna i polityka*. Kyiv: Nats. ped. un-t im. M. P. Drahomanova, In-t polit. i etnonats. doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy (in Ukrainian).

Hrozitska, T.Y. 2000a. *Teoriya demokrtaiyi u suchasniy politychniy nautsi (Theory of Democracy in Modern Political Science)*. Odessa: Odessa National Law Academy (in Ukrainian).

Hrozitska, T.Y. 2000b. “Teoriya poliarkhiyi Roberta Dalya” (Theory of Polyarchy by Robert Dahl), *Actual problems of politics*. Odessa: Odessa National Law Academy (in Ukrainian) 7: 372-377.

Politychna vlada i opozytivna v Ukraini: porivnyal'nyy analiz iz zarubizhnyy krayinamy (Political Power and Opposition in Ukraine: A Comparative Analysis with Foreign Countries). 2016. /Ed. by F.M. Rudicha. Kyiv: I.F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of

the National Academy of Sciences of Ukraine) (in Ukrainian).

Piskareva, N. I. 2008. *Politychna opozyttsiya yak instytut demokratiyi ta sub`yekt politychnoho protsesu suchasnoho ukrayins'koho suspil'stva (Political opposition as an institution of democracy and a subject of the political process of modern Ukrainian society)*. Odessa: Odessa National Law Academy (in Ukrainian).

Platonov, A. 2013. *The fierce and beautiful world*.

URL:
<https://libcat.ru/knigi/proza/sovetskaya->

[klassicheskaya-proza/158639-andrei-platonov-the-fierce-and-beautiful-world.html](https://libcat.ru/knigi/proza/sovetskaya-).

Hegel, G. W. F. 2001. *Philosophy of right*. Canada: Batoche Books Limited.

Shchedrova, G.P, Baranovsky, F.V. Novakova, O.V, Pashina, N.P. 2005. *Osnovy politolohiyi (Fundamentals of Political Science)*. Lugansk: vyd-vo SNU im. V. Dalya (in Ukrainian).

Shapoval, V. M. 2005. *Suchasnyy konstyutsionalizm (Modern constitutionalism)*. Luhansk: vyd-vo SNU im. V. Dalya (in Ukrainian).

DOI: 10.26565/2220-8089-2021-39-04
УДК 321.021

Андрушко Владислав Ігорович
аспірант кафедри політології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, м. Київ
вул. Володимирська, 60, Київ, 01033,
via11ua@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0001-7730-8802>

ДИСКУРС У КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКО-ВЛАДНИХ ВІДНОСИН

Об'єктом дослідження виступають політико-владні відносини сучасності. Досліджується дискурс у традиціях постмодернізму: як «картина світу», когнітивна модель, світогляд, межі можливого у мисленні та поведінці осіб. Підкреслюється, що, з точки зору теорій дискурсу, всі об'єкти дійсності мають дискурсивний характер: будь-яке явище вписано в контекст, який і надає йому повноту сенсу. Явища та об'єкти навколишнього світу можуть набувати різних значень (або ідентичності) залежно від тих специфічних обставин, в які вони занурені. Дискурс виступає способом упорядкування реальності, механізмом визначення цінностей індивіда. Зазначається, що під суб'єктом влади у цьому контексті розуміється колективний або індивідуальний актор, який має доступ до контролю над дискурсом. Відповідно до теорії М. Фуко, дискурс взагалі може вважатись синонімом влади.

З'ясовується роль дискурсу як найефективнішого ресурсу влади, оскільки він зачіпає кожен сферу людського існування. Проблема дискурсу розглядається з двох сторін: з позицій розвитку теорій політичного дискурсу та з позицій інноваційного дослідження сучасних політико-владних відносин в контексті дискурсивних технологій. Дослідження базується на працях М. Фуко, Т. Ван Дейка, Л. Альтюсера, А. Грамші, Е. Лакло і Ш. Муффа. Аналізуються вивчення вказаними авторами дискурсу з різних позицій.

Проведений аналіз дискурсу розширює наші знання про політико-владні відносини. Результати цього дослідження дають нове розуміння дискурсу як картини світу, що актуалізує багато питань для подальших розвідок. Дане дослідження може бути цікавим як для науковців, так і для студентів, котрі досліджують політичну владу взагалі або дискурс як картину світу зокрема.

Ключові слова: дискурс, політична влада, критичний дискурс-аналіз, політична свідомість.

Андрушко Владислав Ігорович
аспірант кафедри політології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, г. Киев
ул. Владимирская, 60, Киев, 01033,
via11ua@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0001-7730-8802>

ДИСКУРС В КОНТЕКСТЕ ПОЛІТИКО-ВЛАСТНИХ ОТНОШЕНИЙ

Объектом исследования выступают политико-властные отношения современности. Исследуется дискурс в традициях постмодернизма: как «картина мира», когнитивная модель, мировоззрение, границы возможного в мышлении и поведении лиц. Подчеркивается, что, с точки зрения теории дискурса, все объекты реального мира имеют дискурсивный характер: любое явление вписано в контекст, который и придает ему полноту смысла. Явления и объекты окружающего мира могут принимать различные значения (или идентичности) в зависимости от тех специфических обстоятельств, в которые они

погружены. Дискурс выступает способом упорядочивания реальности, механизмом определения ценностей индивида. Отмечается, что под субъектом власти в данном контексте понимается коллективный или индивидуальный актор, имеющий доступ к контролю над дискурсом. Согласно теории М. Фуко, дискурс вообще может считаться синонимом власти.

Выясняется, что дискурс является самым эффективным ресурсом власти, поскольку он затрагивает каждую сферу человеческого существования. Проблема рассматривается с двух сторон: с позиций развития теорий политического дискурса и с позиций инновационного исследования современных политико-властных отношений в контексте дискурсивных технологий. Исследование базируется на трудах М. Фуко, Т. Ван Дейка, Л. Альтюссера, А. Грамши, Э. Лакло и Ш. Муфф.

Проведенный анализ дискурса расширяет наши знания о политико-властных отношениях современности. Результаты этого исследования дают новое понимание дискурса как картины мира, которое актуализирует много вопросов для дальнейших исследований. Данная работа может быть интересной как для ученых, так и для студентов, которые исследуют политическую власть в общем или дискурс как картину мира в частности.

Ключевые слова: дискурс, политическая власть, критический дискурс-анализ, политическое сознание.

Vladyslav Andrushko

Ph. D. Student PhD student,

Department of Political Science

Taras Shevchenko National University of Kyiv,

60 Volodymyrska Street, Kyiv, 01033, Ukraine,

via l1ua@gmail.com,

<https://orcid.org/0000-0001-7730-8802>

DISCOURSE IN A CONTEXT OF POLITICAL POWER RELATIONS

The object of this research is modern political power relations. The discourse is studied in the traditions of postmodernism, including as a 'picture of the world', cognitive model, worldview and the limits of what is possible in the thinking and behaviour of individuals. According to the discourse theories, all objects of reality are discursive, that is, any phenomenon is inscribed in a context that gives it full meaning. All objects of the surrounding world can acquire different meanings (or identities) depending on the specific circumstances in which they are immersed. Discourse is a way of ordering reality, a mechanism for determining the values of people. The subject of power in this context is understood as a collective or individual actor who has special access to the discourse and can control it. According to Foucault's theory, discourse can be identified with power.

This research finds that discourse is the most efficient power resource because it touches every part of a person's existence. The paper explains the problem from both sides: as the development of political discourse theories on the one hand and as the innovative research of modern power relations in a context of discursive technologies on the other hand. The research is based on the works of M. Foucault, T. Van Dijk, L. Althusser, A. Gramsci, E. Laclau and Sh. Mouff, all of whom measured discourse in a variety of ways. Thus, in our research, we used such theoretical methods for analysis, classification and comparison.

The analysis of discourse undertaken here has extended our knowledge of political power relations. The findings in this study provide a new understanding of discourse as a cognition that actualises many questions for further investigations.

The findings may be of interest for both scholars and students who study political power in general or discourse as a picture of the world in particular.

Keywords: discourse, political power, critical discourse-analysis, political consciousness.

«Хто керує дискурсом, той має владу»

М. Фуко

Відомо, що «влада» – це один із фундаментальних і, водночас, найбільш неочевидних політичних феноменів. Цей концепт є ключем до розуміння економічних, культурних, соціальних та політичних перетворень сучасності. Однак проблема полягає у певній складності його визначення: він розглядається представниками різних дисциплін з абсолютно різних позицій. У наш час домінуючим стає підхід, що ототожнює «владу» зі «знанням», впливом на свідомість і поведінку, тож сучасні кратологічні дослідження характеризуються пошуками непомітних, на перший погляд, причинно-наслідкових зв'язків, прихованих тенденції та закономірностей у політико-владних відносинах. Найбільш цікавим і найбільш впливовим у цьому контексті є напрям, запропонований лінгвістами і розвинутий постмодерністами (постструктуралістами). Сучасні прихильники такого напряму прагнуть використати екстралінгвістичний феномен «дискурс» у якості «картини світу» чи «когнітивної моделі» для пояснення будь-яких соціально-політичних явищ. Отже, метою статті є, з одного боку, дослідження постмодерністських теорій дискурсу, а з іншого, – інтеграції цих теорій у систему кратологічних знань.

Науковим надбанням, що становлять теоретико-методологічний фундамент дослідження, є праці М. Фуко, Л. Альтюсера, А. Грамші, Ф. де Соссюра, Ч. Пірса, а також сучасників Т. Ван Дейка, Е. Лакло і Ш. Муффа.

Загальна характеристика дискурсу як «картина світу»

Почнемо з визначення поняття «політична влада», адже саме «політико-владні відносини» є об'єктом нашого дослідження.

Як було визначено у статті «Політична влада: аналіз інноваційних підходів», політична влада – це здатність А впливати на «картину світу» В для узгодження спірних питань у пов'язаних із суспільним устроєм сферах (політичній, економічній, культурній, соціальній)» (Андрушко 2021: 163).

Як у такому контексті слід сприймати «картину світу»?

«Картина світу» – сукупність заснованих на світогляді цілісних і систематизованих уявлень, знань і думок людських спільнот і окремої людини

(мислячого суб'єкта) про світ, сенс життя і місце людини в ньому (Айдукевич 1996: 233).

З цього визначення можна зробити кілька висновків. По-перше, картина світу визначає особливий спосіб інтерпретації подій та явищ. По-друге, вона являє собою основу світосприйняття, спираючись на яку людські спільноти і окремі люди діють у світі. По-третє, вона має історично обумовлений характер, що передбачає постійні зміни картини світу всіх її суб'єктів.

«Картина світу» є своєрідним ключем для розуміння політико-владних відносин сучасності. Вона може бути вираженою за допомогою політичної свідомості (політико-психологічна традиція) або за допомогою «дискурсу» (політико-лінгвістична традиція). Та якщо «політична свідомість» є звичним для політології терміном, то «дискурс» досі ототожнюється із суто філологічною, лінгвістичною системами знань. Тож не дивно, чому саме другий тип розуміння «картини світу» як кратологічного феномена є предметом цього дослідження. Отже, як визначити «дискурс»?

Існує два підходи до розуміння дискурсу: класичний і постмодерністський. Згідно з класичним підходом, під дискурсом розуміються будь-які мовні взаємодії. Постмодерністський підхід, на протигагу класичному, розуміє під «дискурсом» спосіб мислення, «картину світу», ідеологію. У нашому політологічному дослідженні ми використовуємо другий підхід, адже, на наше переконання, лише він здатен дати відповіді на основні кратологічні питання сучасності.

Дискурс розуміється як вербалізація певної ментальності; такий спосіб мовлення та інтерпретації навколишньої дійсності, в результаті якого не тільки специфічним чином демонструється навколишній світ, а й конструюється особлива реальність, створюється свій (властивий певному соціуму) спосіб бачення світу, спосіб упорядкування дійсності, що реалізується в найрізноманітніших практиках (Михалева 2008:13).

Якою є структура дискурсу?

Узагальнюючи наукові надбання М. Фуко, Ж. Дерріда, Ф. де Соссюра та інших структуралістів, виходимо з положення, що дискурс як «картина світу» індивіда може бути представлена у вигляді сукупності знаків та знакових систем. З цього контексту випливає, що «знак» – це «атом» будь-якої мови як системи відносин». Це положення

знайшло свій розвиток у наукових теоріях американського філософа Ч. Пірса, який стверджував, що «культура – система знаків», тож «знак можна вважати цеглиною будь-якої когнітивної структури». Сам «знак» автор визначив як «дещо, що заміщує щось для когось» (Rockel 2000: 8). Ми у свою чергу розуміємо «знак» як матеріальний, чуттєво сприйманий об'єкт, який виступає в процесах пізнання та спілкування в ролі замітника (представника) іншого предмета, явища, дії або події, і використовується для одержання, зберігання, перетворення та передачі інформації.

Отже, стає зрозумілим, що будь-які наші умовиводи чи переконання існують лише у полі знаків, завдяки знакам і для знаків. Ф. де Соссюр у цьому контексті зазначав: «кожен знак отримує свою ідентичність лише у системі інших знаків». Наводячи приклад з шахами, він стверджував, що «ми можемо замінити короля на шматок паперу, однак його функціональна значимість від того ніяк не постраждає: його ідентичність лишається непохитною у системі інших фігур» (Соссюр 1990: 119). З цього випливає, що будь-який феномен, будь-який знак визначається через систему, до складу якої він входить. Інакше кажучи, якщо певна річ об'єктивного, реального світу, що існує сама по собі, не означає нічого ні для кого, вона не є знаком та її існування не знаходить місця у структурі свідомості, тож, у такому випадку можна стверджувати, що її не існує взагалі. І навпаки, те, чого ніхто ніколи не бачив, «ризик», «успіх», «щастя», «абсурд», «любов» – усе це штучні конструкти, що знайшли своє відбиття у системі смислів, виражених мовою, але без мови навряд чи змогли би існувати (це ми можемо бачити на прикладі тварин, що не володіють мовою, тож керовані лише інстинктами).

Те саме стосується і елементарних математичних операцій – додавання, віднімання, множення і ділення: їх би не існувало поза системою чисел. Ми розуміємо, що п'ять плюс п'ять буде десять, адже не сумніваємось у заданій схемі чисел: для нас очевидно, що п'ять знаходиться рівно поміж нулем та десяти. Тобто вміння проводити математичні операції – це ніщо інше, як вміння орієнтуватись у системі чисел, розуміти, як різні числа взаємовідносяться одне з одним. Так само ми не можемо вигадати нове число, якщо

перед тим не буде передбачено особливе місце у системі.

З цього випливає, що реальність може бути осягнутою лише за допомогою знаків, а будь-який новий феномен, у тому числі політичний, може існувати лише у тому випадку, якщо йому знайдеться місце у певній системі знаків, або просто у «дискурсі». З цієї ж логіки стає зрозумілим, що будь-які комунікативні процеси у політиці, зокрема політико-владні процеси слід розглядати як системне явище, що так само спирається на певну когнітивну структуру.

Коротко висновки Соссюра, що використовуються у філософії постмодернізму, можуть бути викладені таким чином:

1. Будь-яка знакова система функціонує завдяки відмінностям між її елементами.

2. Сенс кожного елемента (знаку) визначається винятково в результаті його відношення до іншого елемента системи.

3. Існує взаємозв'язок між звуковим, образотворчим та іншими компонентами.

Висновки Соссюра для філософії постмодернізму особливо актуальні у процесі інтерпретації будь-яких соціальних систем з точки зору мови їх функціонування.

М. Бахтін, роботи якого знайшли широке застосування в сучасній західній філософії постмодернізму, визначаючи «людський вчинок» як «потенційний текст», писав: «Вивчаючи людину, ми всюди шукаємо і знаходимо знаки і намагаємось зрозуміти їхнє значення» (Бахтін 1986: 312).

Занурюючись глибше, доходимо висновку, що соціальна реальність – це перш за все «система знаків» або текст, у формуванні якого важлива роль віддається суб'єкту сприйняття реальності. Тобто соціальна реальність розуміється як конструкт, певний набір соціальних уявлень, що формується за допомогою мови.

Теорії дискурсу як кратологічного феномена

У такому контексті слід проаналізувати основні постмодерністські концепції дискурсу, що вдало характеризують політико-владну природу цього феномена. Класиком та засновником цієї наукової тенденції є французький філософ М. Фуко, відомий таким своїм виразом: «Хто керує дискурсом, той має владу» (Foucault 2019: 99).

Ідея Фуко полягала в тому, що інструментом освоєння дійсності є мова, мовна практика людей, у процесі якої не тільки освоюється, «обговорюється» світ, а й

складаються правила цього «обговорювання», правила самої мови, а значить, і відповідні розумові конструкції. Мову в такому її розумінні і слід називати, на думку М. Фуко, дискурсом (Foucault 2019: 111). Таким чином, дискурс – це одночасно і процес, і результат (у вигляді сформованих способів, правил і логіки обговорення чогонебудь). В основі будь-якого дискурсу лежить висловлювання – «атом» мовної практики.

За такого розуміння дискурс розглядається як спосіб упорядкування дійсності, спосіб бачення світу, що реалізується в найрізноманітніших (не тільки вербальних) практиках, а отже, не тільки відображає світ, а й проектує і створює його.

З точки зору М. Фуко, поняття «дискурс» включає в себе суспільно прийняті способи бачення та інтерпретації навколишнього світу, що впливають з форми організації соціуму. Тобто, згідно з М. Фуко, дискурс не описує світ, а формує його.

Таким чином, дискурс розуміється як соціальна діяльність, здійснювана за допомогою мови в умовах реального світу і реальної взаємодії людей.

У такому контексті слід звернути окрему увагу на «теорію дискурсу Лакло – Муффа», у якій автори доходять висновку, що «дискурс є єдиною реальністю, доступною для розуміння», а «об'єктів поза дискурсом взагалі не існує: вони можуть існувати як фізичні чи енергетичні субстанції, але досягнути їх, уявити як об'єкт можливо лише у межах певного дискурсу» (Laclau & Mouffe 2014: 68). Будь-який об'єкт, включений у поле соціального (будь то соціальні ідентичності, громадські системи, культурні цінності, практики повсякденного життя, ритуалу і прояви деякої політичної волі), є тим, чим він є, тільки завдяки конкретній конфігурації дискурсивного поля, що визначає смислову наповненість об'єкта. Наприклад, землетрус або падіння цегли – це події, які реально існують, в тому сенсі, що вони трапляються тут і зараз, незалежно від волі людини. Але питання, наскільки вони отримують свою специфіку як об'єкти, в термінах «природного явища» або «вираження гніву Господнього», залежить від організації дискурсивного поля. Іншими словами, дискурс стає єдиною реальністю, доступною для вивчення. Радикалізуючи Лакло і Муффа, можна сказати, що об'єктів поза дискурсом взагалі не існує. Вони можуть існувати як фізичні

або енергетичні субстанції, але осмислити їх як те, чим вони є, представити їх як об'єкт можливо тільки в рамках певного дискурсу (Laclau & Mouffe 2014: 75).

Дискурсивна система знаходить свою ідентичність шляхом відмежування від іншої дискурсивної системи. Оскільки дискурс визнається єдиною доступною сферою реальності, ні з чим іншим дискурсивна система межувати не може в принципі. Більш того, система повинна описувати свій кордон і називати «інше» внутрішньосистемними способами. Інакше, якщо ми визнаємо наявність якихось об'єктивних кордонів, ми визнаємо редуцію дискурсивного поля до іншої трансцендентної об'єктивуючої сфери, яка встановлює цю межу.

Тепер розглянемо соціальні аспекти теорії Лакло і Муффа. Концепт дискурсу охоплює не тільки мову, але й усю природу соціального. У їхній теорії мовна структура є тотожною до структури соціальних практик і соціальної діяльності. Соціальні дії набувають свого значення завдяки тому, як вони співвідносяться з іншими діями. Водночас всі наші знання і практики опосередковані системами значень. Наші уявлення про реальність, суспільство, власну ідентичність конструюються системою значень у структурах дискурсу. Відсутність відмінностей між дискурсивними і недискурсивними процесами є відмінною рисою цієї теорії від інших концепцій дискурс-аналізу (зокрема критичного дискурс-аналізу) (Гурін 2014: 189).

Оскільки дискурсів багато, і всі вони прагнуть артикулювати знаки як власні елементи, можна сказати, що дискурси перебувають в стані «боротьби», за наділення знаків значенням. Мета будь-якого дискурсу – усунення багатозначності.

В аналізі боротьби дискурсів Лакло і Муффа віддають пріоритет політиці. «Політичні артикуляції визначають, як ми діємо і думаємо і, таким чином, як ми створюємо суспільство» (Laclau & Mouffe 2014: 79). Політика в їхній концепції розуміється, скоріше, за аналогією з політикою в концепції Ролана Барта, тобто як спрямована соціальна дія. Саме політика відсилає нас до конституювання соціального, виключаючи альтернативні способи структурування значень. Соціальна організація стає наслідком безперервних політичних процесів.

Слід зазначити, що Лакло і Муффа запозичують у Мішеля Фуко концепт

«влади». Влада не має винятково репресивного характеру, як це вважалося раніше, вона виробляє соціальне, особливим чином вибудовує суспільство за допомогою дискурсів, але в той же час відсікає альтернативні можливості його існування. Крім того, концепція Лакло і Муфф схожа з поглядами Фуко щодо суб'єктів. Тільки в дискурсах і через дискурси суб'єкти розміщують себе та інших у певні суб'єктні позиції, знаходять ідентичності. Ця концепція схожа і з ідеєю ідеологічного звороту Л. Альтюсера, проте в концепції Лакло і Муфф відсутні об'єктивно задані позиції (у концепції Альтюсера присутній економічний детермінізм) (Гурін 2014: 186).

Зупиняючись на теорії ідеології Л. Альтюсера, ми можемо по-новому проаналізувати дискурс та суб'єктів, котрі здобувають свою суб'єктність у результаті дії ідеології: ідеологія змінює кожну окремо взятую особу на учасника, який начебто бере участь у грандіозних соціальних процесах, набагато більших за неї самої. Тут слід нагадати базові положення вчення Альтюсера про ідеологію: «Ідеологія являє собою уявне відношення індивідів до реально існуючих умов їх буття» (Althusser 2011).

У такому розумінні замість традиційних економічних відносин, що виникають поміж робітником та роботодавцем, знаходять місце постійні відтворення відповідних уявних відносин, що досягаються за допомогою залучення індивіда до участі в «ідеологічних практиках» ряду соціальних інститутів (Althusser 2011). До числа таких інститутів Альтюсер відносить систему освіти, сім'ю, законодавчі структури, систему партій і профспілок, засобів масової інформації, культуру і спорт.

Підпорядковуючи свою поведінку вимогам конкретної ідеологічної практики, індивід, таким чином, реалізує себе як «свідомий суб'єкт», що робить свій вибір. Примітним у цій ситуації є те, що вихідні ідеологічні передумови (як то: ідеї Бога, справедливості, прогресу) витісняються матеріальними діями або відповідним чином структуруються поведінкою, наприклад, участю в церковних ритуалах або партійних зборах.

Вплив, який здійснила теорія дискурсу на вчення Альтюсера про ідеології, стосуються двох базових положень для марксистської філософії моментів.

Перше, на відміну від марксизму, теорія дискурсу не розглядає ідеологію у якості

похідної від сформованих матеріальних відносин. Використовуючи висновок Сосюра про те, що розвиток знакових систем («що означають») не залежить і не збігається з розвитком їх концептуальних компонентів («значащих»), теорія дискурсу доходить висновку про автономне функціонування ідеологічних і / або дискурсивних практик.

Другий момент пов'язаний із концепцією «помилкової» свідомості, яка передбачає явне спотворення реальності в картині, представленій тією чи іншою ідеологічною системою. Причина спотворень – система ціннісних орієнтацій, що визначила пріоритети носія конкретної ідеології.

Однак, аналізуючи цю теорію, слід зазначити, що «поняття помилкової свідомості має сенс тільки у тому випадку, якщо можна зафіксувати ідентичність соціального агента. В рамках марксизму ці уявлення ґрунтуються на понятті «об'єктивних класових інтересів». Однак фіксація ідентичності ніколи не виключає її інших форм. Причиною цього є контекстуальний, незавершений характер будь-якого дискурсу і умовність будь-якої ідентичності.

Як пише американська феміністка Т. Еберт, становище індивіда як суб'єкта, його осмислене існування, тобто існування у сфері соціальних відносин, формується дискурсивними актами. Суб'єктивність індивіда, таким чином, є результат певного набору ідеологічно організованих практик, за допомогою яких індивід займає своє місце в світі і завдяки яким і світ, і особистість індивіда стають доступними для розуміння (Ebert 1985: 20).

Отже, велика кількість авторів, які використовують у своїх постмодерністських теоретичних конструкціях висновки французького філософа-марксиста Л. Альтюссера, не припускають відмінностей між поняттями «ідеологія» та «дискурс» (Grant 1995: 161). Таким чином, на відміну від ліберальної традиції, відповідно до теорії дискурсу, індивід є не «вільним, автономним суб'єктом», що володіє універсальними характеристиками раціонального істоти (Eagleton 1988: 10), а, скоріше, «полем», на якому різні дискурсивні практики здійснюють свою роботу по створенню смислів.

Як свідчить практика, відносини між дискурсами, які відстоюють різні форми ідентичності, далекі від того, щоб бути мирними; ці відносини (будь то загроза

«джихаду», політика боротьби з «імперією зла» або торгова конкуренція) перебувають у стані боротьби за повне панування, гегемонію (Ніх 1995: 74).

У такому контексті слід звернути увагу на теорію італійського філософа А. Грамші у якій нас перш за все цікавить погляд автора не феномен «гегемонії». Фактично, зіставляючи гегемонію з владою, відзначається такий важливий момент – неусвідомленість цього управління з боку об'єкта впливу. При цьому слід розуміти, що в результаті такого впливу формується відчуття, ілюзія загальної згоди з гегемоном. Крім того, для об'єкта стає вкрай важливим помилкове відчуття своєї суб'єктності, тобто ілюзорного переконання, що він є частиною сили гегемона. Гегемонія ж, згідно з А. Грамші, – такий ступінь придушення особистості, за якого здійснення контролю не вимагає додаткового використання сили. Навпаки, визнання панування системи придушення сприймається як добровільний і природний стан речей (Gramsci 1991). Боротьба за гегемонію серед дискурсів пов'язана не тільки з конкуренцією різних форм ідентичності. Усередині дискурсів, що відносяться до однієї і тієї самої форми ідентичності, точиться боротьба за право визначати «нормативну», «еталонну» модель.

У цьому контексті варто звернути окрему увагу на політику маргіналізації (нормалізації). Однією з умов ефективності такої політики є формування почуття провини в індивіда, яка здатна в силу будь-яких причин відповідати встановленим вимогам і ідеалам. Позбавляючи індивіда права на вибір і / або прирікаючи його на постійне почуття провини і відчуття переходу кордонів, політика нормалізації, таким чином, зводить нанівець можливість особистої автономії навіть в тому випадку, якщо мова йде лише про вибір винятково приватного характеру (Aronowitz 1981: 145).

У своїй роботі «Історія сексуальності» М. Фуко показав, як саме за допомогою різного роду дискурсивних практик європейське суспільство, починаючи з XVII століття, спромоглося поставити під повний контроль сексуальну поведінку населення: «Завдяки різним дискурсам, зросла кількість всіляких узаконених санкцій за найменші відхилення: сексуальна розбещеність була ототожнена з розумовою хворобою; сексуальний розвиток, починаючи з дитинства і закінчуючи старістю, був пов'язаний із мережею норм і допустимих

відхилень; за допомогою педагогів і медиків була організована система контролю і впливу; завдяки моралістам і особливо докторам навіть найменші фантазії викликали потік зневажливих реплік» (Foucault 2019: 113).

Навіщо знадобився цей набір норм і відхилень сексуальної поведінки? Відповідь проста – «для відтворення робочої сили, для увічнення існуючих форм соціальних відносин; коротше, для формування такої сексуальної поведінки, яка б було економічно корисною і політично консервативною» (Foucault 2019 : 115).

Цей приклад наочно показує, як поняття «норма», породжене прагненням досягти конкретної мети, спочатку ототожнюється з поняттям «істина», а потім поступово витісняє його (Шестов 1971: 88). «Норма» і «істина» стають синонімами. Оптимальним результатом такої дискурсивної політики нормалізації стає ситуація, за якої всі скільки-небудь аномальні соціальні, політичні, релігійні явища витісняються за межі «загальнодоступного» простору і позбавляються можливості продемонструвати свою відмінність від загальноприйнятих форм життєдіяльності.

Дискурс – це не просте відображення процесів, що відбуваються в інших сферах соціального світу, наприклад, в економіці. Він об'єднує смислові елементи та практики всіх сфер суспільного життя. Для пояснення процесу його конструювання використовується концепція артикуляції. З'єднавшись, різноманітні елементи утворюють нову конструкцію, нові смисли, нову низку значень, або дискурс. Наприклад, лейбористський уряд, який прийшов до влади в Англії в 1950-х роках, вибудував свою програму, використовуючи різні ідеологічні компоненти: держава загального добробуту, обіцянки загальної зайнятості, кейнсіанська модель управління, націоналізація певних індустрій, підтримка підприємництва, «холодна війна». Ця стратегія була не просто виразом інтересів певних соціальних верств, відповіддю на зміни в економіці; вона стала наслідком об'єднання різних політичних, ідеологічних і економічних моделей, у результаті чого був сконструйований новий дискурс.

Врешті-решт, у цьому контексті слід розглянути теорію нідерландського лінгвіста Т. Ван Дейка. Концепція Т. ван Дейка будується на основі залучення в аналіз таких факторів, як думки та установки спікерів, їхній етнічний статус тощо. Аналіз

спрямований на вивчення особистісних характеристик носіїв мови, їхніх намірів, емоцій, уподобань. Дискурс у цьому випадку розуміється як складне комунікативне явище, що не тільки включає акт створення певного тексту, а й відбиває залежність створюваного мовного добутку від значної кількості екстралінгвістичних обставин – знань про світ, думок, установок і конкретних цілей мовця.

Проблематика владних взаємин у сучасному суспільстві розкривається автором одночасно з декількох принципів аналітичних позицій. По-перше, йдеться про критичний аналіз расизму, етнічних і расових стереотипів, упередженості та інших форм придушення, систематично відтворюваних на рівні соціальних дискурсів: від повсякденних розмов до парламентських дебатів і газетних публікацій. Ван Дейк стверджує: однією з найбільш стійких форм расизму є його систематичне заперечення на тлі расово-етнічних проблем у суспільстві. В умовах внутрішньодискурсивної боротьби за право «адекватної оцінки» поточної етнічної, расової та політичної ситуації в суспільстві, суб'єкт відчуває колосальну напругу одночасно на когнітивному (формування та підтримка ідеологічно «зарядженого» знання) і на соціальному рівні (систематичне відтворення елементів групової ідентичності, в тому числі на основі опозиції «Ми та Вони»). По-друге, сучасні трансформації інформаційного простору закладають підстави для зміни політичних взаємин у суспільстві.

Кінцевою метою аналізу дискурсу Т. Ван Дейка є знаходження зв'язку між дискурсом – з одного боку, і громадським контекстом – з іншого. Спрощено, на прикладі дискурсу новин, можна показати, що політичний, економічний, соціальний контекст формування умов життєдіяльності групи людей, скажімо, журналістів або власників друкованих видань. Створюючи текст новин, вони використовують моделі і схеми, що сформувалися як результат повсякденного досвіду, отриманого в їх середовищі (Van Dijk 2017: 32).

Політична реальність тісно пов'язана з поняттям «влада», а, отже (виходячи з сучасних теорій влади), і з поняттям «знання». Концепція влади як такої, що укорінена в мові і реалізується у феномені дискурсу, є однією з найбільш поширених сьогодні. Таким чином, і саме поняття «політичної реальності» все частіше

розглядається в зв'язку з поняттям «дискурсу», тобто мовної конструкції реальності. Спираючись на сучасну традицію отождолення реальності (до певної ступеня) з уявленнями про неї, ми доходимо висновку, що і сама політична реальність є багаторівневою.

У постмодернізмі дискурс сприймається, перш за все, як спосіб розуміння світу, межі можливого у мисленні та, як наслідок, межі соціальних практик індивідів. У свою чергу, політична сфера як держави, так і світу характеризується великою кількістю таких «дискурсів», кожен з яких має унікальну природу. Основними ознаками дискурсу у політико-владних відносинах є певний «шаблон», за яким слід розуміти політичні процеси, і зосередження на певному суспільному класі або групах інтересу, що є більш актуальним видом соціально-політичної стратифікації сьогодення.

За сучасних умов особливо показовим (і багато в чому основним) є віртуальний простір, де політологія в міждисциплінарному зв'язку з соціологією, філософією і філологією дозволяє побачити процеси диференціації і стратифікації, а також дискримінації та стигматизації, характерні для будь-якого типу суспільства. Такі процеси зумовлені зловживанням дискурсом як картиною світу і потребують аналізу та вивчення, а зрештою, і регуляції.

Подальші міждисциплінарні дослідження дискурсу як політико-владного феномена вбачаються актуальними, адже вони покликані дати відповідь на основні кротологічні питання сучасності.

ЛІТЕРАТУРА

- Андрушко, В. 2021. «Політична влада: аналіз інноваційних підходів», *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія* 2 (49): 153-168.
- Айдукевич, К. 1996. «Картина мира и понятийный аппарат», *Философия науки. Вып. 2: Гносеологические и логико-методологические проблемы*. М.: ИФ РАН: 231-253.
- Михалёва, О. Л. 2008. *Политический дискурс: Специфика манипулятивного воздействия*. М.: Книжный дом «Либроком».
- Rockel, Angela. 2000. *Submitted in fulfillment of the Degree of Doctor of Philosophy*. Otago.
- Соссюр, Ф. 1990. *Заметки по общей лингвистике*. М.: Издательская группа «Прогресс».
- Бахтин, М. М. 1986. *Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках. Опыт философского анализа*. М.:

Искусство.

Foucault, M. 2019. *Power: the essential works of Michel Foucault 1954-1984*. Penguin UK.

Laclau, E., & Mouffe, C. 2014. *Hegemony and socialist strategy: Towards a radical democratic politics*. London: Verso.

Гурин, К. Е. 2014. “Анализ дискурсов как способ изучения социальных структур, идентичностей и процессов в теории Эрнесто Лакло и Шантеля Муфф. Культура, личность, общество в современном мире: методология, опыт эмпирического исследования,” *Юридична наука*: 185-192.

Альтюссер, Л. 2011. “Идеология и идеологические аппараты государства (заметки для исследования),” *Неприкосновенный запас*. Вип. 3. URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2011/3/ideologiya-i-ideologicheskie-apparaty-gosudarstva.html>.

Ebert, T. 1985. “The Romance of Patriarchy: Ideology, Subjectivity and Postmodern Feminist Cultural theory,” *Cultural Critique* 10: 19-57.

Grant, J. S. 1995. *Fundamental feminism: contesting the core concepts of feminist theory*. New York: Resources for Feminist Research 24(1/2).

Eagleton, T. 1988 “The Subject of Literature,” *Cultural Critique*: 10.

Hix, H. L. 1995. *Spirits hovering over the ashes: Legacies of postmodern theory*. Suny Press.

Грашши, А. 1991. “Тюремные тетради”, *Гражданское общество*. URL: <https://www.civisbook.ru/files/File/Gramshi,tetrad.pdf>

Aronowitz, S. 1981. *The Crisis in Historical Materialism: Class Politics and Culture in Marxist Theory*. New York 1.

Шестов, Л. 1991. “Апофеоз беспочвенности: опыт адогматического мышления”, *Direct MEDIA*.

Van Dijk, T. A. 2017. “Socio-cognitive discourse studies”, *Routledge*: 26-43.

REFERENCES

Andrushko, V. 2021. “Politychna vlada: analiz innovatsiinykh pidkhodiv (Political power: analysis of innovative approaches)”, *Visnyk NLU imeni Yaroslava Mudroho. Seriya: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia* 2 (49): 153-168 (in Ukrainian).

Ajdukevich, K. 1996. “Kartina mira i ponyatiinyj apparat (Picture of the world and conceptual apparatus)”, *Filosofiia nauki. Vy'p. 2: Gnoseologicheskie i logiko-metodologicheskie problemy*. M.: IF RAN: 231-253 (in Russian).

Mikhalyova, O. L. 2008. *Politicheskij diskurs: Spezfika manipulyativnogo vozdejstviya (Political discourse: Specifics of manipulative influence)*. M.: Knizhnyj dom “Librokom” (in Russian).

Rockel, Angela 2000. *Submitted in fulfillment*

of the Degree of Doctor of Philosophy. Otago.

Sossyur, F. 1990. *Zametki po obshhej lingvistike (Notes on general linguistics)*. M.: Izdatel'skaya gruppa «Progress» (in Russian).

Bakhtin, M. M. 1986. *Problema teksta v lingvistike, filologii i drugikh gumanitarny'kh naukakh. Opy't filosofskogo analiza (The problem of text in linguistics, philology and other humanities. The experience of the philosophy of analysis)*. M.: Iskusstvo (in Russian).

Foucault, M. 2019. *Power: the essential works of Michel Foucault 1954-1984*. Penguin UK.

Laclau, E., & Mouffe, C. 2014. *Hegemony and socialist strategy: Towards a radical democratic politics*. London : Verso.

Gurin, K. E. 2014. “Analiz diskursov kak sposob izucheniya social'ny'kh struktur, identichnostej i proccessov v teorii E'mesto Laklo i Shantelya Muff. Kul'tura, lichnost', obshhestvo v sovremennom mire: metodologiya, opy't e'mpiricheskogo issledovaniya (Discourse analysis as a way of studying social structures, identities and processes in the theory of Ernesto Laclos and Chantelle Mouffe. Culture, personality, society in the modern world: methodology, experience of empirical research),” *Yuridichna nauka*: 185-192 (in Russian).

Al'tyusser, L. 2011. “Ideologiya i ideologicheskie apparaty gosudarstva (zametki dlya issledovaniya) (Ideology and ideological apparatus of the state (notes for research),” *Neprikosnovennyj zapas*. Vip. 3 URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2011/3/ideologiya-i-ideologicheskie-apparaty-gosudarstva.html> (in Russian).

Ebert, T. 1985. “The Romance of Patriarchy: Ideology, Subjectivity and Postmodern Feminist Cultural theory,” *Cultural Critique* 10: 19-57.

Grant, J. S. 1995. *Fundamental feminism: contesting the core concepts of feminist theory*. New York: Resources for Feminist Research, 24(1/2).

Eagleton, T. 1988 “The Subject of Literature,” *Cultural Critique*: 10.

Hix, H. L. 1995. *Spirits hovering over the ashes: Legacies of postmodern theory*. Suny Press.

Gramshi, A. 1991. *Tyuremny'e tetradi (Prison notebooks)*. Grazhdanskoe obshhestvo. URL: <https://www.civisbook.ru/files/File/Gramshi,tetrad.pdf> (in Russian).

Aronowitz, S. 1981. *The Crisis in Historical Materialism: Class Politics and Culture in Marxist Theory*. New York 1.

Shestov, L. 1991. “Apofeoz bespochvennosti: opy't adogmaticheskogo my'shleniya (Apotheosis of groundlessness: the experience of adogmatic thinking)”, *Direct MEDIA* (in Russian).

Van Dijk, T. A. 2017. “Socio-cognitive discourse studies”. *Routledge*: 26-43.

DOI: 10.26565/2220-8089-2021-39-05
УДК 329 (477)

Зерницький Руслан Валерійович
аспірант кафедри політології,
Харківський національний
університет ім. В.Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, Харків, 61022,
ruslan.zernytskyi@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-9470-4599>

ФІНАНСУВАННЯ ГРОМАДЯНАМИ СТАТУТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В УКРАЇНІ У 2019 РОЦІ

Розглядається проблема функціонування партій з точки зору їхнього фінансування, джерел надходжень. Вказується, що в Україні внески партіям можуть робити як фізичні, так і юридичні особи, причому вимоги до потенційних внескодавців та механізм перерахування коштів партіям закріплені на законодавчому рівні. З 2016 року українські партії зобов'язані подавати фінансові звіти, в яких вказуються всі внески на їхню користь. Встановлено, що протягом 2019 року 16-м найбільш рейтинговим та медійним партіям («Батьківщина», «Радикальна партія Олега Ляшка», «Слуга народу», «Європейська солідарність», «Опозиційний блок», «Голос», «Самопоміч», «Українська стратегія Гройсмана», «Опозиційна платформа – За життя», «Народний фронт», «Свобода», «Сила і честь», «Партія Шарія», «Сила людей», «Українська галицька партія» та «Наш край») внески зробили 10 533 фізособи та 261 юрособа, що складає близько 0,026% від населення України. Та одне з останніх соціопитувань на тему фінансування політичних партій демонструє, що частка українців, які готові робити пожертви на користь партій, є значно більшою, її складає близько 12%. Це свідчить про значний розрив між фактичним станом речей та бажаннями й можливостями виборців, що варто взяти до уваги представникам політичних партій для зменшення їхньої залежності від держави та великого бізнесу. Також виявлено, що середня сума внеску цим 16-м партіям за рік склала близько 200 тисяч грн. (близько 7200 доларів США). Вказується, що, враховуючи суспільний інтерес до теми фінансування політичних партій, у майбутньому необхідно буде проаналізувати, як змінилася ситуація у 2020 році.

Ключові слова: партійні фінанси, політична партія, фінансові звіти, фінансування політичних партій.

Зерницький Руслан Валерійович
аспірант кафедри політології,
Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна,
пл. Свободи, 4, Харків, 61022,
ruslan.zernytskyi@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-9470-4599>

ФИНАНСИРОВАНИЕ ГРАЖДАНАМИ УСТАВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПАРТИЙ В УКРАИНЕ В 2019 ГОДУ

Рассматривается проблема функционирования партий с точки зрения их финансирования, источников поступлений. Указывается, что в Украине взносы партиям могут делать как физические, так и юридические лица, причем требования к потенциальным донорам и механизм перечисления средств партиям закреплён на законодательном уровне. С 2016 года украинские партии обязаны подавать финансовые отчеты, в которых указываются все взносы в их пользу. Установлено, что в течение 2019 16-м самым рейтинговым и медийным партиям («Батьківщина», «Радикальная партия Олега Ляшко»,

«Слуга народа», «Европейская солидарность», «Оппозиционный блок», «Голос», «Самопоміч», «Украинская стратегия Гройсмана», «Оппозиционная платформа – За жизнь», «Народный фронт», «Свобода», «Сила и честь», «Партия Шария», «Сила людей», «Украинская галицкая партия» и «Наши край») взносы сделали 10533 физлица и 261 юрлицо, что составляет около 0,026% от населения Украины. И один из последних соцопросов на тему финансирования политических партий показывает, что доля украинцев, которые готовы делать пожертвования в пользу партий, значительно больше и составляет около 12%. Это свидетельствует о значительном разрыве между фактическим положением вещей и желаниями и возможностями избирателей, что следует принять во внимание представителям политических партий для уменьшения их зависимости от государства и крупного бизнеса. Также выявлено, что средняя сумма взноса этим 16-м партиям за год составила около 200 000 грн (около 7200 долларов США). Указывается, что, учитывая общественный интерес к теме финансирования политических партий, в будущем необходимо будет проанализировать, как изменилась ситуация в 2020 году.

Ключевые слова: партийные финансы, политическая партия, финансовые отчеты, финансирование политических партий.

Ruslan Zernytskyi

PhD student of the Department of Political Science,
V.N. Karazin Kharkiv National University
4, Svoboda Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine,
ruslan.zernytskyi@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-9470-4599>

FINANCING OF STATUTORY ACTIVITIES OF POLITICAL PARTIES IN UKRAINE IN 2019 BY CITIZENS

The problem of functioning of parties from the point of view of their financing and sources of income is considered. It is indicated that in Ukraine both individuals and legal entities can make contributions to parties and requirements for potential donors and the mechanism for transferring funds to parties are enshrined at the legislative level. Since 2016 Ukrainian parties have been required to submit financial reports to indicate all contributions in their favor. It has been established that during 2019 sixteen most rated and media parties («Bat`kivshhy`na», «Rady`kal`na partiya Olega Lyashka», «Sluga narodu», «Yevropejs`ka solidarnist`», «Opozy`cijny`j blok», «Golos», «Samopomich», «Ukrayins`ka strategiya Grojsmana», «Opozy`cijna platforma – Za zhy`ttya», «Narodny`j front», «Svoboda», «Sy`la i chest`», «Partiya Shariya», «Sy`la lyudej», «Ukrayins`ka galy`cz`ka partiya» and «Nash kraj») received contributions made by 10 533 individuals and 261 legal entities, which is about 0.026% of the population of Ukraine. But one recent poll on the financing of political parties shows that the proportion of Ukrainians willing to donate to parties is much higher, at about 12%. This indicates a significant gap between the actual state of affairs and the desires and capabilities of voters, which should be taken into account by representatives of political parties to reduce their dependence on the state and big business. It was also found out that the average contribution to these 16 parties for the year was about UAH 200,000 (about USD 7,200). It is concluded that, given the public interest in the topic of financing of political parties, in the future it will be necessary to analyze how the situation got changed in 2020.

Keywords: financing of political parties, financial reports, party finances, political party.

Політичні партії – вкрай важлива ланка будь-якої політичної системи, яка спирається на демократичний концепт розвитку. Україна, в якій демократичні стандарти закріплені на законодавчому рівні, не є винятком. Але для здійснення статутної діяльності політичним партіям необхідні ресурси. Партіям потрібні офіси, співробітники, канцелярія, сайти і т.д. Для

всього цього партіям у першу чергу необхідні кошти. Партії можуть отримувати їх з таких основних джерел: від держави, від громадян (до яких, у нашому випадку, ми відносимо і внески від членів партій) та від власних заробітків (підприємництво, продаж товарів з власною символікою і т.д.). На сьогодні в Україні від держави кошти на здійснення своєї статутної діяльності отримують лише парламентські політичні

партії, а власні заробітки не є поширеним джерелом доходу в українських політичних партіях. У зв'язку з цим стає очевидною **актуальність** аналізу такого важливого джерела фінансування статутної діяльності політичних партій, як внески від громадян.

У науковій площині фінансування політичних партій в Україні досліджували Людмила Адашис, Ірина Беззуб, Світлана Кустова, Тетяна Семенюк, Галина Петришина-Дюг, Анастасія Цюбченко та інші. Однак у їхніх наукових дослідженнях ми не знайшли інформації щодо механізму фінансування політичних партій в Україні, кількості громадян, які це роблять в Україні, та сум коштів, які отримують від громадян політичні партії.

Завданням нашого дослідження є аналіз механізму внесків на користь політичних партій в Україні і його специфіки, виявлення кількості фізичних та юридичних осіб, які жертвують кошти політичним партіям в Україні, та сум їхніх внесків. Результати цього дослідження будуть корисними для представників політичних партій та подальших наукових напрацювань з цієї теми.

Отже, відповідно до чинної редакції ЗУ «Про політичні партії в Україні» (Закон України №2365-III 2021), внески на користь політичних партій в Україні можуть робити громадяни особисто, як фізичні особи, або через юридичних осіб.

Фізичними особами, які роблять внески на користь партій, мають бути дієздатні громадяни України, які досягли 18 років. Вони не можуть бути громадянами інших країн, робити внески анонімно чи використовувати псевдоніми. Також це не можуть бути фізичні особи, з якими укладено договір про закупівлю товарів, робіт чи послуг для забезпечення потреб держави або територіальної громади на загальну суму понад п'ятдесят розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановленого на 1 січня року, в якому здійснюється внесок. Відповідно до Закону, протягом одного року загальна сума внесків на користь політичної партії від однієї фізичної особи не може бути більшою за 400 мінімальних заробітних плат, встановлених на 1 січня року, в якому здійснювалися внески.

Юридичні особи, які можуть робити внески на користь політичних партій в Україні, не мають бути державними чи комунальними установами, благодійними чи релігійними організаціями, незареєстрова-

ними громадськими об'єднаннями чи іншими політичними партіями. Це не можуть бути також органи місцевого самоврядування чи державної влади та юридичні особи, в яких не менше 10 відсотків статутного капіталу або прав голосу прямо або опосередковано належать державі, органам місцевого самоврядування. Забороняється робити внески на користь політичних партій в Україні іноземним державам, іноземним юридичним особам, юридичним особам, у яких кінцевими бенефіціарними власниками є іноземці, і юридичним особам, в яких не менше 10 відсотків статутного капіталу або прав голосу прямо або опосередковано належать нерезидентам. Також заборонено робити внески на користь політичних партій юрособам, які контролюють особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування та особи, які прирівнюються до таких (окрім народних депутатів, депутатів АР Крим, депутатів місцевих рад, голів громад, співробітників Офісу президента України та співробітників РНБО).

Для того, щоб зробити грошовий внесок на користь політичної партії фізична чи юридична особи має перерахувати кошти на банківський рахунок партії. Готівкові пожертви партіям в Україні заборонені. Такий самий механізм передбачений і для членських внесків на користь партій.

У Законі сказано, що внесками на користь партій також вважаються роботи, товари або послуги на користь політичної партії. Їхня вартість визначається відповідно до окремо затвердженої методології (Рішення НАЗК №2596 2018).

Всі внески на користь політичних партій мають зазначатися у фінансових звітах, які з початку 2016 року зобов'язані щоквартально подаватися до державного відомства «Національне агентство з питань запобігання корупції» (НАЗК). Формальним моніторингом та аналізом фінансових звітів політичних партій в Україні займається те саме НАЗК. Однак воно робить в основному поверхневу перевірку фінансових звітів політичних партій, не вдаючись у деталі та нюанси. Неформальний моніторинг та аналіз здійснюють експерти та співробітники неурядових організацій (таких, як ГО «Рух ЧЕСНО», ГО «Ейдос», ВГО «Комітет виборців України» та Bihus.info).

Саме з фінансових звітів ми й можемо дізнатися про кількість громадян, які

фінансують статутну діяльність політичних партій в Україні. Однак на цей момент неможливо провести повноцінний аналіз щодо кількості українців, які фінансували політичні партії у 2020 році. Верховна Рада у квітні 2020 року прийняла законопроект, яким дала можливість політичним партіям не подавати фінансових звітів до кінця карантину, введеного задля обмеження поширення COVID-19 («Слуга народу» 7 місяців затягує 2020). І станом на 31 травня 2021 року на сайті НАЗК відсутня значна частина фінансових звітів партій за 2020 рік.

Однак у нас все ще є можливість проаналізувати фінзвіти партій за 2019 рік.

Для аналізу ми взяли 16 таких політичних партій, які мали високі рейтинги та/чи медійну активність впродовж 2019 року: «Батьківщина», «Радикальна партія Олега Ляшка», «Слуга народу», «Європейська солідарність», «Опозиційний блок», «Голос», «Самопоміч», «Українська стратегія Гройсмана», «Опозиційна платформа – За життя», «Народний фронт», «Свобода», «Сила і честь», «Партія Шарія», «Сила людей», «Українська галицька партія» та «Наш край». І результати моніторингу їхніх звітів за 2019 дають нам такі цифри щодо кількості їх донорів та сум внесків:

Таблиця 1.

«Кількість донорів та суми їх внесків на користь 16 політичних партій України у 2019 році» (онлайн-ресурс «Золото партій» 2016-2021)

	Кількість фізосіб-внескодавців у 2019 році	Кількість юросіб-внескодавців у 2019 році	Сумарна кількість фізосіб-внескодавців та юросіб-внескодавців	Загальна сума внесків, грн	Середня сума внеска від фізосіб та юросіб, грн
Батьківщина	2281	40	2321	457 351 841	197 049
Радикальна партія Олега Ляшка	1259	9	1268	289 219 588	228 091
Слуга народу	97	51	148	252 062 818	1 703 127
Європейська солідарність	2018	23	2041	247 344 431	121 188
Опозиційний блок	166	19	185	162 155 139	876 514
Голос	242	12	254	148 908 654	586 255
Самопоміч	452	23	475	140 496 649	295 782
Українська стратегія Гройсмана	216	15	231	121 304 898	525 129
Опозиційна платформа – За життя	105	11	116	116 374 579	1 003 229
Народний фронт	196	1	197	102 250 670	519 039
Свобода	472	3	475	50 045 562	105 359
Сила і честь	165	7	172	36 355 998	211 372
Сила людей	2212	13	2225	9 666 908	4 345

Партія Шарія	64	0	64	6 208 043	97 001
Українська галицька партія	493	16	509	5 617 260	11 036
Наш край	95	18	113	4 176 766	36 963
<i>разом</i>	10533	261	10794	2 149 539 804	199 142

Отже, на статутну діяльність 16 найбільш рейтингових та медійних партій в Україні протягом 2019 року внески зробили всього 10533 фізособи та 261 юрособа на загальну суму майже 2,15 млрд грн. Тобто на політичні партії в Україні пожертви роблять близько 0,026% від населення країни. При цьому середня сума внеску на користь цих партій склала майже 200 тис. грн (близько 7200 доларів США станом на початок січня 2019 року).

Примітно, що моніторинги від неурядових організацій (серед яких – ГО «Рух ЧЕСНО» та Bihus.info) ще з 2017 року показували, що наближені до деяких партій особи використовували персональні дані третіх осіб без їхнього відома, щоб вносити кошти на рахунки партій і приховувати інформацію щодо справжніх спонсорів політичних партій (Фещенко, Кривко 2018). А пізніше моніторинги від тих же організацій показали, що представники деяких партій домовлялися зі сторонніми людьми, щоб від їхніх імен робити внески на користь партій, навіть якщо їхній офіційний річний дохід був нижчим за суми «пожертвувань» (Фещенко 2019, Зерницький 2020).

Однак соціологічні дослідження свідчать, що значно більша кількість українців все ж готові робити пожертви на користь партій в Україні, ніж 0,026%, які ми побачили за результатами аналізу кількості донорів 16 політичних партій у 2019 році. Так, результати соціопитування, проведеного у липні 2020 року Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва, показують, що 12% українців готові робити внески на користь якихось політичних партій (Фінансування партій 2020).

Отже, в Україні внески на користь партій можуть робити фізичні та юридичні особи. Кому дозволено та заборонено це робити чітко прописано у законодавстві. На користь 16 найбільш рейтингових та медійних у 2019 році партій внески зробили 10794 фізичних та юридичних осіб (близько 0,026% від населення країни), а середня сума внеску за рік склала близько 200 тис. грн.

Однак одне з останніх соціопитувань на цю тему демонструє, що частка українців, які готові робити пожертви на користь партій, є значно більшою, й складає близько 12%. Це свідчить про значний розрив між фактичним станом речей та бажаннями й можливостями виборців, над чим варто працювати політичним партіям для зменшення їхньої залежності від держави та великого бізнесу. Враховуючи наявний суспільний інтерес до теми фінансування політичних партій ми вважаємо доцільним продовжувати її досліджувати й у майбутньому проаналізувати, якою була кількість донорів українських політичних партій у 2020 та наступних роках.

ЛІТЕРАТУРА

- Закон України №2365-III “Про політичні партії” (редакція від 01.01.2021). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14>
- Рішення НАЗК №2596 від 16.11.2018. “Про затвердження Методології визначення розміру (суми) внеску на підтримку політичної партії у формі робіт, товарів або послуг”. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1397-18>
- “Слуга народу” 7 місяців затягує з поданням фінансового звіту”. 2020. Комітет виборців України. Всеукраїнська громадська організація. URL: <http://www.cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:sluh-a-narodu-7-misiatsiv-zatiahuie-z-podanniam-finansovoho-zvitu>
- Онлайн-ресурс “Золото партій”. 2016-2021. URL: <https://zp.chesno.org/parties/2019/>
- Фещенко, Ігор, Кривко, Антон. 2018. “Вчителько моя, спонсор БПП: як партія президента збирає мільйони”, *Українська правда*. Квітень. URL: https://www.pravda.com.ua/cdn/graphics/2018/04/vchytelko_moja_sponsor_bpp/
- Фещенко, Ігор. 2019. “Фейкові внески: що сталося, реакція Тимошенко, чи проблема лише в “Батьківщині”?”. *Рух ЧЕСНО*. 1 березня. URL: <https://www.chesno.org/post/898/>
- Зерницький, Руслан. 2020. “НАЗК підозрює, що деякі донори партії Кернеса є фейковими”. *Рух ЧЕСНО*. 28 липня. URL: <https://www.chesno.org/post/4131/>
- “Фінансування партій – липень 2020”, *Фонд*

“Демократичні ініціативи” ім. Ілька Кучеріва.
URL: <https://dif.org.ua/article/finansuvannya-partiy-lipen-2020>

REFERENCES

Law of Ukraine №2365-III “On Political Parties (as amended on 01.01.2021)”. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14> (in Ukrainian)

NACP Decision №2596 dated 16.11.2018. “On Approval of the Methodology for Determining the Amount of Contribution to a Political Party Support in the Form of Works, Goods or Services”. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1397-18> (in Ukrainian)

“Sluha narodu” 7 misyatsiv zatyahuye z podannyam finansovoho zvituv (“Sluga narodu” delays 7 months with the submission of a financial report)». 2020. *Committee of Voters of Ukraine*. Kyiv. URL: <http://www.cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:sluha-narodu-7-misiatsiv-zatiahuie-z-podanniam-finansovoho-zvituv> (in Ukrainian)

Online resource “Gold of parties”. 2016-2021. URL: <https://zp.chesno.org/parties/2019/> (in Ukrainian)

Feshchenko, Igor & Kryvko, Anton. 2018. “Vchytel’ko moya, sponsor BPP: yak partiya prezidenta zbyraye mil’yony (My teacher, the

sponsor of the BPP: how the president's party raises millions)”. *Ukrayinska Pravda*. April. URL: https://www.pravda.com.ua/cdn/graphics/2018/04/vchytelko_moya_sponsor_bpp/ (in Ukrainian)

Feshchenko, Igor. 2019. “Fevkovi vnesky: shcho stalosya, reaktsiya Tymoshenko, chy problema lyshe v “Bat’kivshchyni”? (Fake contributions: what happened, Tymoshenko's reaction, or the problem is only in “Bat’kivshchyna”?)”. *The CHESNO Movement*. 1 March. URL: <https://www.chesno.org/post/898/> (in Ukrainian)

Zernytskyi, Ruslan. 2020. “NAZK pidozryvuye, shcho deyaki donory partiyi Kernesa ye feykovymy (The NAPC suspects that some of Kernes' party donors are fake)”. *The CHESNO Movement*. 28 July. URL: <https://www.chesno.org/post/4131/> (in Ukrainian)

“Finansuvannya partiy – lypen’. 2020”, *Democratic Initiatives Foundation named after Ilko Kucheriv*. Kyiv. URL: <https://dif.org.ua/article/finansuvannya-partiy-lipen-2020> (in Ukrainian)

DOI: 10.26565/2220-8089-2021-39-06
УДК 32.019.51

Гончаренко Максим Миколайович
магістр політології
філософського факультету
Харківського національного
університету імені В.Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, Харків, 61022,
m.n.gon96@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0001-5841-0190>

КОМУНІКАЦІЯ З ВИБОРЦЯМИ: ФАКТОРИ ЕФЕКТИВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Досліджується феномен комунікації, політика з потенційними виборцями, роль комунікації в агітаційній роботі, специфічній у різних цільових аудиторіях. Розглядаються фактори, що сприяють успішній комунікації, залежно від специфіки аудиторії. Виділяються етапи підготовки ефективної стратегії комунікації. Проблема ефективної комунікації в українському суспільстві актуалізована у науковій сфері, некомерційних організаціях, громадському секторі, політичному середовищі. Аналізується ефективність використання різних засобів комунікації з потенційним виборцем, варіації змісту та форми подання інформації в інтересах нарощування політичного впливу. Окремо розглядається можливість аналізу інформаційної політики та її корегування. Дослідження специфіки застосування різних комунікативних технологій демонструє можливість, спираючись на об'єктивні дані, підвищувати ефективність політичної комунікації. Як наслідок, можливим стає корегування тактики комунікації між владою та населенням, прогнозування, виявлення та боротьба з небезпечними для суспільства маніпуляціями, визначення потенційної аудиторії політика. Аналіз надає дієві інструменти для викриття маніпулятивних технологій здобуття політичного впливу.

Доводиться зумовленість ефективності різних засобів комунікації з зовнішніми та внутрішніми факторами, що притаманні певній категорії потенційних виборців. Серед них наявні фактори традиційності певного політичного світогляду для конкретної місцевості, віку та маркерного стану цільової аудиторії щільність та умови проживання аудиторії, її кількість, освіта та матеріальне становище.

Ключові слова: вплив, маніпуляція, агітація, комунікація, інформаційна політика, фактори оточення, електорат, політика, медіа.

Гончаренко Максим Николаевич
магістр політології
філософського факультета
Харківського національного
університету імені В.Н. Каразіна,
площадь Свободы, 4, Харьков, 61022,
m.n.gon96@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0001-5841-0190>

КОМУНІКАЦІЯ С ИЗБИРАТЕЛЯМИ: ФАКТОРЫ ЭФФЕКТИВНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

Исследуется феномен коммуникации, политика с потенциальными избирателями, роль коммуникации в агитационной работе, специфической в разных целевых аудиториях. Рассматриваются факторы, способствующие успешной коммуникации, в зависимости от специфики аудитории. Выделяются этапы подготовки эффективной стратегии коммуникации. Проблема эффективной коммуникации в украинском обществе актуализирована в научной сфере, некоммерческих организациях, общественном секторе, политической среде.

Анализируется эффективность использования различных средств коммуникации с потенциальным избирателем, вариации содержания и формы представления информации в интересах наращивания политического влияния. Отдельно рассматривается возможность анализа информационной политики и ее корректировки. Исследование специфики применения различных коммуникативных технологий демонстрирует возможность, опираясь на объективные данные, повышать эффективность политической коммуникации. Как следствие, возможным становится корректировки тактики коммуникации между властью и населением, прогнозирование, выявление и борьба с опасными для общества манипуляциями, определение потенциальной аудитории политика. Анализ предоставляет действенные инструменты для разоблачения манипулятивных технологий получения политического влияния.

Доказується обумовленість ефективності різних засобів комунікації зовнішніми і внутрішніми факторами, які є властивими певній категорії потенціальних виборців. Серед них існують фактори традиційності певного політичного світогляду для конкретної місцевості, віку і маркерного стану цільової аудиторії, щільності і умов проживання аудиторії, її кількості, освіти і матеріального положення.

Ключевые слова: *влияние, манипуляция, агитация, коммуникация, информационная политика, факторы окружения, электорат, политика, СМИ.*

Maksym Honcharenko

Master of Political Science

School of Philosophy of

V.N. Karazin Kharkiv National University,

4 Svobody sq., Kharkiv, 61022, Ukraine,

m.n.gon96@gmail.com,

<https://orcid.org/0000-0001-5841-0190>

COMMUNICATION WITH VOTERS: FACTORS OF EFFECTIVE INTERACTION

The present paper is devoted to the study of the phenomenon of communication between politicians and potential voters, its relationship with agitation specific to different target audiences, including the use of modern means of communication. Factors that contribute to successful communication are considered and presented, depending on the specifics of the audience. The problem of effective communication in Ukrainian society is relevant in many areas. Research on this issue takes place in the scientific sphere, non-profit organizations, the public sector, the political environment. The article analyzes the effectiveness of the use of various means of communication with a potential voter, variations in the content and form of information in the interests of increasing political influence. The possibility of analyzing information policy and its adjustment is considered separately. The study of the specifics of the application of various communication technologies demonstrates the possibility, based on objective data, to increase the effectiveness of political communication. As a result, it becomes possible to adjust the tactics of communication between the government and the population, forecasting, detecting and combating dangerous manipulations for society, determining the potential audience of politicians. The analysis provides effective tools for exposing manipulative technologies of political influence.

It is proved that the effectiveness of various means of communication is due to external and internal factors inherent in a certain category of potential voters. Among them are the factors of traditionalism of a certain political worldview for a particular area, age and marker status of the target audience, the density and living conditions of the audience, its number, education and financial status.

Keywords: *influence, manipulation, agitation, communication, information policy, environmental factors, electorate, politics, media.*

Одним із найважливіших факторів у процесі політичної боротьби завжди було управління думками та трендами, що панують у суспільстві. Вміння правильно подавати інформацію, корегувати суспільний дискурс та доводити до відома широкого загалу потрібну інформацію – все це є інструментами боротьби за владу та її утримання. З широким поширенням медіа, як традиційних (телебачення, радіомовлення, друкована преса), так і новітніх, стає можливим розширювати не тільки обсяги комунікації, її засоби та форми, а й різноманітність факторів, що впливають на її успішність. Тому **метою** статті є визначення факторів, що сприяють успішній комунікації між політичними акторами та виборцями. Для цієї поставленої мети пропонуються такі **завдання**: 1) проаналізувати теоретичні підходи до оцінки ефективності політичної комунікації; 2) дослідити зв'язок різних факторів та об'єктивних показників на ефективність комунікації; 3) систематизувати отримані дані.

Серед проявів волевиявлення та власне політичної діяльності з боку громадянина можна виділити індивідуальні, або колективні методи. Ж. Блондель акцентує увагу на взаєминах політичних діячів та населення, особливо його очікувань та стереотипів. «Безсумнівно, успіх політики лідерів залежить від реакції населення, від якого чекають не протестів, а підтримки. Часто вважають, що сила підтримки значною мірою залежить від існування відповідних структур та інституційних механізмів всередині суспільства. Якщо ці структури не допоможуть лідерам успішно реалізувати свої цілі і мобілізувати населення, виникає широка опозиція, яка стане визначальним фактором; якщо, навпаки, структури допоможуть лідерам зробити свої цілі популярними серед населення, то вони можуть бути реалізовані (звичайно, за відсутності зовнішніх перешкод)» (Блондель 1992: 25). Політичні діячі у межах законодавства можуть вести агітаційну роботу, розповсюджувати політичну рекламу, доносити свої погляди та коментарі будь-яким способом, що не суперечать існуючому законодавству певної країни. Будь-яка політична діяльність спирається на потреби та інтереси населення, або конкретної верстви цього населення (прихильників певних ідей, ідеологій, партій тощо).

Політична свідомість та сталість поглядів формується внаслідок зацікавленості громадянина у результатах розвитку суспільства та врахування власних або колективних інтересів. Як зазначає А. Цуладзе, на основі цього будуються політичні міфи та легенди, що зумовлюють реакцію суспільства на певні «інформаційні подразники». «Привчені реагувати на подразники за однією схемою, вона [людина] не в змозі реагувати інакше. Як у собак Павлова вироблявся умовний рефлекс на певний подразник, так і у випадку з масовою свідомістю доводиться мати справу з напрацьованими роками умовними рефlekсами» (Цуладзе 2003: 4). Теоретичні концепції, політологічні дослідження та аналітичні напрацювання сприяють формуванню активної громадянської позиції виборця, а відтак і громадської думки загалом. Це зрештою дозволяє представникам певних сегментів громадянського суспільства більш чітко формулювати запити до політичних діячів та контролювати їхнє виконання, на відміну від кон'юнктурного погляду на процес політичної боротьби. Таким чином формується взаємозв'язок між політичними ціннісними запитами та суб'єктами їх впровадження – політичними діячами.

Врачування політичних інтересів виборців може слугувати як меті збереження існуючого режиму, так і його реформуванню і навіть радикальній трансформації. Від цього залежить вибір методів боротьби і правлячої партії і позасистемної опозиції (можуть бути використані маніпулятивні технології та технології непрямого тиску).

Ефективна стратегія комунікації також підпорядкована законам маркетингу та потребує попереднього аналізу електорального поля. Серед заходів, що застосовуються у цьому процесі, можна виділити такі:

- дослідження – вивчається електоральне поле, традиційні вподобання його сегментів, нагальні проблеми, ціннісні орієнтири, соціальний стан тощо;
- стратегія – вироблення стратегічних цілей, програми та її опорних пунктів, використовуючи знання про цільову аудиторію та її ціннісні орієнтири;
- аналіз «ринку» – виявлення можливих конкурентів за цільову аудиторію, аналіз їхніх можливостей та перспектив;
- розвідка – під час вже розпочатої кампанії варто ознайомитись із інструментарієм засобів впливу конкурентів,

щоби правильно оцінити ефективність їхньої електоральної кампанії, виявити їхні сильні та слабкі сторони;

- оптимізація – у разі необхідності коригувати вироблену Стратегію з урахуванням отриманої інформації про слабкі або сильні сторони конкурента.

Досконале розуміння цільової аудиторії та боротьби за її увагу дозволяє найбільш ефективно розробити та провести рекламну кампанію, тим самим реалізувавши комунікаційний зв'язок між виборцями і кандидатом. С. Кара-Мурза акцентує увагу на тому, що користуючись знаннями про потреби аудиторії, можна створювати прийнятні для неї конструкції задля ефективної взаємодії та відтворення маніпулятивних технік. «Підготовка до маніпуляції полягає не тільки в тому, щоб зруйнувати якісь уявлення, але й у тому, щоб створити, побудувати нові ідеї, бажання, цілі. Це часто бувають тимчасові, «службові» споруди, головне їхнє завдання – викликати сумбур у думках, зробити їх нелогічними і нескладними, змусити людину засумніватися в стійких життєвих істинах. Перетворення помилкових уявлень у стереотип робить людину беззахисною проти маніпуляції» (Кара-Мурза 2015: 110). До того ж, комунікація у виборчому процесі відіграє не тільки роль інформаційного джерела про програмні пункти та переваги однієї сторони над іншою, але й підвищує впізнаваність кандидата серед потенційного електорату.

Можливий вплив соціальних факторів на (не)ефективність певних тактик комунікації з аудиторією є одним із найважливіших моментів взаємодії з нею. Як зазначає Н. Луман, соціальні взаємини прямо пов'язані з процесами комунікації. «Воно [суспільство] створює «проблеми», що потребують «вирішень», які створюють «проблеми», що потребують «рішень». Завдяки цьому воно разом із тим відтворює теми, які могли б підхоплюватися масмедіа та трансформуватися в інформації» (Луман 2005: 123-124). Соціальні фактори слід враховувати при виборі цільової аудиторії, оптимального засобу аудіовізуальної комунікації, актуальних тем для неї, форм подачі агітаційного матеріалу. При цьому не слід випускати з уваги наявність чи відсутність конкуренції.

Якщо ми беремо за основу принцип того, що політична комунікація – це завжди спланована дія, здатна викликати бажану реакцію у її реципієнта, тоді ми повинні

погодитись із тим, що певні судження, заклики, риторичні прийоми використовуються з певним наміром. Як зазначає Е. Доценко, такі тактики – пряма ознака спланованого політичного управління. «Кінцева мета таких зусиль – контроль над населенням, його керованість та слухняність» (Доценко 2003: 45) Однак не завжди є очевидними наміри автора певних висловлювань. І постає ще багато запитань стосовно того, чи були реалізовані певні зловмисні наміри, та чи була реакція аудиторії запрограмованою заздалегідь, або ця реакція є природною на подану інформацію.

Соціальні фактори також є одними із основних в можливих оцінках ефективної комунікації. Такими факторами можуть бути ті, що впливають на сприйняття інформації реципієнтом з огляду на його оточення, соціальний, матеріальний та віковий стан, засоби та можливості для взаємодії, тощо. Наприклад, О. Вознесенська приділяє велику увагу зовнішності кандидата та його вмінню вірно себе поводити з аудиторією. Класичний тип: «чоловік, представницький, підтягнутий, чисто поголений, в діловому одязі» характеризує образ, який суспільною думкою буде сприйнято як образ політика (Вознесенська 1997 : 18).

Проблематика оцінки ефективності комунікації за соціальними факторами полягає у тому, що вони є специфічними, складними для обрахунку через велику кількість реципієнтів. У разі необхідності можна ділити аудиторію на певні підгрупи, бажано за територіальним принципом. Це пояснюється тим, що вести будь-яку інформаційну політику зручніше, спираючись саме на цільне територіальне розміщення цільової аудиторії через наближеність до середніх показників. Така усередненість аудиторії, з огляду на мету об'єктивної оцінки певних параметрів є фактором стабільності подібного обчислення.

Інфраструктурні фактори також характеризують певну соціальну групу. Серед таких можна виділити фактори доступу до певних джерел інформації, стан місцевості, можливість для комунікації всередині цільової аудиторії та між різними її підгрупами тощо. Такі фактори зумовлюють суто матеріальні можливості, як для поширення, так і для сприйняття інформації. Інфраструктурні фактори, на відміну від інших, можуть нести у собі більше об'єктивної та кількісної інформації.

Це і щільність проживання людей у рамках певної місцевості, і площа покриття певних інформаційних ресурсів та доступ до них, і наявність/відсутність місць загального відвідування, приміром, дитячі садки, школи, культурно-масові установи, парки, сквери тощо. Але проблема врахування ефективності комунікації, зважаючи на специфіку інфраструктури, полягає у неможливості її інтерпретації у сфері політології.

Ми повинні розуміти, що спираючись на лише кількісні інфраструктурні показники, неможливо виведення системи, що враховує всі параметри впливу і індивідуальний підхід до кожної з груп аудиторії. Узагальнення групи осіб лише за подібними показниками призведе до хибних результатів, оскільки ми залишимо поза увагою основні моделі соціальної взаємодії та соціального впливу. Наприклад, розглядаючи доступ до інформації, як суто матеріальну можливість її отримання, ми залишаємо осторонь соціальне підґрунтя та схильність до вибору, або традиційні вподобання у сприйнятті певного інформаційного продукту.

Концентруючись лише на індивідуальній психології споживача, ми зневажатимемо можливістю оцінки його оточення, адже психологічні фактори відповідають тільки на питання про можливість комунікації між автором та реципієнтом, а не у межах певної цільової аудиторії. Саме це і є основним бар'єром для використання винятково психологічного підходу до оцінки ефективності впливу. Надаючи перевагу соціальним факторам ми будемо відстежувати показники, що відбивають настрої суспільства та їх можливості для взаємодії. Але ці дані будуть корисні лише з соціологічної точки зору, проте з політологічної позиції ми не зможемо відстежувати ні того, як певна технологія змогла зробити подібний резонанс у конкретній групі, ні те, чим зумовлене зростання популярності певних ідей.

Нарешті, інфраструктурні фактори дають нам інформацію про суттєві можливості, або обмеження для контакту з аудиторією та її контактів усередині аудиторії. У будь-якому разі ми не можемо спиратися лише на ці кількісні показники. Вони не надають інформації про можливі причини відмови від, здавалося б, доступних джерел інформації, або упередженого її сприйняття.

Таким чином, будь-який підхід, що має на меті висвітлення лише однієї системи оцінювання ефективності технологій комунікації не може бути використаний без врахування інших груп даних. Досліджуване перед початком агітаційної роботи електоральне поле як раз і формується з опорою на різні сфери отримання інформації для побудови ефективної системи комунікації. Отже, ефективність використання різних технологій комунікації спирається на сукупність факторів і джерел, що має забезпечити об'єктивність оцінки.

Серед факторів успіху технологій комунікації можна виділити такі основні параметри:

Психологічні:

- індивідуальні вподобання;
- традиційне джерело інформації;
- досвід сприйняття інформації.

Соціальні:

- віковий розрив (у межах однієї цільової аудиторії);
- майновий розрив (у межах однієї цільової аудиторії);
- характер ставлення до ЗМІ.
- фактори попереднього впливу.

Інфраструктурні фактори:

- щільність проживання;
- кількість населення;
- наявність точок комунікації.

Індивідуальні вподобання – фактори, що зумовлюють ставлення до певної політичної сили, бренду; наявність чи відсутність певних асоціацій з політиком (або його політичною силою). Також до них можна віднести можливі точки впливу на свідомість людини: актуальні та «гострі» теми, сприйняття певних висловлювань, тональності мовлення, стилістики подання інформації, тощо.

Індивідуальні вподобання та врахування їх при роботі з політичним контентом можна назвати фактором успіху через безпосередній вплив на можливість сприймати інформацію у потрібному для політичного актора ключі, збільшення, або зменшення індивідуальної критичності при споживанні близького до людини контенту, емоційної реакції на висловлювання, заклики, формулювання, порівняння.

Традиційне джерело інформації – фактор, що зумовлює схильність користуватися певним джерелом для здобуття інформації. Такими джерелами можуть виступати традиційні медіа (радіо, телебачення), друковані медіа (газети та листівки), або нові медіа (інтернет-ресурси,

сайти, соціальні мережі, форуми). Увага до традиційності певного джерела інформації може дати уявлення про те, наскільки високим є рівень користування та довіри до певних засобів комунікації у певних соціальних групах. Фактором успішної комунікації традиційні джерела можуть бути через тривалий досвід користування ними, наявність чіткого фаворита серед джерел інформації, що свідчить про низьку критичність до змісту інформаційного продукту, його більш легкого сприйняття та засвоєння, якості його репрезентації у певній соціальній групі.

Досвід сприйняття інформації показує, наскільки інформаційний потік традиційного джерела було сприйнято людиною та яке ставлення до нього в неї склалося у результаті такої взаємодії. Наприклад, людина, яка вже мала контакт з так званним «чорним піаром» однієї політичної сили проти іншої, вже має досвід сприйняття подібної інформації та застосування такого підходу від нової сили вже не буде мати такого вражаючого ефекту. Напроти, у разі перенасичення інформаційним продуктом з певним емоційним забарвленням реципієнт може втратити довіру до авторів, які цей контент поширюють. Таким чином, врахування інформаційного досвіду аудиторії є фактором успішної комунікації. Завдяки ньому можна виявити найбільш безпечні підходи до побудови ефективної взаємодії, можливостей непрямого впливу на аудиторію та утримання від тих технологій, що можуть викликати негативну відповідь від аудиторії.

Віковий розрив – це фактор, що зумовлює вікову різницю у межах однієї цільової аудиторії, або соціальної групи. Для людей різного віку статистично є характерними різні способи отримання інформації, їх турбують різні проблеми, вони мають різні соціальні установки. Врахування вікового фактора дозволяє обрати правильний спосіб подання інформації та ефективні комунікативні технології для кожної вікової групи. Своєю чергою таке врахування вікової специфіки у процесі комунікації, подання інформації є запорукою її успішності та ефективності у маніпулятивних цілях. Дотримання певних вікових рамок та звуження цільової аудиторії до певних вікових показників спонукає до пошуку більш гнучкої комунікативної технології. Саме врахування специфіки вікових груп потребує ретельного вибору буденних і резонансних тем для них і

зрештою дозволить розширити коло споживачів інформаційної продукції.

Майновий розрив – це фактор, що описує різницю між майновим станом у рамках однієї аудиторії. Такий фактор, за аналогією з віковим розривом, зумовлює різність актуальних питань для аудиторії та засобів впливу на неї. Зокрема, спираючись на майновий розрив, можна проводити більш специфічні інформаційні акції, налаштовані конкретно під певну групу осіб, що об'єднані схожими майновими можливостями, змінювати способи і засоби подання контенту у рамках агітаційної роботи.

Лояльність до ЗМІ – це фактор, що виказує вподобання аудиторії до ЗМІ, через яке транслюється інформація та ведеться прихована агітація. Лояльність до ЗМІ не слід плутати з фактором «Традиційне ЗМІ». Лояльність показує ставлення соціальної групи до конкретного ЗМІ у рамках його категорії. Наприклад, таким параметром може бути рейтинг певного телеканалу серед інших та його бажана цільова аудиторія, проте як у факторі «Традиційних ЗМІ» ми розглядали би лише переваги використання телебачення взагалі поміж іншими засобами донесення інформації. Лояльність до ЗМІ є фактором успіху взаємодії через його можливість передбачувати певну сталу популярність конкретного ЗМІ серед цільової аудиторії. Лояльність може бути одним із основних факторів вибору того, чи іншого ЗМІ для донесення ідей до цільової аудиторії через найбільш ефективний канал.

Фактори попереднього впливу – це сукупність факторів, що мали вплив на аудиторію перед інформаційним контактом. Факторами попереднього впливу можуть бути ті, в основі яких лежить сукупність актів комунікації (як успішної, так і неуспішної), що проводилися до певного моменту. Прикладом таких факторів може бути агітація конкурентів (як медійна, так і особистісна (за допомогою зустрічей, або методом «від дверей до дверей») агітація). Також, до цих факторів можна віднести сталі об'єкти, що мають асоціацію з силами, що конкурують: дитячі майданчики, забудови, ремонтні роботи з агітаційною метою на користь певних політичних сил. Фактори попереднього впливу є одним із факторів успішної комунікації через те, що дають інформацію про попередню роботу з цільовою аудиторією, її налаштованість та сталість вибору того, чи іншого кандидата. Факторами попереднього впливу можна оперувати як під час стратегічного

планування (наприклад, обираючи цільову аудиторію, на яку не мали впливу подібні фактори), так і для модифікації конкретних риторичних прийомів та інформаційних технологій (створення негативних асоціацій з факторами попереднього впливу).

Щільність проживання – це кількісний фактор, що вказує на щільність заселення певного району. Важливість цього фактора полягає у впливі на остаточний вибір цільової аудиторії, засоби поширення інформації та успішність комунікації. Щільність проживання зумовлює єдність побуту людей, їх спільних проблем та сподівань. Побудова інформаційної кампанії за допомогою даних про щільність проживання може бути полегшена через спільність інтересів та можливість охопити якнайбільшу аудиторію меншою кількістю тактичних ходів (у разі високої щільності), або, навпаки, спеціалізувати власну інформаційну кампанію із розрахунком на віддаленість людей один від одного та різницю між інтересами у межах групи (у разі низької щільності). Узагальнено: щільність проживання може говорити або про єдність, або про розпорошення інтересів, але у будь-якому разі звужує поле для аналізу аудиторії.

Інформацію про кількість населення на певній території можна використовувати як для загальної оцінки становища певного району та можливостей, які це надає, так і для виявлення частки власної цільової аудиторії у загальній кількості. Дані про загальну кількість населення дає можливість прогнозувати можливі контакти, розширення або звуження цільової аудиторії задля більш ефективного її інформаційно-агітаційного охоплення. Кількість населення як фактор успіху має значення під час підготовки інформаційної кампанії для вибору методів впливу, для прогнозування реакції населення на певну інформацію, для вирішення питання про необхідність розширення або звуження цільової аудиторії. Окремим пунктом можна виділили і подальший статистичний моніторинг ефективності комунікації.

Наявність точок комунікації – це фактор, що зумовлює чисельність точок для соціальної взаємодії. Розуміння наявності та кількості точок взаємодії може бути фактором поширення інформації за межі першочергової цільової аудиторії. Такий побічний вплив може розширювати чисельність реципієнтів контенту, зокрема передбачати вплив так званого «сарафанного

радіо». Аналіз точок комунікації може бути використаний як для розуміння власних можливостей, так і для передбачення можливостей конкурентів та впливу на інформаційне поле ззовні. Наявність точок комунікації є фактором успішної комунікації, через який можливо вирахувати доступ до місць загального відвідування та те, чи взагалі доцільно їх розглядати у дослідженні. Під час побудови стратегії інформаційної кампанії усвідомлення наявності, кількості, доступності та значущості точок комунікації є фактором більш спеціалізованого та більш ефективного подання інформації.

Виходячи з цього, ми можемо передбачити, що багато факторів, які можуть неочевидним чином впливати на свідомість та вподобання аудиторії, є такими, що можуть бути застосовані для подібного впливу. Серед таких факторів є як суто технічні (інфраструктурні), так і соціально зумовлені та вироблені в результаті взаємної комунікації між особистостями (соціальні). Індивідуальні (психологічні) особливості теж мають бути врахованими при підрахунках.

Таке різноманіття факторів пояснюється значною частиною міжфакторних зв'язків, що є складовою побудови ефективних технологій взаємодії з виборцями та вибору можливих засобів впливу на суспільну свідомість. Ми стверджуємо, що тільки розглядаючи подібні фактори у системі, а не окремо, ми можемо зрозуміти принципи технік взаємодії та можливості для протидії їхній маніпулятивній складовій. Також сукупність подібних факторів є можливістю для об'єднання їх у єдину систему та подальшої оцінки окремих інформаційних кампаній, що були створені за допомогою таких факторів. Тому ми вважаємо ці фактори одними з основних, що сприятимуть більш повному вивченню технологій комунікації, подальшому їх аналізу та протидії їм. Таким чином, ми виявили, що за умов підготовки інформаційної кампанії є доцільним звертати увагу на всі фактори її успіху. Розгляд їх у синергії дає найбільш повний обсяг знань, що стануть у нагоді під час планування та розрахунків, а також аналітичного осмислення інформаційних заходів.

ЛІТЕРАТУРА

Блондель, Ж. 1992. *Политическое лидерство. Путь к всеобъемлющему анализу* /пер. з фр. Г. Квашин. URL:

<https://www.rulit.me/books/politicheskoe-liderstvo-put-k-vseobemlyushchemu-analizu-download-241146.html>

Цуладзе, А. 2003. *Политическая мифология*. М.: Эксмо.

Кара-Мурза, С. 2015. *Манипуляция сознанием. Век XXI*. ООО «ТД Алгоритм». URL: https://books.google.com.ua/books/about/%D0%9C%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%BF%D1%83%D0%BB%D1%8F%D1%86%D0%B8%D1%8F%D1%81%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5.html?id=o3xwCQAAQBAJ&printsec=frontcover&source=kp_read_button&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false

Луман, Н. 2005. *Реальность медиа*. М.: Практис

Доценко, Е. 2003. *Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита*. М.: Речь.

Вознесенська, О. 1997. “Вплив зовнішності кандидатів у депутати на електоральну поведінку виборців”, *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави*: Матеріали Другої всеукр. конф., 13–14 листопада. Київ.

Tsuladze, A. 2007. *Politicheskaya mifologiya (Political mythology)*. М.: Eksmo.

Kara-Murza, S. 2015. *Manipulyaciya soznaniem. Vek XXI. (Manipulation of consciousness. Century XXI)*. LLC "TD Algorithm" https://books.google.com.ua/books/about/%D0%9C%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%BF%D1%83%D0%BB%D1%8F%D1%86%D0%B8%D1%8F%D1%81%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5.html?id=o3xwCQAAQBAJ&printsec=frontcover&source=kp_read_button&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false

Luhmann, N. 2005. *Real'nost' media (The reality of media)*. М.: Praxis

Dotsenko, E. 2003. *Psihologiya manipulyacii: fenomeny, mekhanizmy i zashchita (Psychology of manipulation: phenomena, mechanisms and protection)* М.: Rech'

Voznesenska, O. 1997. “Vpliv zovnishnosti kandidatuv u deputati na elektoral'nu povedinku viborciv (Influence of appearance of candidates for deputies on electoral behavior of voters)”, *Problemy politychnovi psykholohivi ta vivi rol' u stanovlenni hromadyanyna ukrayins'kovi derzhavv: Materialy Druhoyi vseukr. konf., 13–14 lystopada*, Kyiv.

REFERENCES

Blondel, J. 1992. *Politicheskoe liderstvo. Put' k vseob'emlyushchemu analizu (Political leadership. The path to comprehensive analysis) / transl. from fr.* by G. Kvashin. URL: <https://www.rulit.me/books/politicheskoe-liderstvo-put-k-vseobemlyushchemu-analizu-download-241146.html>

DOI: 10.26565/2220-8089-2021-39-07
УДК 329.63:316.354

Синюченко Артем Михайлович
аспірант кафедри політології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
вул. Володимирівська, 60,
Київ, 01033,
artem4ik94@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0001-9850-2823>

ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ ПРЕКАРНОСТІ

Ідентифіковано багатовимірність досліджень проблематики прекарності та прекаризації в новітню добу. Систематизовано підходи вітчизняних і зарубіжних дослідників щодо змісту, джерел формування та політичних наслідків посилення процесів прекарності в сучасних суспільствах. Ідентифіковано тлумачення феномена прекарності у вузькому та широкому сенсах. Зазначено, що вагомими детермінантами трансформації соціально-політичної структури держав в епоху постмодернізму є зміни в системі глобального та національного виробництва, поширення мережесих форматів організації виробництва та трудової діяльності, затребуваність міжнародним та національним бізнесом гнучких форм організації праці. Розкрито пріоритети наукових розвідок в першій чверті ХХІ століття у частині аналізу змін структурного характеру соціально-політичного представництва найманої праці в нових умовах розвитку глобальної економіки та геополітики. Визначено, що зростання безробіття серед молоді з огляду структурних трансформацій системи виробництва та зайнятості, запровадження обмежувальних та часто дискримінаційних заходів щодо мігрантів на тлі активізації гасел економічного та політичного націоналізму загострюють проблему соціальної стабільності та політичної передбачуваності, сприяють ренесансу популістичних рухів та партій, зокрема як лівого, так і правого спрямування. Ідентифіковано дослідницький потенціал для аналізу процесів прекаризації у світі в цілому та окремих країнах спеціалізованих звітів та проектів міжнародних організацій. Важливим є те, що міжнародні організації не обмежуються виключно просвітницькою та аналітичною функціями з питань безробіття та соціальної стабільності, але й прикладають зусилля зі стабілізації сфери праці, зокрема це здійснюється в рамках ООН, Міжнародної організації праці (МОП), таких об'єднань як ЄС, ОЕСР і інших міжнародних і регіональних організацій. Оцінка тенденцій та проявів соціальної нестабільності та невизначеності у частині аналізу впливу пандемії COVID-19 як на рівні світу у цілому, так і окремих країн та регіонів, здійснюється у вимірі процесів структурної перебудови індустрій та сфери послуг; збільшення частки гнучких форм зайнятості, фрілансерства, «нульових контрактів», посилення нової соціальної стратифікації.

Ключові слова: прекаріат, прекарність, глобалізація, політична система, класи, соціально-політична структура суспільства, соціальна статифікація, COVID-19

Синюченко Артем Михайлович
аспірант кафедри політології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
ул. Владимирская, 60,
Київ, 01033,
artem4ik94@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-9850-2823>

ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОБЛЕМАТИКИ ПРЕКАРНОСТИ

Идентифицирована многомерность исследований проблематики прекарности и прекаризации в новейшее время. Систематизированы подходы отечественных и зарубежных исследователей касательно содержания, источников формирования и политических последствий усиления процессов прекаризации в современных обществах. Идентифицировано толкование феномена прекарности в узком и широком смыслах. Отмечено, что весомыми детерминантами трансформации социально-политической структуры государств в эпоху постмодернизма являются изменения в системе глобального и национального производств, распространения сетевых форматов организации производства и трудовой деятельности, востребованность международным и национальным бизнесом гибких форм организации труда. Раскрыты приоритеты научных исследований в первой четверти XXI века в части анализа изменений структурного характера социально-политического представительства наемного труда в новых условиях развития глобальной экономики и геополитики. Определено, что рост безработицы среди молодежи с учетом структурных преобразований системы производства и занятости, введение ограничительных и часто дискриминационных мер в отношении мигрантов на фоне активизации лозунгов экономического и политического национализма обостряют проблему социальной стабильности и политической предсказуемости, способствуют ренессансу популистских движений и партий, в частности, как левого, так и правого толка. Идентифицирован исследовательский потенциал для анализа процессов прекаризации в мире в целом и отдельных странах специализированных отчетов и проектов международных организаций. Важно то, что международные организации не ограничиваются исключительно просветительской и аналитической функциями по вопросам безработицы и социальной стабильности, но и прилагают усилия по стабилизации сферы труда, в частности это осуществляется в рамках ООН, МОТ, ЕС, ОЭСР и других международных и региональных организаций. Оценка тенденций и проявлений социальной нестабильности и неопределенности в части анализа влияния пандемии COVID-19 как на уровне мира в целом, так и отдельных стран, и регионов, осуществляется с учетом измерения процессов структурной перестройки промышленности и сферы услуг; увеличения доли гибких форм занятости, фрилансства, «нулевых контрактов», усиления новой социальной стратификации.

Ключевые слова: прекариат, прекарность, глобализация, политическая система, классы, социально-политическая структура общества, социальная стратификация, COVID-19

Artem Syniuchenko

PhD Student,

Department of Political Science

Taras Shevchenko National University of Kyiv,

Volodimirskaya Street, 60,

Kyiv, 01033, Ukraine

artem4ik94@gmail.com,

<https://orcid.org/0000-0001-9850-2823>

PRIORITY DIRECTIONS OF PRECARIOUSNESS PROBLEMS RESEARCH

The presented research work deals with the multidimensionality of investigations on the problems of precariousness and precarization through recent period of time. The approaches of domestic and foreign scholars on the content of the study, sources of formation and political consequences of strengthening the processes of precariousness in modern societies have been systematized. The interpretation of the phenomenon of precariousness in narrow and broad senses has been identified. It's been noted that important determinants of the transformation of socio-political structure of states in postmodern era are the changes within system of global and national

production, the spread of network formats of organization of production and labor, the demand for international and national business flexible forms of labor organization. The priorities of scientific research through the first quarter of the 21st century in the analysis of changes within structural nature of the socio-political representation of wages-based labor in new conditions of global economy and geopolitics have been revealed. It is determined that the growth of youth unemployment due to structural transformations of manufacture and employment system, the introduction of restrictive and often discriminatory measures against migrants on the background of intensifying slogans of economic and political nationalism exacerbate the problem of social stability and political predictability, that contributes to the renaissance of populist movements and parties, in particular, either left or right bias. The research potential for the analysis of precarization processes in the world as a whole and in some particular countries of specialized reports and projects of international organizations has been identified. It is important that international organizations are not limited to educational and analytical functions on unemployment and social stability, but also make efforts to stabilize the workforce, in particular within the UN, the International Labor Organization (ILO), such associations like the EU, OECD and other international and regional organizations. Assessment of trends and manifestations of social instability and uncertainty in the analysis of the impact of the COVID-19 pandemic, both at the global level and in some countries and regions, is carried out through the measuring processes of industries and services restructuring; increasing share of flexible forms of employment, freelance, "zero contracts", strengthening of new social stratification.

Keywords: *precariat, precariousness, globalization, political system, classes, socio-political structure of society, social stratification, COVID-19*

Складовою новітніх трансформаційних зрушень у політичному та суспільному житті держав є посилення процесів прекарізації, що вже знайшло певне розкриття як у зарубіжній, так і вітчизняній політологічній думці першої чверті ХХІ століття. Прекарізацію можна ідентифікувати як процес трансформації соціального тла держав постіндустріальної доби, що супроводжується збільшенням частки осіб у суспільстві, котрі ведуть нестабільний спосіб життя та чия трудова діяльність не має довгострокових гарантій і містить зазвичай ознаки неповної зайнятості. При цьому зауважимо також, що інше дотичне поняття «прекарність» буде використовуватись нами в розумінні характеристики чи ознаки, яка відбиває нестійкий, нестабільний стан явищ і процесів у суспільному та політичному житті суспільства, викликаних цілою низкою технологічних, політичних, економічних тощо чинників. Разом із тим мова йде не просто про окремі прояви нестабільності, які носять тимчасовий характер та не визначають перебіг економічного та політичного життя сучасних держав. Насправді нове явище набуває все більш масштабних проявів та фактично руйнує сформовані вже кілька століть уявлення про класову структуру доіндустріальних та індустріальних суспільств у вигляді пролетаріату, капіталістів,

землевласників тощо. Феномен прекарізації формує нові виклики для політичних партій з огляду стрімкого розмивання традиційної соціальної бази їхнього електорального поля. Все активніше експерти та політики зазначають формування нового класу, а не просто соціальної групи, – прекаріату (від англ. precarious – «нестабільний», «нестійкий» і proletariat – «пролетаріат»). І хоча сам процес прекарізації почався ще у другій половині ХХ ст. в результаті цілої низки чинників, саме в останні роки і в експертному, і в політичному середовищі, все активніше ведуться дискусії щодо політичного потенціалу цього нового явища. З огляду політичної активності осіб, яких можна ідентифікувати як прекаріат, вони не мають однозначної політичної позиції, не виявляють себе ні правими, ні лівими, ні анархістами. Наразі взагалі відсутня будь-яка структуризація цієї соціальної спільноти, відтак більшою мірою доречно вказувати на відсутність однорідності як у середовищі суб'єктів, які відповідають явищу прекарізації, так і самого процесу, який має тенденцію до посилення в сучасних суспільствах. Нарощування масштабів окресленого явища та перспективи посилення його ролі в політичних процесах актуалізує проблематику дослідження зазначеного спрямування та надає їй не лише теоретичних сенсів, але й практичного значення.

Метою дослідження в представленій статті є розкриття змісту та пріоритетних напрямів політологічних розвідок з проблематики прекарності з огляду їх еволюції та проявів у новітню добу.

Розкриємо найбільш вагомими, на наш погляд, наукові політологічні дослідження, які дозволяють сформулювати цілісне розуміння феномена прекарності та прекарності, їхнє місце та роль у політичному житті сучасних держав. Науковий обіг поповнився поняттям «прекарність» ще в 70-ті роки ХХ століття завдяки працям французьких соціологів (Шуліка 2019: 8-10). Разом із тим саме системні кроки щодо розкриття феномена прекаріату продемонстровано в праці Гая Стендінга «Прекаріат – новий небезпечний клас» (Standing 2011). Ним окреслена соціальна база, яка підживлює феномен прекаріату, здійснено її класифікацію, визначено роль постіндустріальних зрушень в економіці, у посиленні невизначеності та турбулентності середовища традиційних індустрій, а відтак збільшенні рівня дисбалансів з точки зору соціальної стабільності працівників окреслених сфер. До соціальної бази прекаріату Г. Стендінг відносить: безробітних; зайняте населення з вкрай низьким рівнем доходів; населення зайняте в неформальному секторі економіки; працівники, що не мають стабільної роботи чи певності в її збереженні, зокрема особи, які працюють за договорами громадянського-правового характеру, та особи, які не охоплені колективними договорами; населення, яке офіційно працює в умовах вимушеної неповної зайнятості, зокрема робітники, які знаходилися у відпустках без збереження зарплати на період припинення робіт та особи, переведені за економічними причинами на неповний робочий день чи тиждень; сезонні працівники; працівники, які здійснюють трудову діяльність у шкідливих і тяжких умовах праці, зокрема особи, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам.

Новизна підходу Г. Стендінга та його спростування відповідності класового поділу суспільства новим умовам водночас дають поштовх як дослідженням відповідного спрямування (Breen 2002), так і стають підставою для нищівної критики з боку прибічників традиційної політичної науки, визнаючи нові підходи не більше і не менше фікцією (Allen 2014). У дослідження нової доби все ще відкритим лишається питання: що ж саме у більшій мірі спонукало до появи

нового суспільного феномена – неоліберальна політика з її обмежувальними та жорсткими підходами до соціального захисту та соціальних гарантій чи все-таки об'єктивні передумови у вигляді невпинного поступу науково-технічного прогресу, поглиблення суспільного поділу праці, природня зміна технологічних укладів? Економічне підґрунтя формування прекаріату вбачається в низці праць (Büchtemann & Quack 1989; Standing 2014). Дослідниками аргументовано, що втрата традиційної промисловості позицій на користь сфери послуг та економіки високих технологій призводить до серйозних наслідків: скороченню робочих місць і їх незахищеності, зниженню заробітної плати, зменшенню соціальних привілеїв для працівників, посиленню невизначеності очікувань щодо кар'єри. Досить численними є регіональні дослідження, які виявляють процеси прекарізації в тій чи іншій країні чи окремих регіонах (Ballafkih, Zinsmeister, Meerman 2017; Schulten, Müller 2019; Ilsøe, Larsen 2017; O'Reilly, Nazio. & Roche 2014). Окремі гендерні аспекти трансформації структури зайнятості в умовах кризи 2008 року знайшло своє відображення в науковому дослідженні «Зайнятість домашніх господарств та криза в Європі» (Sánchez-Mira, O'Reilly 2019). На основі аналізу статистики доходів та стилю життя в окремих країнах ЄС запропоновано новий підхід до міжнародної типології структури зайнятості домогосподарств та вказано на зміни, зумовлені кризовими процесами та переходом останніх на режим матеріальних обмежень, незалежно від рівня професійної кваліфікації їх членів.

Проблематика міграції як джерела соціальної бази прекаріату все частіше також знаходить своє розкриття в новітніх розробках дослідників (Chamie 2020; Hein de Naas 2019:14). І якщо в допандемічний період вона розглядалася в площині тиску зовнішніх мігрантів на національні ринки праці країн-реципієнтів; соціальної напруженості з огляду гендерних, етнічних, релігійних чи расових конфліктів, цивілізаційному протистоянні «Південь-Північ та Схід-Захід» (Hlatshwayo 2019; Schierup & Ålund 2013), то наразі все більша частина публікацій присвячена впливу глобального фактора пандемія COVID-19 на міжнародні міграційні процеси та трансформацію міграційної політики (Chamie 2020; Hein de Naas 2019). Загальний висновок полягає у тому, що міграційна

політика усіх країн світу наразі націлена на суттєві обмеження в'їзду представників інших країн на їхню територію. Досить цікавою в цьому сенсі є стаття «Міжнародна міграція посеред кризового світу» (Chamie 2020) присвячена дослідженню трендів міжнародних міграційних процесів до пандемії та їх зміні після поширення коронавірусу. Автор доходить висновку, що в умовах пандемії міжнародна міграція є додатковим викликом для більшості країн – як тих, що виступають основними дестинаціями спрямування мігрантів, так і тих, з яких виїжджає найбільша кількість населення. Для перших країн основна загроза полягає у тому, що збільшуються ризики соціальної напруженості в країнах-реципієнтах з огляду неконтрольованого поширення вірусу, боротьба з чим вимагає додаткових витрат місцевих бюджетів, а відтак, виборців. Окрім цього, значна частина з тих, хто приїхав у країну на тимчасові заробітки, не має медичного страхування, тоді як не лікувати таких хворих держава не може, зважаючи що така поведінка створює додаткові загрози для здорової частини населення (Chamie 2020).

Якщо говорити про країни, які є донорами мігрантів, то для них додаткові витрати пов'язані з поверненням з-за кордону тих жителів, які хочуть цього, їх тестуванням тощо.

У будь-якому випадку наразі перед всіма країнами світу виникають нові виклики, зумовлені тим, що протягом наступних років відбудеться трансформація міграційної політики усіх держав світу, що відбуватиметься як у контексті посилення вимог безпеки, так і зміни загального економічного ландшафту.

Серйозне аналітичне підґрунтя для дослідження цього явища у світі в цілому та окремих країнах зокрема презентують спеціалізовані звіти та проекти міжнародних організацій. При цьому варто вказати на те, що міжнародні організації не обмежуються виключно просвітницькою та аналітичною функціями з питань безробіття та соціальної стабільності. Ними прикладаються зусилля, хоча і не завжди результативно, зі стабілізації сфери праці, зокрема це здійснюється в рамках ООН, МОП, ЄС, ОЕСР і інших міжнародних і регіональних організацій.

Зокрема активні емпіричні дослідження експертів МОП з огляду проблем прекарності ведуться вже понад десять років та стосуються посилення стану

невизначеності та турбулентності ринків праці та соціальних втрат (Evans & Gibb 2009). Особлива увага в новітніх дослідженнях приділяється впливу COVID-19 на економічну активність, перехід на гнучкі форми трудової діяльності, зокрема і у дистанційному режимі, зростанню безробіття та панічних настроїв серед працівників, особливо малого та середнього бізнесу щодо нестійкості власного становища та високих ризиків банкрутства (ILO Monitor 2020; World Employment 2021). Дослідження МОП засвідчують, що прекаризація не є маргінальним явищем, яке стосується невеликої кількості соціальних груп. Пандемія довела, що прекаризація – це явище загальносоціального масштабу.

Так, на початку 2021 року, за оцінкою експертів Міжнародної організації праці, 93% працівників у світі проживали в країнах, де діяв той чи інший режим закриття робочих місць (World Employment 2021: 1). За таких умов дестабілізація світового та регіональних ринків праці досягла історично безпрецедентних масштабів, які можна порівнювати щонайменше з Великою депресією, а порівняно із останньою світовою фінансовою кризою 2008-2009 рр. втрати робочого часу в нинішній період були в чотири рази більші. Глобальний індикатор втрат вражає: у всьому світі відбулося скорочення зайнятості, еквівалентне втраті 114 мільйонів робочих місць. Примітно те, що найбільш вразливими у цих дестабілізаційних процесах виявилися ті типові представники ринку праці, що у першу чергу поповнюють лави прекаріату: жінки та молодь. Порівняно з 2019 р. у відносному вираженні скорочення зайнятості серед жінок (5,0%) було вище, ніж серед чоловіків, а серед молодих працівників (8,7%) – вище, ніж серед працівників старшого віку. При цьому скорочення зайнятості в 2020 р. привело в першу чергу до зростання бездіяльності, а не безробіття. Втрати робочого часу експерти МОП оцінюють як через скорочення зайнятості, так і з урахуванням кількості робочого часу при збереженій роботі. Зауважимо необхідність диференціювання працівників, які стикаються з втратою зайнятості: вони або набувають статус «безробітних» (при цьому активно шукають нову роботу), або можуть бути ідентифіковані як «бездіяльні» (тобто знаходяться за межами ринку праці, оскільки не готові до трудової діяльності /

або не шукають роботу). Оцінювання масштабів скорочення кількості робочого часу оцінювалося експертами як скорочений робочий день, так і «нульовий робочий час» при збереженні зайнятості.

Певного трагізму та значною мірою песимізму нинішній ситуації надає той факт, що масштаби бездіяльності, на частку якої припадає 71% скорочення зайнятості у світі, виросли на 81 млн осіб, що призвело до скорочення рівня частки зайнятих на 2,2 % – до 58,7% (World Employment 2021).

Навіть ті працівники, яким вдалося зберегти свої робочі місця, вимушені погоджуватися на нестандартні форми зайнятості, що часто призводило до втрати соціальних гарантій, а відтак впевненості у завтрашньому дні. Якщо порівнювати попередні кризи з кризою, викликаною COVID-19, з огляду змін на ринках праці у цілому у світі, то експерти МОП фіксують очевидні відмінності: у допандемічний період лівова частка втрат робочого часу була зумовлена зростанням рівня безробіття. Разом із тим нині основними факторами загальних втрат робочого часу стали більш латентні форми втрат, зокрема бездіяльність та скорочення тривалості робочого дня.

Зауважимо, що аналітичні експерти виявляють суттєві секторальні дисбаланси та асиметрії. Так, зокрема дестабілізаційні процеси відчутно торкнулися сервісної сфери, яка в рамках постіндустріальної економіки традиційно сприймалася як такою, що має необмежений потенціал до зростання. Вже на прикладі економік США, ЄС, КНР та інших держав можна говорити про різочу диференціацію щодо масштабної втрати робочих місць. Найбільш постраждалими секторами стали готельний бізнес та громадське і харчування, мистецтво і культура, роздрібна торгівля, будівництво. Деякі ж сектори сфери висококваліфікованих послуг продемонстрували навіть позитивне зростання зайнятості, зокрема такі як інформаційні та комунікаційні послуги, фінансова та страхова діяльність (ILO Monitor 2021: 2).

Щодо відбиття феномена прекаріату у наукових розвідках вітчизняних дослідників, то серйозні напрацювання з цього питання наявні у низці публікацій (Куцепал 2017; Шуліка 2019; Афенченко 2015; Зархіна 2017). У них акцентується увага на самому концепті прекарності з огляду сучасного політологічного дискурсу (Шуліка 2019), ідентифікується природа феномена прекаріату та виявляються ризики й загрози

для суспільного та політичного буття з огляду нарощування масштабів зазначеного явища (Зархіна 2017: 75, 78). Аналіз ключових ознак прекаріату як-от соціальної пасивності, відсутності почуття солідарності, неусвідомлення свого соціального інтересу та брак артикулювання своїх вимог та запитів до чинної політичної системи прийняття рішень дозволив сформулювати висновки щодо слабкої реалізації політичного потенціалу прекаріату як у західних суспільствах, так і в Україні (Куцепал 2017: 73). Окреслюючи вітчизняну специфіку прекаріату, фахівці зазначають, що вказана проблема стоїть у нашій державі більш гостро, оскільки в Україні наразі навіть ті, хто має постійну роботу, знаходяться в зоні ризику. Вони є певною мірою латентним прекаріатом, оскільки не можуть бути впевненими у своєму майбутньому. Прекаріатом згідно з дослідженням (Афенченко 2015: 216-220) варто вважати соціальну групу, що діє в умовах аномії відповідно до класифікації способів поведінки, запропонованих Р. Мертоном. Вітчизняний науковець оцінюючи соціальну базу прекаріату, пов'язує її, у першу чергу, із зовнішніми трудовими мігрантами, безробітними, працевлаштованими з низьким рівнем доходів і з оплатою праці в «конвертах», працівниками з неповною зайнятістю, в умовах, що не відповідають нормам охорони праці. Відтак на прикладі різних типів поведінкових реакцій (аномійне самогубство (ретритизм – відхід з життя), наявні підпорядкування, інновація, ритуалізм і заколот) він запропонував оцінити сформовану в Україні соціальну базу прекаріату. Зазначимо, що дослідження українських учених відбивають новітні тренди в дослідженнях світової політологічної та соціологічної науки, виокремлюючи при цьому національну специфіку як соціальної бази прекаріату, так і політичних наслідків маргіналізації суспільних відносин та буття.

Проведене дослідження ключових напрямів дослідження проблематики прекарності засвідчило, що, як будь-яке суспільне явище, воно пройшло певну еволюцію, на кожному новому етапі свого розвитку отримувала підживлення завдяки новим детермінантам та рушійним силам. І це, у свою чергу, знаходило осмислення в науковій політологічній думці. Узагальнення теоретичних підходів щодо розкриття проблематики прекарізації та прекарності представлено в Таблиці 1.

Таблиця 1.

Еволюція теоретичних та емпіричних підходів щодо розкриття проблематики прекаризації та прекарності (складено автором)

Етап еволюції	Фокус досліджень	Автори, що займалися проблематикою відповідного періоду
70 - ті рр. XX ст. Започаткування окремих елементів теорії прекарності	Прекарність тлумачиться у вузькому сенсі та ідентифікується із нестабільністю майнового стану працівників, викликаного бідністю, зазвичай посилюється із втратою роботи та тривалістю безробіттям; відтак нестабільність зумовлена нестійким соціально-політичним статусом працівників з огляду на працевлаштування. Інший аспект - ознака трудових угод між працедавцями та працівниками, що вказує на їх нестійкий характер та слабкі соціальні гарантії для працівників.	А. Пітру, Ж.-К. Барб'є (Франція)
80-90 ті рр. XX ст.	Прекарність розглядається як результат економічних реформ, реалізованих неоліберальною державою («рейганоміка», «тетчеризм» тощо), що призводить до посилення ролі ринкових регуляторів на тлі обмеження впливу держави, поширення більш гнучких форм організації праці, зниження рівня соціального захисту. Пропонується використання терміну прекарності в широкому сенсі, не обмежуючись проблемою у сфері зайнятості, а окреслюючи нею нестійкий стан соціально-політичної системи у цілому. Запропонована концепція «соціальної ізоляції» щодо європейського суспільства.	Ж.-К. Барб'є, Р. Кастель, М. Фуко(Франція) Бюхтеман К., Квак С.(Бельгія), Джессоб Б., Дуган К., Фоті А., Р. Мунк (Великобританія)
Кінець 90-х XX ст.– 10 – ті рр. XXI ст.	Проблематика прекаріату розглядається в площині проблем трансформації соціально-економічних відносин та їх впливу на політичну та соціальну сфери. Розробка концепту «соціальної множинності» як відображення механізму суспільної взаємодії в нових умовах глобалізації. Розкривається роль мережевого устрою в забезпеченні самовираження та самореалізації індивідууму незалежно від його майнового статусу, чинники зниження вагомості будь-якої влади.	А. Негрі, М. Тронті, П. Вірно, М. Хардт (Італія)
10-20 – ті рр. XXI століття	Поглиблення концепції «соціальної ізоляції», остання обґрунтовується не лише з економічних, але й політичних, культурологічних, етнічних, гендерних тощо пояснень. Аналіз процесів докорінної реструктуризації системи капіталістичних відносин на глобальному та національному рівнях; посилення мережевого характеру виробництва та суспільних відносин; оцінка переваг гнучких форматів виробництва та зайнятості в постіндустріальну добу. Ідентифікація чинників та проявів розмивання критеріїв традиційної класової ідентифікації працівників та працедавців. Дебати щодо зміни структурного характеру соціально-політичного представництва найманої праці в нових умовах розвитку глобальної економіки та геополітики. Аналіз політичних ефектів та наслідків виключення певних прошарків населення, зокрема молоді з ринку праці;	І. Андерсон, П. Реткліфф, П. Лі, Г.Стендінг, В. Лорі, М. Кастельс (Великобританія) Дж. Чамі (США), Хайн де Хаас (Нідерланди), М. Чайка (Австрія), М.-Л. Флао (Франція), аналітичні звіти

	дослідження ренесансу ультраправих та ультралівих популістичних рухів та партій. Оцінка посилення процесів прекарності європейських суспільств та США з огляду впливу зовнішньої міграції. Аналіз впливу пандемії COVID-19 на прискорення процесів структурної перебудови індустрій та сфери послуг в розрізі проблематики гнучких форм зайнятості, фрілансерства, «нульових контрактів», нової соціальної статифікації.	Міжнародної організації праці, Міжнародної організації міграції, ОЕСР, Світового банку та інш.

Підводячи підсумки, зазначимо, що проблематика прекарності у частині впливу на окреслені процеси глобальних детермінант, у тому числі пандемії коронавірусу, буде ще довго в епіцентрі уваги політологів та соціологів. Нинішні рецесійні процеси лише підштовхують трансформаційні зрушення в секторі індустрії та сфері послуг, спричиняючи при цьому складне комбінування як циклічного (що може бути зменшено в період фази поживавлення економічного циклу), так і структурного безробіття. Останнє, що зумовлене моральним старанням цілої низки професій та видів діяльності під впливом науково-технічного прогресу, безпосередньо є одним із довгострокових джерел соціальної бази прекаріату й має тенденцію лише до нарощування. Зростання безробіття серед молоді з огляду структурних трансформацій системи виробництва та зайнятості, обмежувальні та часто дискримінаційні заходи щодо мігрантів у ситуації активізації гасел економічного та політичного націоналізму загострюють проблему соціальної стабільності та політичної передбачуваності, сприяють ренесансу популістичних рухів і партій, зокрема як лівого, так і правого спрямування (Vach 2018). Вже перманентні рецесійні процеси (починаючи зі світової кризи 2008 року і нинішньої, викликані COVID) ставлять під загрозу баланс соціальних структур через зубожіння середнього класу майже у всіх країнах Старого та Нового Світу. Ця тенденція не тільки посилює загрозу для соціальної згуртованості, а й загрожує самій природі так званої демократії західного зразка. Середній клас, який завжди був поглиначем як вібрацій конкуренції, так і конфронтації соціальної еліти з соціально слабкими, поступово за нових обставин втрачає свою сталість та витривалість, диверсифікуючись на нові соціальні нестійкі прошарки, зокрема і прекаріат (Mavrozacharakis, Georgia 2018). Все це засвідчує, що дослідницьке поле проблематики прекарності має величезний

потенціал до розширення з огляду новітніх економічних і політичних процесів та явищ національного та глобального рівнів, що породжує нові виклики та ризики для подальшого розвитку держав світу та їх політичних систем та потребує релевантного вивчення та реагування.

ЛІТЕРАТУРА

- Шуліка, Андрій. 2019. *Прекарність в сучасному політичному процесі*. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя.
- Standing, Guy. 2011. *The Precariat: The New Dangerous Class*. New York: Bloomsbury Academic.
- Breen, R. 2002. A Weberian approach to class analysis. In Wright, E. O. (Ed.), *Alternative foundations of class analysis*. Cambridge, UK: Cambridge University Press. URL: <https://www.ssc.wisc.edu/~wright/Found-all.pdf>
- Allen, K. 2014. "The precariat: New class or bogus concept?", *Irish Marxist Review* 3: 43-53.
- Büchtemann, C. F. & Quack, S. 1989. "Bridges" or "traps"? Non-standard employment in the Federal Republic of Germany. In: Rodgers, G., Rodgers, J. (Eds.). *Precarious jobs in labour market regulation: The growth of atypical employment in Western Europe*. Brussels: International Institute for Labour Studies: 111-149.
- Standing, Guy. 2014. "Understanding the precariat through labour and work", *Development and Change* 45: 963-980. DOI:10.1111/dech.12120
- Ballafkih, H., Zinsmeister, J., Meerman, M. A. 2017. "Job and a Sufficient Income Is Not Enough: The Needs of the Dutch Precariat", *SAGE Open*. DOI: 10.1177/2158244017749069
- Schulten, Thorsten & Müller, Torsten. 2019. "What's in a name? From minimum wages to living wages in Europe", *European Review of Labour and Research* 25(3): 267-284. DOI: <https://doi.org/10.1177/1024258919873989>
- Ilsoe, A., Larsen, T.P. & Felbo-Kolding, J. 2017. "Living hours under pressure: flexibility loopholes in the Danish IR-model", *Employee Relations*. 39(6): 888-902. DOI: <https://doi.org/10.1108/ER-03-2017-0049>
- O'Reilly, J., Nazio, T. & Roche, J.M. 2014. "Compromising conventions: attitudes of dissonance and indifference towards full-time maternal employment in Denmark, Spain, Poland and the UK", *Work*,

Employment and Society 28 (2):168-188.

Sánchez-Mira, N. & O'Reilly, J. 2019. "Household Employment and the Crisis in Europe". *Work, Employment and Society* 33(3): 422-443. DOI:10.1177/0950017018809324

Chamie, Joseph. 2020. "International Migration amid a World in Crisis", *Journal on Migration and Human Security* 8(3). DOI: <https://doi.org/10.1177/233150242094879>

Hein de Haas, Mathias. 2019. "International Migration: Trends, Determinants, and Policy Effects". Hein de Haas, Czaika, Mathias, Flahaux, Marie-Laurence, Mahendra, Edo, Natter, Katharina Vezzoli, Simona, Villares Varel, Maria, *Population and development review* 45(4). DOI: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/padr.12291>

Hlatshwayo, Mondli. 2019. "Precarious work and precarious resistance: a case study of Zimbabwean migrant women workers in Johannesburg", *South Africa Diaspora Studies* 12(2): 160-178. DOI: 10.1080/09739572.2018.1485239

Schierup, Carl-Ulrik & Ålund, Aleksandra. 2013. "A Global migrant precariat labour, citizenship and space for civil society", *Proceedings from the conference Primer Seminario Internacional de Estudios Críticos del*. DOI: 10.13140/RG.2.1.4239.7200

Evans, John & Gibb, Euan. 2009. *Moving from precarious employment to decent work*. Geneva : ILO.

ILO Monitor: COVID-19 and the world of work. Sixth edition. 2020. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/-dgreports/-dcomm/documents/briefingnote/wcms_755910.pdf

World Employment and Social Outlook: Trends 2021 International Labour Office – Geneva: ILO, 2021. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/-dgreports/-dcomm/-publ/documents/publication/wcms_795453.pdf

Кущепал, С. В. 2017. "Трансформації соціальної системи в світоглядній парадигмі сучасності: ризики та небезпеки", *Вісник Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого"*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія 4 (35): 71-80.

Афенченко, Г. В. "Прекаріат як аномійний клас", *Вісник Харківської державної академії культури*. Харків: ХДАК. 47: 213-224. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/haksk_2015_47_26.

Зархіна, М.О. 2017. "Прекаріат як соціально-політичний феномен: у чому загрози?", *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна, серія "Питання політології"*. 31: 73-78.

Vach, B. 2018. "Gerissene Fäden: Anmerkungen zu Erwartungen für eine neue Klassenpolitik und Enttäuschungen, die um die Ecke lauern", *PROKLA. Zeitschrift für Kritische Sozialwissenschaft* 48(193): 663–673. DOI: <https://doi.org/10.32387/prokla.v48i193.1151>

Mavrozacharakis, Emmanouil & Georgia,

Dimari. 2018. "The Decommissioning of the Middle Class". DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3236203>

REFERENCES

Shulika, Andrii. 2019. *Prekarnist v suchasnomu politychnomu protsesi (Precariousness in the modern political process)*. Nizhyn : NDU im. M. Hoholia. (in Ukrainian).

Standing, Guy. 2011. *The Precariat: The New Dangerous Class*. New York: Bloomsbury Academic.

Breen, R. 2002. A Weberian approach to class analysis. In Wright, E. O. (Ed.), *Alternative foundations of class analysis*. Cambridge, UK: Cambridge University Press. URL: <https://www.ssc.wisc.edu/~wright/Found-all.pdf>

Allen, K. 2014. "The precariat: New class or bogus concept?", *Irish Marxist Review* 3: 43-53.

Büchtemann, C. F. & Quack, S. 1989. "Bridges" or "traps"? Non-standard employment in the Federal Republic of Germany. In Rodgers, G., Rodgers, J. (Eds.). *Precarious jobs in labour market regulation: The growth of atypical employment in Western Europe*. Brussels: International Institute for Labour Studies: 111-149.

Standing, Guy. 2014. "Understanding the precariat through labour and work", *Development and Change*. 45: 963-980. DOI:10.1111/dech.12120

Ballafkih, H., Zinsmeister, J., Meerman, M. A. 2017. "Job and a Sufficient Income Is Not Enough: The Needs of the Dutch Precariat", *SAGE Open*. DOI: 10.1177/2158244017749069

Schulten, Thorsten & Müller, Torsten. 2019. "What's in a name? From minimum wages to living wages in Europe", *European Review of Labour and Research* 25(3): 267-284. DOI: <https://doi.org/10.1177/1024258919873989>

Ilsøe, A., Larsen, T.P. & Felbo-Kolding, J. 2017. "Living hours under pressure: flexibility loopholes in the Danish IR-model", *Employee Relations* 39(6): 888-902. DOI: <https://doi.org/10.1108/ER-03-2017-0049>

O'Reilly, J., Nazio, T. & Roche, J.M. 2014. "Compromising conventions: attitudes of dissonance and indifference towards full-time maternal employment in Denmark, Spain, Poland and the UK", *Work, Employment and Society* 28 (2):168-188.

Sánchez-Mira, N. & O'Reilly, J. 2019. "Household Employment and the Crisis in Europe". *Work, Employment and Society* 33(3): 422-443. DOI: 10.1177/0950017018809324

Chamie, Joseph. 2020. "International Migration amid a World in Crisis", *Journal on Migration and Human Security* 8(3). DOI: <https://doi.org/10.1177/233150242094879>

Hein de Haas, Mathias. 2019. "International Migration: Trends, Determinants, and Policy Effects". Hein de Haas, Mathias; Czaika, Mathias; Flahaux, Marie Laurence; Mahendra, Edo; Natter,

Katharina; Vezzoli, Simona; Villares-Varel, María, *Population and development review* 45(4) URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/1/padr.12291>

Hlatshwayo, Mondli. 2019. "Precarious work and precarious resistance: a case study of Zimbabwean migrant women workers in Johannesburg", *South Africa. Diaspora Studies*, 12(2): 160-178. DOI: 10.1080/09739572.2018.1485239

Schierup, Carl-Ulrik & Ålund, Aleksandra. 2013. "A Global migrant precariat labour, citizenship and space for civil society", *Proceedings from the conference Primer Seminario Internacional de Estudios Críticos del*. DOI: 10.13140/RG.2.1.4239.7200

Evans, John & Gibb, Euan. 2009. *Moving from precarious employment to decent work*. Geneva: ILO.

ILO Monitor: COVID-19 and the world of work. Sixth edition. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/-dgreports/-dcomm/documents/briefingnote/wcms_755910.pdf

World Employment and Social Outlook: Trends 2021 International Labour Office – Geneva: ILO, 2021. URL:

https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/-dgreports/-dcomm/-publ/documents/publication/wcms_795453.pdf

Kutsepal, S. V. 2017. "Transformatsii sotsialnoi systemy v svitohliadnii paradyhmi

suchasnosti: ryzyky ta nebezpeky (Transformations of the social system in the worldview paradigm of modernity: risks and dangers)", *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho». Serii: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia* 4(35): 71-80 (in Ukrainian).

Afenchenko, H. V. "Prekariat yak anomiiivny klas (Precariat as an anomie class)", *The Journal of V.N. Karazin Kharkov National University. Issues of Political Science Kharkiv: KhDAK*. 47: 213-224. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/haksk_2015_47_26. (in Ukrainian).

Zarkhina, M.O. 2017. "Prekariat yak sotsialno-politychnyi fenomen: u chomu zahrozy? (Precariat as a socio-political phenomenon: what are the threats?)", *The Journal of V.N. Karazin Kharkov National University. Issues of Political Science* 31: 73-78 (in Ukrainian).

Bach, B. 2018. "Gerissene Fäden: Anmerkungen zu Erwartungen für eine neue Klassenpolitik und Enttäuschungen, die um die Ecke lauern", *PROKLA. Zeitschrift für Kritische Sozialwissenschaft*. 48(193): 663-673. DOI: <https://doi.org/10.32387/prokla.v48i193.1151>

Mavrozacharakis, Emmanouil & Georgia, Dimari. 2018. "The Decommissioning of the Middle Class". DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3236203>

DOI: 10.26565/2220-8089-2021-39-08
УДК 327.3+061.2

Олішевська Вікторія Дмитрівна
аспірантка кафедри міжнародних відносин
і дипломатичної служби,
Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, 79000,
volishevsk@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-2674-779X>

Поліщук Костянтин Віталійович
доцент кафедри міжнародних відносин
і дипломатичної служби, к.політ.н.,
Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, 79000,
kostyantyn.polishchuk@lnu.edu.ua,
<https://orcid.org/0000-0002-0985-661X>

ФУТБОЛ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПОЛІТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Виокремлюється активна функція футбольної культури щодо політизації населення, яка проявляється через самоідентифікацію та щоденну політичну поведінку. Зважаючи на те, що футбол ще раніше почав виходити за межі лише гри, вже давно ведуться наукові дослідження спортивного вболівання в соціумі, економічних наслідків проведення міжнародних змагань, м'якої сили спорту в розрізі формування стереотипів або ж підсилення політичного впливу країн і т.ін. Вивчається один із зазначених процесів, у який втягується значна частина населення планети на глобальному та локальному рівнях – активне вболівання за футбольний клуб як інструмент визначення та практикування конкретного політичного забарвлення суспільства. Наводяться аргументи непрямого ототожнення футбольного клубу з владними структурами – клуб із чітко вираженою позицією може ставати не лише прообразом бажаної сили, але й інструментом боротьби за цю силу.

Метою статті є на основі широкого кола іноземних наукових джерел і самостійних досліджень локального контексту прослідкувати згаданий процес у суспільстві в різних розрізах – від просторового (Шарон Зукін, Джон Бейл), соціального (Ерік Даннінг, Ерін Тарвер) до історично-політичного (Девід Голдблатт, Саймон Купер). Наводяться аргументи щодо футбольних клубів як вмістилища колективної та особистої пам'яті, формування власної ідентифікації та визначення «іншого» крізь призму вболівання, а також проявів такої політизації на глобальному та локальному рівнях. Практична частина включає вивчення прикладів ФК «Барселона» та ФК «Карпати» – від історичного аналізу до інтерв'ю вболівальників.

Аргументується вписання футбольного вболівання в політичну площину, що призводить не лише до соціалізації окремих осіб, але й до активізації їх патріотичних, сепаратистських та інших настроїв у щоденному житті. Таким чином, доводячи, що як мінімум завдяки історично прив'язаній символіці, вербальним і візуальним елементам, просторовим об'єктам, а також емоційному значенню футбол виступає активним чинником формування теперішнього суспільства. Наголошується на необхідності проведення подальших досліджень, де особливо важливим буде як міждисциплінарний підхід, так і практичне вивчення футбольного вболівання.

Ключові слова: футбольне вболівання, структуралізм, ідентичність, глобалізація, локалізація, трайбалізм.

Олишевская Виктория Дмитриевна

аспирантка кафедры международных отношений
и дипломатической службы,

Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. Университетская, 1, Львов, 79000,

volishevsk@gmail.com,

<https://orcid.org/0000-0002-2674-779X>

Полищук Константин Виталиевич

доцент кафедры международных отношений
и дипломатической службы, к.полит.н.,

Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. Университетская, 1, Львов, 79000,

kostyantyn.polishchuk@lnu.edu.ua,

<https://orcid.org/0000-0002-0985-661X>

ФУТБОЛ КАК ИНСТРУМЕНТ ПОЛИТИЗАЦИИ ОБЩЕСТВА

Выделяется активная функция футбольной культуры относительно политизации населения, которая проявляется через самоидентификацию и ежедневное политическое поведение. Учитывая то, что футбол еще раньше начал выходить за рамки игры, уже давно ведутся научные исследования спортивных болельщиков, экономических последствий проведения международных соревнований, мягкой силы спорта в разрезе формирования стереотипов и усиления политического влияния стран и т.д. Изучается один из таких процессов, в который втягивается значительная часть населения планеты на глобальном и локальном уровнях – активная поддержка футбольного клуба как инструмент определения и практики конкретной политической окраски общества. Приводятся аргументы косвенного отождествления футбольного клуба с властными структурами – клуб с четко выраженной позицией может становиться не только прообразом желаемой силы, но и инструментом борьбы за эту силу.

Целью статьи является на основе широкого круга иностранных научных источников и самостоятельных исследований локального контекста проследить упомянутый процесс в обществе в различных ракурсах – от пространственной (Шарон Зукин, Джон Бэйл), социальной (Эрик Даннинг, Эрин Гарвер) до историко-политической (Дэвид Голдблатт, Саймон Купер). Приводятся аргументы относительно футбольных клубов в качестве вместилища коллективной и личной памяти, формирования собственной идентификации и определения «другого» через призму поддержки, а также проявлений такого уровня политизации на глобальном и локальном уровнях. Практическая часть включает изучение примеров ФК «Барселона» и ФК «Карпаты» – от исторического анализа до интервью болельщиков.

Аргументируется вписание футбольной поддержки в политическую плоскость, что приводит не только к социализации отдельных лиц, но и к активизации их патриотических, сепаратистских и других настроений в повседневной жизни. Таким образом, доказывая, что как минимум благодаря исторически привязанной символике, вербальным и визуальным элементам, пространственным объектам, а также эмоциональному значению футбол выступает активным фактором формирования современного общества. Подчеркивается необходимость проведения дальнейших исследований, где особенно важным станет как междисциплинарный подход, так и практическое изучение футбольной поддержки.

Ключевые слова: футбольная поддержка, структуриализм, идентичность, глобализация, локализация, трайбализм.

Viktoriia Olishevskia

Ph. D student, Department of international relations
and diplomatic service,
Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska street, 1, Lviv, 79000, Ukraine,
volishevskia@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-2674-779X>

Kostyantyn Polishchuk

Associate professor at the Department of international
relations and diplomatic service,
Ph.D in Political Science,
Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska street, 1, Lviv, 79000, Ukraine,
kostyantyn.polishchuk@lnu.edu.ua,
<https://orcid.org/0000-0002-0985-661X>

FOOTBALL AS AN INSTRUMENT OF SOCIETY'S POLITICIZATION

The active function of football culture referring to the population's politicization which comes out through self-identification and daily political behavior stands out in this paper. Considering the fact that football began to go beyond the pitch, the studies of sport fandom, economic consequences of international competitions, soft power in terms of stereotypes and state's political influence have been being conducted since. This paper examines one of such processes that involves a larger part of the world's population at the global and local levels – which is an active support of the football club as a tool of identification and practice of a particular political determination of society. At the same time, the arguments for the indirect identification of a football club with the local authorities can be found here as well because not only does a club with a clear position become a prototype of the desired power, but it also turns to be a tool to fight with for this power.

The aim of the article lays in a deep research of the mentioned process in society from various angles – from spatial (Sharon Zukin, John Bale), social (Eric Dunning, Erin Tarver) to historical and political one (David Goldblatt, Simon Cooper). The paper contains the evidence of football clubs being a source of collective and personal memory and of building self-identification and defining the «other» through the prism of fandom as well as examples of such politicization at the global and local levels. The practical part includes the case study of FC «Barcelona» and FC «Karpaty» on the basis of brief historical analysis and interviews with fans.

The fact that football fandom is able to be directed into the political sphere which in turn leads to the socialization of individuals as well as to the intensification of their patriotism and separatism in daily life is also proved in the article. Hence, football clubs are an active factor in today's society at least due to their historically tied symbols, verbal and visual elements, spatial city objects and emotional significance for supporters. At the same time, the need for further research where both interdisciplinary approach and practical study of football fandom will be at the central focus is highly needed as well.

Keywords: *football fandom, structuralism, identity, globalization, localization, tribalism.*

Футбол – це театр ідентичності: родина, плем'я, місто, нація.

Саймон Кричлі

Протягом історії людства виникало чимало соціальних, політичних, культурних та інших факторів, здатних формувати ідентичності людських спільнот. Приналежність до релігійної групи, підданство чи громадянство певної держави або ж рівень економічного розвитку відігравали та продовжують відігравати ключову роль у формуванні ідентичності окремої особи, а отже, й у групувань таких осіб між собою.

Деякі з цих чинників поступово втрачають зазначену функцію у теперішньому світі, коли інші – навпаки, не очікувано виринають і займають місце старих факторів у процесі багатовимірної ідентифікації суспільства. Більше того, ці нові ідентифікаційні чинники стають невід'ємною частиною політичних дискурсів, перетворюючись у руках різного роду політичних

суб'єктів на ефективні інструменти політизації суспільних процесів.

Одним із таких чинників є спорт, а саме футбол. Зважаючи на те, що футбол є найпопулярнішою спортивною грою в світі (лише «Англійську прем'єр-лігу», найзнаванішу спортивну лігу взагалі, дивиться близько 4,7 мільярдів глядачів (Playing the game 2015), а Чемпіонат світу 2018 року – 3,5 мільярди глядачів (More than half the world watched record-breaking 2018) і такою, що зачіпає населення всієї планети, його неможливо не брати до уваги при аналізі сучасних суспільно-політичних процесів. Варто підкреслити, що в такому розрізі йдеться не про саму гру, а про той контекст і дискурс, що формується навколо футболу, якого б прояву він не набував – від творення специфічної візуальної культури до формування урбаністичних ландшафтів і політичних поглядів.

Попри задекларований у міжнародному співтоваристві та науковій думці принцип аполітичності спорту/футболу історична та сучасна практика міжнародних відносин (зокрема, «футбольна війна» між Сальвадором і Гондурасом 1969 р., бойкоти Олімпіад у Москві (1980) та у Лос-Анджелесі (1984), безладдя на матчі між «Црвеною Звездою» (Белград) та «Динамо» (Загреб) 1990 р. у контексті сербсько-хорватського політичного протистояння, прецедент часткового визнання Футбольної федерації Косова 2016 р., що без сумнівів перегукувався з процесом часткового міжнародно-політичного визнання цієї республіки, зрештою розведення українських і російських футбольних клубів і національних збірних при жеребкуванні в рамках різних міжнародних турнірів і т.п.) свідчить про існування нерозривного зв'язку між політикою та спортом і використання, зокрема, футболу як інструменту політизації суспільств. Під останнім слід розуміти набуття футболом як масовим соціокультурним феноменом та/або надання йому різними акторами політичного характеру, використання його соціального ідентифікаційного впливу для досягнення певних політичних цілей та реалізації відповідних політичних проектів і програм. Аби зрозуміти, як вболівання за окрему футбольну команду стає інструментом політизації, а також прослідкувати конкретні прояви цього феномена, звернемося до аналізу процесу формування ідентичності. Існує думка, що саме ідентичність стає центром сучасного політичного дискурсу, адже нові рухи, що

виокремлюють яку-небудь колективну ідентичність, перетворюються на нових акторів у полі взаємодії суб'єктів політики та соціуму (Коллективная идентичность 2014). Зважаючи на те, що футбол є формою вираження культури та вмістилищем колективної пам'яті (Bandyopadhyay, Naha 2019: 897), то гра однієї команди проти іншої перетворюється на гру історій цих команд (Kuper 1996: 216), на змагання їхніх історичних наративів, а отже, й на протистояння їхніх ідентичностей. Важливо, що в такому випадку обидві сторони потребують одна одну, адже саме через «іншого» вони визначають себе, перетворюючи протистояння на елемент свого самовизначення. Піонер соціології спорту, британський дослідник Ерік Даннінг, пояснював таку поведінку ще з іншого боку: «Вболівальники об'єднуються завдяки фактору «іноземного вторгнення» (фанати-суперники). Тоді їхній головний інтерес полягає в нанесенні поразки, встановленні контролю над територією суперника або ж витісненні його з власної землі» (Dunning 1999: 151). Описана поведінка частково працює як метафора боротьби за владу та контроль, хоча й також пояснює реальні наслідки, що виражаються у щоденних діях мешканців, які вболівають за ту чи іншу команду.

Таким чином, уболівання також можна розуміти як певний інтеграційний інструмент, що в окремих випадках може набувати функції політизації населення, об'єднуючи його частини у цілком очевидні рухи за досягнення тих цілей, які лежать у політичній площині. Це проявляється, принаймні, у тому, що домінуючі політичні тенденції розвитку певної території чинять прямий вплив на ідеологічне забарвлення відповідних місцевих команд та їхніх прихильників (Brown 1998: 89) – ті ж самі ліві настрої серед уболівальників італійського «Мілану», антимонархізм фанатів шотландського клубу «Рейнджерз» чи баскський націоналізм навколо місцевого «Атлетіку» з м. Більбао. Більш того, в такому розрізі особливого значення футбольний клуб набуває там, де відсутня сильна місцева влада, перебираючи, таким чином, на себе роль магніта та інструменту згуртування мешканців (Goldblatt 2014: 29). Як футбольна національна збірна на рівні держав, так і локальний футбольний клуб на рівні місцевих громад частково перебирають на себе функції акумуляції та артикуляції, у тому числі, політичних інтересів відповідних

національних (рівень збірних) чи соціальних (рівень клубів) груп, формують та закріплюють їхню ідентичність, символізують та поширюють їхні ідеї, погляди, цінності, сприяють формуванню їхнього порядку денного на локальному, регіональному та навіть на глобальному рівнях.

Всі перелічені чинники напряму стосуються наступного прикладу – ФК «Барселона», який десятиліттями є уособленням боротьби Каталонії за самостійність від Іспанії або ж зброєю країни без власної державності (Foer 2010: 195). Хоча, з іншого боку, «Барселону» можна вважати в рази більш відомою у світі, ніж саму Каталонію, навіть музей цього клубу відвідують найчастіше за інші культурно-мистецькі установи, що репрезентують Барселону (Kuper 1996: 85-87). Тим не менше, ФК «Барселона» вже давно перетворився на ефективний інструмент артикуляції та реалізації (Каталонська криза 2017-18 років) політичних та соціально-економічних інтересів регіональних політичних сил. Розуміння каталонцями своєї інакшості від іспанців виносилось вже не одну сотню років, але активні рухи щодо виокремлення та формування в самостійну одиницю, датуються 19 сторіччям (Renaixença 2021). Саме тоді фіксують період Каталонського ренесансу, коли відбувається філософська самоідентифікація каталонців, що проявилася особливо яскраво в літературних рухах і мовленнєвому виокремленні, та, зрештою, призвела до політичної активізації місцевих громад (Renaixença 2021). У цей же період на хвилі масового розповсюдження та професіоналізації футболу формується футбольний клуб «Барселона» (1899 рік), який заснував імігрувавший у Каталонію швейцарець Ганс Макс «Жоан» Гампер. Переїнявши каталонською культурою, Гампер вклав такі самі цінності й в ідентифікацію «Барселони» – наприклад, закарбував хрест святого Юрія (покровителя Каталонії) та саньєру (золото-червоний прапор Каталонії) в емблему клубу. Особливого ж значення вболівання за «Барселону» набуло в першій половині 20 сторіччя, коли клуб перетворився на один із центрів протидії централістській політиці Мадриду, особливо у період громадянської війни в Іспанії (1936-39) та повоєнній диктатурі генерала Франко (1939-75), а барселонський стадіон «Камп Ноу» – на фізичний та соціальний простір такого опору, ледь не єдине місце, де каталонці могли вільно говорити своєю мовою та

демонструвати невдоволення політикою Мадрида (Foer 2010: 195). Тут важливо навести висновок американської професорки Шарон Зукін, яка наголошує на важливості такого роду опанування конкретних фізичних просторів групою людей на шляху зростанню їхньої політичної ідентичності (Зукін 2018: 59). Очевидно, що зазначений ступінь політизації переходив і на футбольне протистояння «Барселони» з профранкістським мадридським «Реалом», перемоги якого волів диктаторський режим та іспанський націоналізм як такий (Купер и Шимански 2011: 295). Навіть сьогодні так званий «Ель Класіко» є одним із найбільш очікуваних і заангажованих матчів-протистоянь світу, за яким спостерігають мільйони вболівальників (цю гру дивиться близько 600-650 мільйонів ТБ-глядачів із 182 країн (El Clasico expected to draw 650m worldwide audience 2018)), не в останню чергу ототожнюючи його з регіональною боротьбою Мадрида та Барселони – централізму та сепаратизму, іспанського та каталонського націоналізмів, монархізму та республіканізму й, таким чином, через свою прихильність до того чи іншого клубу ідентифікуючи самих себе з відповідним політичним, соціокультурним «шлейфом», що тягнеться за футбольною організацією. Отже, коли футбольна команда містить у собі стільки значень, вона дійсно перетворюється на джерело локальної пам'яті мешканців – особисті історії про клуб, спогади друзів, перебіг минулих ігор і емоції від результатів – усе це підсилює здатність клубу надавати свою територію для конкретних людей (Vale 2003: 33). Ці речі стають особистими прив'язками на рівні з більш універсальними піснями, графіті, прапорами та іншою репрезентативною символікою. Поєднуючи такий факт із процесами вибудови самоідентифікації через «іншого», американський дослідник Франклін Фоєр доходить висновку: «[У такому протистоянні навіть зараз] каталонці уявляють собі, ніби, вони доєдналися до сторічної боротьби проти Мадрида. Це дозволяє їм відчувати зв'язок зі своїми пращурами, які особисто були під тиском централістських сил» (Foer 2010: 214). Важливо також зважити на факти, що доводять сьогоднішню актуальність прокаталонських настроїв у «Барселоні» з точки зору позиції самого клубу. Окрім того, що клуб не відмовлявся ні від атрибутики, ні від первісно закладених цінностей каталонської ідентичності, керівництво та самі гравці час від часу чітко підкреслюють

свою позицію в офіційних зверненнях: «У 2012 році ми стали на захист каталонської мови, у 2014 – права каталонців на самовизначення, у 2017 – референдуму щодо незалежності» (Barcelona and the Catalan question 2018). Згадуючи ще кілька прикладів, можна коротко навести такі символічні жести «Барселони»: тренувальна форма гравців у кольорах каталонського прапору під час проведення референдуму за незалежність у 2017 році (Catalan referendum 2017), відкрите вшанування Національного дня Каталонії ключовими представниками клубу (FC Barcelona honours National Day of Catalonia 2019) та публічне носіння жовтої стрічки, що символізувала підтримку політичних в'язнів-борців за каталонську незалежність, уже на той час колишнім тренером «Барселони» каталонцем Жозепом «Пепом» Гвардіолою (Pep Guardiola charged by FA for wearing yellow ribbon in support of Catalan independence 2018).

Як політизація вболівання за футбольний клуб проявляється в Україні, можемо зрозуміти завдяки вивченню прикладу ФК «Карпати» та його фанатів. «Карпати» ще за радянських часів були відомі своїм етнопатріотичним локалізмом, який проявлявся не лише в походженні тодішніх гравців – майже всі вони були зі Львова або з найближчих околиць – а й у політичній позиції, що тоді була «типовим» ставленням Західної України до СРСР (Foer 2010: 150). Колишній гравець і капітан команди в 60-70 роках 20 сторіччя, Ігор Кульчицький згадує: «Тоді «Карпати» були, певно, єдиною командою, де майже всі спілкувалися українською мовою» (Ляска 2020: 17). «Коли «Карпати» здобули Кубок СРСР (сенсаційна перемога команди з нижчої за класом ліги 1969 р.), трибуни в Москві співали «Черемшину», тобто люди і тоді сприймали клуб як щось рідне, як частину українського», – цитує свого дідуся теперішній уболівальник Юрій Герун (Ляска 2020: 74). І досі серед прив'язок карпатівських фанатів можна почути футбольні пісні на мотив «Лента за лентою» (пісня українських повстанців), національні вітання та гасла, а також використання української символіки, що іноді пов'язана й з національними рухами українців (наприклад, червоно-чорні прапори, портрети Степана Бандери тощо). А один із теперішніх уболівальників, Ростислав Шийко, підкреслює: «Фанати не тільки цікавляться футболом і вболівають за свою команду, а й мають чітко виражену ідеологію. Фанат завжди позиціонував себе

як патріот» (Ляска 2020: 73). Отже, завдяки зазначеним прив'язкам фанати не лише будують свою ідентичність, але й говорять іншим ким вони є, і що не менш важливо, ким вони не є (Tarver 2017: 9). Але насправді, вони не тільки говорять – наведений вище приклад високого ступеня соціалізації серед львівських фанатських груп доводить тезу американської філософки Ерін Тарвер: «Фанати не просто дивляться гру як спостерігачі. Вони беруть активну участь також – шляхом супутніх ритуалів і практик. Таку сильну фанатську залученість, ставлення вболівальників до команди можна, наприклад, порівняти зі ставленням до власної родини» (Tarver 2017: 32).

Підсумовуючи, такий високий рівень соціалізації та ідентифікації окремої соціальної групи осіб навколо відповідної футбольної організації, зазначимо, що він може бути як генератором та носієм певних політичних ідеологій чи рухів (принцип «знизу-догори»), так і засобом їхньої популяризації та поширення з боку політичних суб'єктів (принцип «згорі-донизу»). Це, як було доведено вище на прикладі двох випадків, може відбуватись як на локальному (ФК «Карпати»), регіональному (ФК «Барселона») та зрештою з огляду на глобальну залученість та орієнтованість провідних сучасних футбольних клубів (світових футбольних брендів) – і на міжнародному рівнях. У кожному випадку масовий соціокультурний феномен футболу все більше закріплюється у суспільно-політичному дискурсі та в обох глокалізаційних напрямках (з локального до глобального і навпаки) чинить все більший політичний вплив на сучасні міжнародні процеси.

ЛІТЕРАТУРА

Playing the game: The soft power of sport. 2015. URL: <https://www.britishcouncil.org/research-policy-insight/insight-articles/playing-game-soft-power-sport>

More than half the world watched record-breaking 2018 World Cup. 2018. *FIFA*. URL: <https://www.fifa.com/worldcup/news/more-than-half-the-world-watched-record-breaking-2018-world-cup>

Коллективная идентичность. 2014. URL: <https://postnauka.ru/video/22076>

Bandyopadhyay, K. & Naha, S. 2019. "Defining moments in the history of soccer". *Soccer & Society*, 20:7-8, 897-902, DOI: 10.1080/14660970.2019.1680489

Kuper, S. 1996. *Football against the enemy*. London: Orion.

- Dunning, E. 1999. *Sport matters: Sociological Studies of Sport, Violence and Civilization*. London: Routledge
- Brown, A. 1998. *Fanatics! Power, identity and fandom in football*. London: Routledge.
- Goldblatt, D. 2014. *The game of our lives, the English Premier League and the making of modern Britain*. New York: Bold Type Books.
- Foer, F. 2010. *How soccer explains the world*. New York: HarperCollins
- Renaixença. 2021. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Renaixença>
- Зукин, Ш. 2018. *Культуры городов*. М.: Новое литературное обозрение
- Купер, С. и Шимански, С. 2011. *Футболономика: Почему Англия проигрывает, Германия и Бразилия выигрывают, а США, Япония, Австралия, Турция и даже Ирак выходят на первый план*. М.: Альпина Паблишер
- El Clasico expected to draw 650m worldwide audience. 2018. URL: <https://fcbusiness.co.uk/news/el-clasico-expected-to-draw-650m-worldwide-audience>
- Bale, J. 2003. *Sports Geography*. London: Routledge
- Barcelona and the Catalan question. 2018. URL: <https://www.dw.com/en/barcelona-and-the-catalan-question/a-42773564>
- Catalan referendum: How FC Barcelona found themselves at centre of issue. 2017. URL: <https://www.bbc.com/sport/football/41461197>
- FC Barcelona honours National Day of Catalonia. 2019. URL: <https://www.fcbarcelona.com/en/news/1340457/fc-barcelona-honours-national-day-of-catalonia#>
- Pep Guardiola charged by FA for wearing yellow ribbon in support of Catalan independence. 2018. URL: <https://www.independent.co.uk/sport/football/premier-league/pep-guardiola-catalan-independence-fa-yellow-ribbon-manchester-city-a8225591.html>
- Ляска, В. 2020. *“Карпати”: історія справжньої команди*. Львів: Папуга
- Tarver, E. 2017. *The I in team, Sports Fandom and the Reproduction of Identity*. Chicago: The University of Chicago Press
- Bandyopadhyay, K. & Naha, S. 2019. Defining moments in the history of soccer, *Soccer & Society*, 20:7-8, 897-902, DOI: 10.1080/14660970.2019.1680489
- Kuper, S. 1996. *Football against the enemy*. London: Orion
- Dunning, E. 1999. *Sport matters: Sociological Studies of Sport, Violence and Civilization*. London: Routledge
- Brown, A. 1998. *Fanatics! Power, identity and fandom in football*. London: Routledge
- Goldblatt, D. 2014. *The game of our lives, the English Premier League and the making of modern Britain*. New York: Bold Type Books
- Foer, F. 2010. *How soccer explains the world*. New York: Harper Collins.
- Renaixença. 2021. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Renaixença>
- Zukin, S. 2018. *Kul'tury gorodov (The cultures of cities)*. М.: Novoe literaturnoe obozrenie (in Russian).
- Kuper, S. & Szymanski, S. 2011. *Futbolonomika: Pochemu Angliya proigrivayet, Germaniya i Braziliya vyigrivayut, a SSHA, Yaponiya, Avstraliya, Turtsiya i dazhe Irak vykhodyat na pervyy plan. (Soccernomics: Why England Loses, Why Germany and Brazil Win, and Why the U.S., Japan, Australia, Turkey – and Even Iraq – Are Destined to Become the Kings of the World's Most Popular Sport)*. М.: Alpina Publisher (in Russian)
- El Clasico expected to draw 650m worldwide audience. 2018. URL: <https://fcbusiness.co.uk/news/el-clasico-expected-to-draw-650m-worldwide-audience>
- Bale, J. 2003. *Sports Geography*. London: Routledge
- Barcelona and the Catalan question. 2018. URL: <https://www.dw.com/en/barcelona-and-the-catalan-question/a-42773564>
- Catalan referendum: How FC Barcelona found themselves at centre of issue. 2017. URL: <https://www.bbc.com/sport/football/41461197>
- FC Barcelona honours National Day of Catalonia. 2019. URL: <https://www.fcbarcelona.com/en/news/1340457/fc-barcelona-honours-national-day-of-catalonia#>
- Pep Guardiola charged by FA for wearing yellow ribbon in support of Catalan independence. 2018. URL: <https://www.independent.co.uk/sport/football/premier-league/pep-guardiola-catalan-independence-fa-yellow-ribbon-manchester-city-a8225591.html>
- Lyaska, V. 2020. *“Karpaty”: istoriya spravzhn'ovi komandy (“Karpaty”: the history of the true team)*. Lviv: Papuga (in Ukrainian)
- Tarver, E. 2017. *The I in team, Sports Fandom and the Reproduction of Identity*. Chicago: The University of Chicago Press.

REFERENCES

Playing the game: The soft power of sport. 2015. URL: <https://www.britishcouncil.org/research-policy-insight/insight-articles/playing-game-soft-power-sport>

More than half the world watched record-breaking 2018 World Cup. 2018. *FIFA*. URL: <https://www.fifa.com/worldcup/news/more-than-half-the-world-watched-record-breaking-2018-world-cup>

Kollektivnaya identichnost' (Collective identity). 2014. URL: <https://postnauka.ru/video/22076> (in Russian)

DOI: 10.26565/2220-8089-2021-39-09
УДК [316.64:32]-043.83:004.77

Свідерська Ольга Іванівна

ст. викл. кафедри ТПП, к. політ. наук,
Національний університет «Львівська політехніка»,
вул. С. Бандери, 12 м. Львів 79000,
sviderska.olja@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0001-6618-0559>

Чорній Олександр Володимирович

студент,
Національний університет «Львівська політехніка»,
вул. С. Бандери, 12 м. Львів 79000,
sashachorniy15@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-4936-8397>

АСТРОТЕРФІНГ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ НА МАСОВУ СВІДОМІСТЬ

Досліджується вплив глобальної мережі на можливість користувачам здійснювати активний внесок у наповнення її контенту шляхом розміщення коментарів, відео або інших матеріалів на веб-сайтах. Визначено, що новітнім засобом здійснення психологічного впливу є астротерфінг, основні переваги якого – бюджетність і масовість поширення неправдивої інформації серед споживачів інтернету. Доведено, що астротерфінг належить до однієї з успішних реалізованих форм віртуальної масової поведінки: внаслідок правильного використання інформаційних та комунікативних технологій відбувається прискорення розвитку створення астротерфінгових операцій. Ці модерні технології здатні суттєво змінити якість політичного процесу в сучасних суспільствах. Найвагоміша проблема полягає в тому, що астротерфінг практично неможливо дослідити. Частково це пов'язано зі складністю і різноманітністю самих структурних елементів, а частково – зі сутужністю відрізнити фейкову інформацію чи пропаганду від політичної реальності. Хоча сьогодні численні уряди намагаються зупинити маніпулятивний вплив стейкхолдерів, їхні зусилля є недостатніми. Тобто зусилля зупинити негативний вплив астротерфінгу на формування масових політичних думок і переконань виявляються безуспішними. Виявлено, що ті заходи безпеки, якими намагаються користуватись сучасні державні інституції, є надто м'якими для ліквідації астротерфінгових негативних впливів. Однак жорсткіші заходи суттєво знижують конфіденційність. Доведено, що найефективнішим засобом запобігання та стримування поширення астротерфінгу нині є необхідність підвищення інформаційної гігієни і політичної обізнаності споживачів інтернет-мережі, вміння розрізняти фейки, розуміти основні механізми інформаційного впливу тощо.

Ключові слова: астротерфінг, кібертролінг, психотехнології впливу, політичне маніпулювання, фейки, масова свідомість.

Свидерская Ольга Ивановна

ст. преп. каф. ТПП, к. полит. наук,
Национальный университет «Львовская политехника»
ул. Степана Бандеры, 12, Львов, Львовская область, 79000
sviderska.olja@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0001-6618-0559>

Чорний Александр Владимирович

Студент
Национальный университет «Львовская политехника»,
ул. Степана Бандеры, 12, Львов, Львовская область, 79000,
sashachorniy15@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-4936-8397>

АСТРОТЕРФИНГ КАК ИНСТРУМЕНТ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ НА МАССОВОЕ СОЗНАНИЕ

Исследуется влияние глобальной сети на возможность пользователям осуществлять активный вклад в наполнение ее контента путем размещения комментариев, видео или других материалов на веб-сайтах. Определено, что новым средством психологического воздействия является астротерфинг, основные преимущества которого – бюджетность и массовость распространения ложной информации среди потребителей интернета. Доказано, что астротерфинг принадлежит к одной из успешных реализованных форм виртуального массового поведения. Вследствие правильного использования информационных и коммуникативных технологий происходит ускорение развития создания астротерфинговых операций. Эти современные технологии способны существенно изменить качество политического процесса в современных обществах. Весомая проблема заключается в том, что астротерфинг практически невозможно исследовать. Отчасти это связано со сложностью и разнообразием самых структурных элементов, а частично – трудностью отличить фейковую информацию или пропаганду от политической реальности. Хотя сегодня многие правительства пытаются остановить манипулятивное воздействие стейкхолдеров, их усилия недостаточны. То есть усилия остановить негативное влияние астротерфинга на формирование массовых политических мнений и убеждений оказываются безуспешными. Обнаружено, что те меры безопасности, которыми пытаются пользоваться современные государственные институты, являются слишком мягкими для ликвидации астротерфинговых негативных воздействий. Однако жесткие меры существенно снижают конфиденциальность. Доказано, что наиболее эффективным средством предотвращения и сдерживания распространения астротерфингу сейчас является необходимость повышения информационной гигиены и политической осведомленности потребителей интернет-сети, умение различать фейки, понимать основные механизмы информационного воздействия и тому подобное.

Ключевые слова: астротерфинг, кибертролинг, психотехнологии влияния, политическое манипулирование, фейки, массовое сознание.

Olha Sviderska

assistant professor, Ph.D in Political Science
Department of Theoretical and Practical Psychology National
Lviv Polytechnic National University,
Stepana Bandera Street, 12, Lviv, 79000, Ukraine,
sviderska.olja@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0001-6618-0559>

Oleksandr Chornii

Student,
Lviv Polytechnic National University,
Stepana Bandera Street, 12, Lviv, 79000, Ukraine,
sashachorniy15@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-4936-8397>

ASTROTURFING AS A TOOL OF PSYCHOLOGICAL INFLUENCE ON THE MASS CONSCIOUSNESS

The influence of the Global Network on the possibility allows users to make an active contribution to the filling of its content by posting comments, videos, or other materials on the websites investigated. It's detected, that the latest method of psychological impact is astroturfing the main advantages of which are the budget and mass distribution of the false information among the Internet consumers. It is proved that Astroturfing is one of the successful forms of virtual mass behavior. Due to the correct usage of informational and communicative technologies, there is an acceleration of the process of creating Astroturfing. These new technologies can profoundly change the quality of the political process in modern societies.

The main problem is that astroturfing is almost impossible to study. Partially, it is connected with the complexity and diversity of the structural elements, and partially because it is difficult to distinguish fake or propaganda from the political reality. Despite many governments' trying to stop the manipulative influence of the stakeholders, efforts are insufficient. That means that efforts to stop the negative impact of astroturfing on the formation of political thoughts and beliefs are unsuccessful. The reveal that the security measures which state institutions are trying to use are quite mild for the elimination of the astroturfing negative impacts, however, tougher measures significantly reduce confidentiality. It is proved that the most effective means of preventing and deterrence of astroturfing is the necessity of the internet users' increase in informational hygiene and political awareness, the ability to distinguish fakes, understand the main mechanism of the informational impact etc.

Keywords: *astroturfing, cybertrolling, psychotechnology of the influence, political manipulation, fakes, collective consciousness.*

Аналізуючи розвиток сучасного суспільства, наголосимо на його кількох ключових характеристиках. По-перше – глобалізації. Нівелювання кордонів, вільна міжнародна торгівля, співпраця країн належить до показників цього процесу. Однак в останній рік питання щодо актуальності глобалізації було суттєвим чином пов'язано з ризиками та викликами, які детермінувала пандемія. Водночас пам'ятаємо, що одним із аспектів як глобалізації, так і характеристик суспільства, є віртуалізація нашого життя. Скажімо, для того, аби визначити індекс глобалізації, деякі дослідники намагаються врахувати й показники інтернет-активності сучасних користувачів. Щиро кажучи, віртуалізація настільки тісно охопила наше життя, що сьогодні практично неможливо здійснювати аналіз будь-яких суспільно-політичних процесів без урахування тенденцій розвитку інтернету та його впливу на суспільство загалом. Головною перевагою інтернету є його доступність. Із психологічного погляду, стверджуємо, що цифровізація сприяє поінформованості, розширює комунікативні межі, допомагаючи інтернет-юзерам проводити у віртуальній реальності свій час, спілкуватися, обмінюватися думками. Особливо привабливий цей світ через свою інтерактивність – фото, відео, ігри. Усе це краще і легше запам'ятовується, ніж, до прикладу, важкий текстовий матеріал, формує відповідну поведінку, думку чи судження і окремого індивіда, і спільноти, до якої він належить. Для численних інфлюенсерів, це, скажімо, можливість не лише змінити політичну поведінку електорату, що є достатньо ситуативною, а й постійно, безпосередньо впливати на масову свідомість сучасного індивіда внаслідок здійснення астротерфінгу, і виконувати його

з мінімальними фінансовими витратами. Звісно, такі процеси можуть мати і ситуативний, і систематичний характер. В основі астротерфінгових операцій закладені емоційні реакції на те чи інше зображення, фрази, інтонацію, які спричинені трансляцією певної інформації, тощо. Отже, вважаємо астротерфінг вигідною можливістю для великих політичних акторів потужно психологічно впливати, маніпулюючи масовою свідомістю, конструюючи альтернативні реальності, підтримуючи нагоду підміни понять, тим самим позбавляючи людину мислити раціонально.

Вивчення астротерфінгу є комплексним підходом до розв'язання питання віртуалізації політичних процесів сучасності. Виокремимо таких дослідників астротерфінгу, як Дж. Монбіот, Дж. Макнут, К. Болард, Дж. Аллен, Дж. Тігнер. Серед українських і вітчизняних науковців варто звернути увагу на напрацювання питань фейків, інформаційної війни, аналізу пропаганди, дезінформації, особливості формування віртуальної політичної поведінки Г. Почепцова, Н. Хоми, Л. Угрин, Н. Носова, А. Миронова, Л. Найдьонові та ін.

Попри те, що окремі елементи, про які йтиметься у статті, вже науково висвітлені, особливість теми дослідження полягає в тому, що серед українських дослідників явище астротерфінгу не має достатньої наукової розробленості, тому і є актуальним.

Головне завдання – визначити механізми психологічного впливу астротерфінгових операцій та виокремити їхні структурні елементи. Глобальний розвиток електронних мережевих комунікацій, зазначає С. Туронок – невід'ємний від культурних, соціальних, економічних і політичних змін, масштаб яких дає змогу характеризувати їх

революційними, епохальними, такими, що відкривають нову еру в історії людської цивілізації (Турунок 2011: 51). Сьогодні мережа стала інструментом, який інтегрував технічні засоби комунікації, соціальні правила і закони, що діють у суспільстві, безліч комунікативних каналів, які органічно разом утворили якісно новий віртуальний простір.

Співвідношення віртуальності й реальності – це, так би мовити, співвідношення детермінованості та інтерактивності: віртуальні об'єкти детермінуються об'єктами й активністю нижчого рівня, але, незважаючи на свій статус, детермінанти водночас взаємодіють і з об'єктами реальності у статусі онтологічної рівноправності. «Сукупність віртуальних об'єктів відносно детермінуючої реальності утворює віртуальну реальність» (Носов 2010: 403-404).

Технології, інтернет, зокрема соціальні мережі, є самі собою нейтральними. Вони лише дають можливість індивідові проявити і виразити свої цілі. Проте вже самі цілі починають забарвлювати ці технології, що допомагає різноманітним стейкхолдерам використовувати їх у певному ключі. Соціальні мережі дають доступ до більшої інформації, більшої аудиторії, глобальних соціально-політичних процесів та ін. Звідси – застосування «психологічних текстів», вирішення «логічних задач», проведення масштабних політично вмотивованих челенджів, флешмобів тощо.

Нині інтернет має власні інструменти, які пропонують трансформацію і простору, і масової свідомості. На наш погляд, до найпотужніших треба зарахувати маніпуляцію із трансформацією інформації: кожна інформація про інтернет-користувача здатна в умовах сьогодення трансформуватися в інструмент психологічного впливу. Отже, індивід становить вагомий компонент, вбудований у цілу інформаційно-цифрову структуру, що формується, функціонує і підтримується ним. Але водночас він постає і об'єктом, на який поширюється вплив цієї структури.

Численні інфлюенсери, або ж сучасні «лідери думок» використовують новітні технології для власних цілей і на свою користь: відстежування зацікавленості певною темою цільової аудиторії в соціальних мережах; розповсюдження особистих тем, що наповнені пропагандою; використання і залучення блогерів для поширення необхідної думки чи ідеї, яка має бути донесена до аудиторії. Причому

потужними інструментами є гіпертаргетинг і мікротаргетинг. Гіпертаргетинг – це загальний збір інформації та даних за допомогою соціальних мереж. Кожного разу, коли ми залишаємо реакцію в мережі (лайки, коментарі, репости, та ін.), алгоритм соціальної мережі реєструє це, фіксує і в такий спосіб профілює користувача. Отже, завдяки гіпертаргетингу політичні актори мають змогу накопичувати велику базу даних, тим самим створюючи собі арену для маніпуляції та впливу – політичної реклами, дезінформації чи поширення фейків (Почепцов 2021а: 7). До слова, що більшу аудиторію інтернет-юзерів намагаються охопити політичні маркетологи, то загальнішим буде таргетинг (обіцянка знизити плату за комунальні послуги, «кінець епохи бідності», «зубожіле населення», тощо).

На відміну від гіпертаргетингу, мікротаргетинг – це метод цифрового маркетингу, за допомогою чого стейкхолдери намагаються максимально індивідуально використовувати рекламні меседжі для потенційних клієнтів. Для цього залежно від платформи враховуються демографічні характеристики, інтереси, історії веб-перегляду, результати «тестувань» («який я герой із фільму», «яка я квітка», «який я будинок») тощо. Зауважуючи попередній збір даних, маркетологи прицільно формують певні меседжі для віртуальної аудиторії. Вони не є такими загальними, а відповідають статусу, психологічним особливостям інтернет-користувачів, тому до різної цільової аудиторії буде спрямовано різний наратив. Так здійснюється віртуальна мобілізація масового руху географічно, соціально і професійно «розпорошених» односторонців, які не мають в реальному житті жодних інших зв'язків, окрім онлайн-спілкування.

Послугування інформаційно-комунікативними технологіями породжує ризики, що натомість можуть призвести до катастроф. Віртуальна поведінка нівелює допустимі межі етичних стандартів взаємодії та відкриває людям можливості для «кіберагресії», «кібербулінгу», «кібертролінгу», «кібершпиунства», захищаючи нападника анонімністю. Такі напади зазвичай відбуваються з метою завдати психологічної шкоди і супроводжуються виявом агресивної поведінки від грубих жартів до віртуального терору, спричиняючи навіть суїцид (Найденова 2021).

Поєднання всіх цих чинників – віртуалізації реальності, маніпуляції інформацією, нівелювання допустимих етичних норм в інтернет-просторі – внаслідок анонімності створює ідеальне середовище для розгортання та застосування такого інструменту психологічного впливу на масову свідомість користувачів, як астротерфінг.

У сучасному суспільстві явище астротерфінгу прийнято зараховувати до інструменту віртуалізації масової політичної поведінки. Основними її формами є організація та проведення політичних флешмобів, подання й реєстрація петицій, віртуальне голосування, поширення демотиваторів, медіа вірусів, а також політично вмотивованих флешмобів (Свідерська 2016: 336). Для кращого розуміння самої суті астротерфінгу варто звернути увагу на існування у суспільстві віртуальних політичних масових акцій конвенційного та неконвенційного характеру. Ними зазвичай «керують» інститути влади, представники політичних партій, громадські активісти або ж інтернет-блогери. Астротерфінг розглядають як створення штучної суспільної думки через застосування сучасного програмного забезпечення для витіснення реальних людей на веб-форумах. Часто послугами астротерфінгу можуть користуватись політики, симулюючи підтримку власного потенційного електорату або поширюючи неправдиву інформацію про своїх політичних опонентів, з метою завдати непоправної шкоди їхній репутації та політичному рейтингу чи, навпаки, – акцентуючи на особистому «рейтингу» (Monbiot 2011).

Твердження про те, що прокремлівська група фінансувала величезну мережу інтернет-активістів для створення ілюзії широкої підтримки В. Путіна може здатися химерною історією, обмеженою авторитарною державою. Однак астротерфінгом сьогодні широко послуговуються практично у всіх країнах і сферах життя – від Китаю до Великої Британії, від звичайного огляду літератури до онлайн-опитувань, від великих міжнародних політичних організацій до місцевого самоврядування.

Отже, астротерфінг – технологія штучного формування громадської думки за допомогою розміщення багаточисленних замовних публікацій, поданих як зовсім незалежні оцінки приватних осіб. Застосовується для витіснення суджень

реальних людей, організації підроблених кампаній, що створюють враження про велику кількість людей, котрі вимагають чогось конкретного або ж виступають проти чогось. Такими технологіями зазвичай користуються корпоративні лобісти, маркетологи, політтехнологи, представники урядів, «лідери думок», інфлюенсери, представники певних державних органів та інституцій (Howard 2005: 99). Згідно з Кембриджським словником термін «астротерфінг» (з англ. *astroturfing*, також в укр. варіанті перекладу простежуємо астротурфінг) – діяльність компанії, що створює позитивні коментарі про свій товар чи послуги або платить за їх публікацію, видаючи за такі, які надходять від звичайних представників громадськості (Cambridge 2021). Показово, що американська компанія «AstroTurf» є виробником штучного покриття для стадіонів, що імітує траву. Аналогія термінів практично ідеально відтворює процес астротерфінгу: несправжнє покриття імітує траву, так само і сфабрикована загальнолюдська ініціатива імітує справжню громадську думку. Адже загалом мета астротерфінгу полягає у конструюванні громадських уявлень стосовно існування єдиної правдивої спільної думки, якої вона також повинна дотримуватися, щоб не бути «зайвою». Вдалим прикладом цього є масові й мегапопулярні в останні кілька років теорії всесвітніх змов, пророцтв і конспірології. Завдяки вмільому застосуванню технологій їм вдається пропагувати ідеї расизму, насильства, тероризму, релігійної ворожнечі та ін.

Зауважимо, що мітинги за участю проплачених людей, різні масовки на зустрічах з президентом чи політиками, фіктивні громадські рухи і партії, накручені перегляди та лайки в інтернеті, взаємне цитування і репости заради висунування потрібних текстів чи відео в тренди соціальних мереж або пошукових систем – усе це також є прикладом імітації громадської підтримки. У структуру астротерфінгу входять три обов'язкові елементи – одна чи кілька підставних організацій, найчастіше некомерційних. Вони лише імітують відстоювання інтересів громадськості, але насправді працюють під контролем спонсора – бізнесмена, політика, PR-агента, лобіста та ін. Застосовують послуги «маріонеток», або «кібертролів» – активних учасників мережевої комунікації, які грубими висловлюваннями ініціюють

конфлікти, цькують інших інтернет-користувачів, сприяють ескалації агресії, формують виникнення негативних емоцій та настроїв, сприяють взаємним звинуваченням, ображають опонентів, відводять увагу від основної теми обговорення, що подекуди створює враження безвихідної ситуації. Залежно від останнього критерію – цілеспрямованості впливу – можна вирізнити професійних і стихійних тролів. Професійні тролі зазвичай наймаються різними організаціями й отримують гроші за упорядкування та публікацію замовних повідомлень. Стихійні ж – виконують ситуативне або разове замовлення; послуги інтернет-ботів, тобто програм, що здійснюють згадувані дії в автоматичному режимі на основі штучного інтелекту (Mahbub, Pardede, Kayes, Rahayu 2019: 143). До речі, для того, аби ефективно «взаємодіяти» у мережі та впливати на користувачів, тролі, можуть застосовувати одну із наведених методик взаємодії із інтернет-юзерами: бути «експертом» в якомусь політичному питанні й давати «корисні» поради; використовувати кілька ніків, кожен з яких вдає, ніби не розуміє ці теми; писати виключно про «свої» проблеми і намагатися залучати до їх обговорення коментаторів або ж привертати увагу до так званих вічних тем – справедливості, рівності, принциповості, націоналізму; послугоуватись тригерами, акцентуючи на окремих фразах; передавати достовірну, але не повну інформацію, приховувати деталі, одночасно застосовуючи достовірну й вигадану інформацію; змінювати «плюс» на «мінус», тобто висвітлювати позитивні події у дуже негативному ключі; використовувати приманки, кліше та шаблони для привернення уваги інтернет-користувачів.

На відміну від інших форм неконвенційної масової політичної поведінки, астротерфінг має особливості, розуміння яких дає змогу застосовувати його ефективним методом психологічної маніпуляції на масову свідомість. Небезпека такої психологічної маніпуляції полягає в її потужності. Потрапляючи у середовище, де людина стає частиною натовпу, вона починає відчувати приналежність до нього, і не лише перестає контролювати власні емоції та думки, а й може їх кардинально змінити, навіть якщо вони суперечать тим, які були до того. До прикладу, в ситуації коли певний інтернет-форум кишить коментарями «за», що, на перший погляд, належать різним людям, виникає видимість

широкої й активної підтримки політичного дискурсу. Потенційний користувач, який бачить таку «активну» підтримку певної теми, починає поступово ідентифікувати себе з цією більшістю. Механізм формування такої ідентифікації у багатьох аспектах залежить від відчуття і бажання соціальної співпраці й комунікації з іншими, так би мовити – соціальної ідентичності індивіда. Будь-яке суспільство детермінує бажання людини об'єднуватися з іншими його членами, і поготів: для того, аби вижити чи побудувати міцну систему захисту, мати можливість працювати та продукувати засоби для покращення свого соціального життя, окремому індивіду просто необхідним є це об'єднання (Свідерська 2018: 100). Завдяки вмілому використанню послуг астротерфінгу формуються враження, що населення здатне виконувати ті функції політики, які до тих пір виконувала влада. Водночас астротерфінг немає жодної потреби у традиційній мобілізації. Його застосовують лише для досягнення конкретної мети, визначеної конкретним політиком, чи політичною силою.

Суть успішного астротерфінгу полягає в тому, що ідеї та теми, які генеруються через цю технологію, повинні бути максимально поширені й підтримані більшістю реальних людей. Узагальнюючи, можемо сказати: астротерфінг використовують доти, доки певний наратив не стане віральним (вірусним), коли реальні користувачі не почнуть його поширювати самі, «купуючись» на індивідуальний тригер, емоцію, суспільну значущість повідомлення тощо. У політичних цілях найчастіше віральність наративу ґрунтується на емоції страху. Чудовий приклад – тисячні й мільйонні репости та ретвіти, пов'язані з пандемією, війною, тероризмом, вбивством на основі расової чи релігійною нетерпимості. Відчуваючи страх, людині важко переживати інші емоції й увага сконцентрована лише на ньому. Страх здатен привернути увагу тільки до самого предмета страху, тим самим мобілізуючи певну реакцію. Масову політичну поведінку можуть детермінувати також стимули, спричинені тривогою чи іншими негативними емоційними переживаннями. Проте у будь-якому випадку наслідки цієї поведінки можуть або послабити цей емоційний стан, або не змінити взагалі нічого. За схожим принципом ірраціональної поведінки відбуваються спонтанні бунти і

формується некеровані маси. Зазначені спонукання мають на меті подолати такий емоційний стан, однак у кращому випадку лише пригнічують його прояви, а іноді навіть не можуть зробити й цього (Свідерська 2018: 102).

Для імітації маси та громадської думки в астротерфінгу використовують фальшиві акаунти і боти, якими керує значно менша кількість людей. Усі коментарі зазвичай написані однією людиною, що приховується за різними ніками. Виникає складність відрізнити реальну людину від такої, яка «працює» на формування певної громадської думки, адже (і ми про це вже згадували) віртуальний простір вводить нову змінну – анонімність, що дає користувачеві в інтернеті надзвичайну свободу дій для поширення особистої інформації, причому цьому в інших користувачів немає повноцінної можливості перевірити достовірність названих даних. А процедура верифікації потребує від звичайного користувача наявності певних практичних навичок фактчекінгу. Отже, анонімність розширює простір для застосування психотехнологій впливу.

Послугування певним програмним, а також технічним забезпеченням, яке дає змогу застосувати «накрутку» – збільшення кількості переглядів, кількості голосів за певний варіант в опитуванні або коментарі за допомогою фейкових акаунтів чи людей, які отримують відповідне завдання. Такі коментарі публікують для просування певної теми, новини, для того, аби спричинити дискурс певної проблематики. Причому самі коментарі задають певне початкове і «потрібне» уявлення про цю проблематику. Ці уявлення мають найчастіше сенсаційний або ж надто емоційний характер для того, аби отримати більшу монетизацію у вигляді кліків, лайків та поширень. Саме цей механізм застосовують у конструюванні альтернативної реальності (пост-правди): коли хибний, сформований за допомогою астротерфінгу «погляд» тролів набуває ознак віральності, коли вона стає частиною думки реальних користувачів, то автоматично стає і правдою.

Астротерфінг відрізняється від безпосередньої реклами чи пропаганди прихованою імітацією так званої низової ініціативи. Пропаганда завжди працює проти ворога, неважливо – реального чи вигаданого (Почепцов 2021b). Наявність ворога і спрямування агресії проти нього – це ознака минулих, примітивних архаїчних спільнот.

Один із механізмів функціонування пропаганди та фейків можна описати так: образ ворога переноситься в інформаційний простір (теми, які акцентують на емоціях страху, гніву, ворожості), активується певний культурний код примітивної спільноти, що своєю чергою фокусує увагу на небезпеці (новині), й відповідно формує наші уявлення, очікування та зрештою і саму поведінку. До завдань пропаганди належить створення видимості того, що всі мислять однаково, і є «більшість», яка дотримується необхідних поглядів, але така ініціатива достатньо пізнавана, тому надто швидко піддається сумніву. Астротерфінг вважається ефективнішим у досягненні результатів порівняно з рекламою чи пропагандою. Він використовує «витонченіші» методи психологічного впливу, в тому числі технології м'якої пропаганди. У процесі використання таких засобів звичайний користувач має набагато менше шансів для сумнівів, його думка менше піддається критичній рефлексії.

Суть і методи м'якої пропаганди описав А. Миронов у наукових розвідках. На переконання автора, технології м'якої пропаганди – це способи та методи, які допомагають різним ЗМІ й медіа-ресурсам брати активну участь у політичній боротьбі, зберігати нейтральну позицію та незаангажованість. Завданнями м'якої пропаганди є або «розкрутка» певної теми або її «придушення» (Миронов 2001: 18–56). Саме їх найчастіше застосовують в астротерфінгу для впливу на масову свідомість за допомогою методів дроблення, об'єктивізації та сенсаційності: певну тему поділяють на менші фрагменти, потім із цих фрагментів вибирають найактуальніший, що «розкручують» за допомогою спін-технологій – просування інформації через поступове нарощення інтересу до певної тематики. Завдання спіну – «зачепити» миттєві й короточасні емоції, такі як шок, відраза, роздратованість, зацікавленість. Усе це створює ефект уявної ілюзії, що багато людей сприймають за об'єктивну картину світу, а із використанням астротерфінгу – за справжню громадську думку.

Астротерфінг у випадку використання технології придушення, спрямований на нівелювання значущості певних політичних тем та створення потрібних настроїв. Для досягнення цього застосовують програмне забезпечення, яке знецінює думку реальних користувачів величезною кількістю спам-коментарів, які придушують громадську

думку через множинність ідей, продукування різних поглядів, викривлення причин і фактів, що суперечать одні одним, спричиняючи загальне нерозуміння головної проблеми, внаслідок чого невігідна тема згасає, а голоси реальних людей стають практично непомітними. Коментарі роблять будь-яку інформацію соціально значущою. Враховуючи те, що сьогодні інформація є важливим елементом психологічного впливу на формування довіри читачів до коментарів, астротерфінг вважається по суті найефективнішим інструментом у процесі маніпулювання громадською думкою з усіх політичних питань.

Астротерфінг як метод впливу на масову свідомість послуговується і легшими формами маніпуляції. Це зокрема: вплив на емоції та почуття без підтвердження фактів; пряма атака – критика особистісних якостей людини, перетворення її на жертву; переконання людей у необхідності відстоювання ідей більшості, а не особистих; створення ілюзії залученості у всеосяжну справу; витіснення і заміна цінностей, ідеалів і пріоритетів; заклик до дотримання загальнолюдських, загальнодержавних цінностей, ідеалів; постійне тиражування теми для закріплення неіснуючої думки; надання більшої значущості окремому незначному фактові; закінчення текстів думкою, вигідної маніпуляторів, або замовнику.

Досліджуючи феномен маніпуляції в соціально-політичному контексті, С. Кара-Мурза розглядає його як спосіб духовного впливу на людину за допомогою програмування поведінки людини. Вчений вважає, що маніпулювання завжди спрямоване на психічні конструкції людини та зазвичай здійснюється потай, маючи на меті зміну думок, переконань і цілей людей у напрямі, потрібному владі (Кара-Мурза 2005: 47).

Як ми уже зазначали, люди масово піддаються психологічним технологіям маніпулювання, що підтверджує таку думку: «масова людина» продовжує існувати, але сама суть цього поняття трансформується відповідно до розвитку суспільства, зміни його основних детермінант і здатності індивіда пристосуватись до актуальних умов зовнішнього середовища (Свідерська 2018:119). У зв'язку з цим можна стверджувати: методами маніпулятивного впливу на масову свідомість, які присутні в астротерфінгу, є мережеві атаки, активне залучення користувачів до обговорення і

дискурсу, введення у процес «ботів», створення експертного середовища, тощо.

Висновки. Підсумовуючи, наголосимо, що сьогодні астротерфінг належить до топ технології психологічного впливу, які за успішного використання здатні не лише сформувати більшість, а й змусити індивідів думати по-іншому, поводитись по-іншому, наслідувати не притаманні їм цінності чи переконання. Нині глобальна мережа інтернету – не лише засіб здійснення комунікації, а й платформа для потужних міжнародних політичних дискусій та ігор, вдале середовище для ведення інформаційної війни та ін. Особливо небезпечним астротерфінг саме тому, що у своєму інструменті він використовує м'які методи психологічного впливу, які є практично невидимі для звичайного користувача, отже, такими, що здатні проникати глибоко у підсвідоме роблячи тим самим із людей маріонеток численних зовнішніх інфлюенсерів. У перспективі залишається необхідність ґрунтовнішого дослідження структурних елементів астротерфінгу й залучення до цього процесу політичного, психологічного, соціологічного й економічного підходів.

ЛІТЕРАТУРА

- Турунок, С.Г. 2001. “Интернет и политический процесс”, *Общественные науки и современность* 2: 51-63.
- Носов, Н.А. 2010. *Виртуальная реальность*. в 4 т. М: Мысль. 1: 403-404.
- Почепцов, Г.Г. 2021а. *Эй, вы, там, наверху: новые теории управления человеком. Часть первая – вторая*. URL: <https://cutt.ly/LbUFZnB>
- Найденова, Л. 2021. *Кибер-буллинг: опасное виртуальное “быкование”*. URL: <https://cutt.ly/ZbUFbKI>
- Свідерська, О.І. 2016. “Теоретико-методологічні аспекти віртуальної масової політичної поведінки в сучасних суспільствах”, *Гілея: науковий вісник* 109 (6): 335-338.
- Monbiot, G. 2011. *The Need to Protect the Internet from “Astroturfing” Growsever More Urgent*. URL: <https://cutt.ly/CbUFrgq>
- Howard, Philip N. 2005. *New Media Campaigns and the Managed Citizen*. NY: Cambridge University Press.
- Cambridge Dictionary. 2021. URL: <https://cutt.ly/pbISEbH>
- Mahbub, Syed & Pardede, Eric & Kayes, A. S. M. & Rahayu, Wenny. 2019. “Controlling astroturfing on the internet: A survey on detection techniques and research challenges”, *International Journal of Web and Grid Services*. 15 (2):139-158.
- Свідерська, О.І. 2018. Співвідношення

психологічних та інституційних детермінант масової політичної поведінки в транзитних суспільствах: дис. ... канд. політ. наук. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка.

Почепцов, Г.Г. 2021b. *Фейки и пропаганда в создании современного информационного пространства*. URL: <https://cutt.ly/nbUFxUy>

Миронов, А.С. 2001. *Раздувай и властвуй: Практическое руководство по технологиям мягкой пропаганды*. М: Добросвет.

Кара-Мурза, С. Г. 2005. *Манипуляция сознанием*. М: Эксмо “Алгоритм”.

REFERENCE

Turonok, S.G. 2001. “Internet i politicheskiy protsess (Internet and political process)”, *Obschestvennyye nauki I sovremennostj* 2: 51-63 (in Russian).

Nosov, N.A. 2010. *Virtual'naya real'nost' (The virtual reality)*. In 4 vol. М: Mysl 1: 403-404 (in Russian).

Pocheptsov, G.G. 2021a. *Hey, you, up there: new theories of human control. Part one - two*. URL: <https://cutt.ly/LbUFZnB> (in Russian).

Najdenova, L. Л. 2021. Kiber-bulling: opasnoe virtual'noe “bykovanje” (Cyber Bullying: Dangerous “Virtual Bullying”). URL: <https://cutt.ly/ZbUFbKI> (in Russian).

Sviderska, O.I. 2016. “Teoretiko-metodologichni aspekti virtual'noї masovoї politichnoї povedinki v suchasniх suspil'stvah (Theoretical and methodological aspects of virtual mass political behavior in modern societies)”. *Hileya: naykovyy visnyk zbirnyk naukovykh prats'*.

109 (6): 335-338 (in Ukrainian).

Monbiot, G. 2011. *The Need to Protect the Internet from “Astroturfing” Growsever More Urgent*. URL: <https://cutt.ly/CbUFrgq>

Howard, Philip N. 2005. *New Media Campaigns and the Managed Citizen*. NY: Cambridge University Press.

Cambridge Dictionary. 2021. URL: <https://cutt.ly/pbISEbH>

Mahbub, Syed & Pardede, Eric & Kayes, A. S. M. & Rahayu, Wenny. 2019. “Controlling astroturfing on the internet: A survey on detection techniques and research challenges”, *International Journal of Web and Grid Services* 15 (2):139-158.

Sviderska, O.I. 2018. *Spivvidnoshennya psihologichnih ta institucijnih determinant masovoї politichnoї povedinki v tranzitnih suspil'stvah (Correlation Determinants of Political Behaviour of the Masses in Transit Societies): dis. ... kand. polit. n.: Lviv: Ivan Franko National University (in Ukrainian).*

Pocheptsov, G.G. 2021b. *Fejki i propaganda v sozdanii sovremennogo informacionnogo prostranstva (Fakes and propaganda in the creation of a modern information space)*. URL: <https://cutt.ly/nbUFxUy> (in Russian).

Mironov, A.S. 2001. *Razduvaj i vlastvuj: Prakticheskoe rukovodstvo po tekhnologiyam myagkoj propagandy (Fan and Conquer: A Practical Guide to Soft Propaganda Technologies)*. М: Dobrosviet (in Russian).

Kara-Murza, S. H. 2005. *Manipulyatsiya soznaniyem (Consciousness manipulation)*. М: Eksmo “Алгоритм” (in Russian).

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ТА РЕГІОНАЛЬНІ СТУДІЇ

DOI: 10.26565/2220-8089-2021-39-10

УДК: 327

Дерев'янку Ігор Петрович

доцент, к.і.н.,
Національний авіаційний університет,
Відрадний проспект, 4, м. Київ, 02000,
derevianko_ip@ukr.net,
<https://orcid.org/0000-0002-2908-6405>

ІЄРАРХІЯ ДЕРЖАВ ЯК ПРОЯВ АСИМЕТРІЇ В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

Проаналізовано типологію та функціональні особливості суб'єктів міжнародних відносин. Розкрито підходи до визначення понять «наддержава», «великі, середні», «малі держави». Держави як базові блоки глобальних структур є гетерогенними системами, оскільки володіють різними владно-силовими ресурсами, збільшення яких може викликати трансформації структури міжнародних відносин і посилення асиметрії. Відзначено, що відносини між державами – учасниками міжнародного спілкування не ізольовані один від одного, а залежать від ступеня ієрархії і зацікавленості одна в одній.

Розглядається ієрархія політичних суб'єктів в системі міжнародних відносин: наддержави, великі, середні, малі держави, кожна з яких має свої параметри, які можна екстраполювати на будь-яку країну, щоб визначити її місце в цій ієрархії і рівень асиметрії. На вершині глобальної владно-силової ієрархії, за критеріями могутності, рівнем глобального впливу на міжнародні процеси перебуває наддержава, відносини якої з нижчими за статусом державами будуть носити виключно асиметричний характер. Вказано, що традиційними параметрами «великої держави» є військовий, економічний, інтелектуальний, культурний, науково-технічний потенціали, які сприяють формуванню відносин з середніми і малими державами в асиметричному форматі.

Зазначено, що важливим елементом міжнародної політики залишаються середні держави, які зазвичай відносять до групи впливових держав другого рівня. Мала держава в політичному дискурсі розглядається крізь призму малої сили, що логічно вписується в розуміння малої держави. Розкрито співвідношення силових потенціалів, розподілу сили й впливу між державами як головних елементів міжнародної системи. З'ясовано, що асиметрія владно-силових ресурсів і особливостей стратегічної культури між державами є характерною ознакою сучасних міжнародних відносин. Принципи асиметрії рельєфно простежуються саме між державами різних рівнів ієрархії. Зазначено, що підхід, орієнтований на асиметрію, сприяє вивченню динаміки відмінностей між державами. Відносини між державами різних типів визначають сучасну міжнародну політику, до того ж переважна більшість відносин, будучи асиметричними, не носять конфронтаційний характер.

Ключові слова: ієрархія, асиметрія, наддержави, великі, середні, малі держави, потенціал.

Деревянко Игорь Петрович

доцент, к.и.н.,
Национальный авиационный университет,
Отрадный проспект, 4, г. Киев, 02000,
derevianko_ip@ukr.net,
<https://orcid.org/0000-0002-2908-6405>

ИЕРАРХИЯ ГОСУДАРСТВ КАК ПРОЯВЛЕНИЕ АСИММЕТРИИ В МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ

Проанализированы типология и функциональные особенности субъектов международных отношений. Раскрыты подходы к определению понятий «сверхдержава», «крупные», «средние», «малые государства». Государства как базовые блоки глобальных структур являются гетерогенными системами, так как обладают различными властно-силовыми ресурсами, увеличение которых может вызвать трансформации структуры международных отношений и усиление асимметрии. Отмечено, что отношения между государствами – участниками международного общения не изолированы друг от друга, а они зависят от степени иерархии и заинтересованности друг в друге.

Рассматривается иерархия политических субъектов в системе международных отношений: сверхдержавы, крупные, средние, малые государства, каждая из которых имеет свои параметры, которые можно экстраполировать на любую страну, чтобы определить ее место в этой иерархии и уровень асимметрии. На вершине глобальной властно-силовой иерархии, по критериям могущества, уровню глобального влияния на международные процессы находится сверхдержава, отношения которой с более низкими по статусу государствами будут носить исключительно асимметричный характер. Указано, что традиционными параметрами «великой державы» является военный, экономический, интеллектуальный, культурный, научно-технический потенциалы, которые способствуют формированию отношений со средними и малыми государствами в асимметричном формате.

Отмечено, что важным элементом международной политики остаются средние государства, которые обычно относят к группе влиятельных государств второго уровня. Малое государство в политическом дискурсе рассматривается сквозь призму малой силы, что логично вписывается в понимание малого государства. Раскрыто соотношение силовых потенциалов, распределения силы и влияния между государствами как главных элементов международной системы. Установлено, что асимметрия властно-силовых ресурсов и особенностей стратегической культуры между государствами является характерным признаком современных международных отношений. Принципы асимметрии рельефно прослеживаются именно между государствами различных уровней иерархии. Отмечено, что подход, ориентированный на асимметрию, способствует изучению динамики различий между государствами. Отношения между государствами различных типов определяют современную международную политику, к тому же подавляющее большинство отношений, будучи асимметричными, не носят конфронтационный характер.

Ключевые слова: иерархия, асимметрия, сверхдержавы, крупные, средние, малые государства, потенциал.

Igor Derevianko

Associate Professor, Ph.D. in historical sciences,
National Aviation University,
Vidradny Avenue, 4, Kyiv, 02000,
derevianko_ip@ukr.net,
<https://orcid.org/0000-0002-2908-6405>

THE HIERARCHY OF STATES AS A MANIFESTATION OF ASYMMETRY IN INTERNATIONAL RELATIONS

The typology and functional features of the subjects of international relations are analyzed. Approaches to the definition of «superpower», «large, medium», «small states» are revealed. States as the basic blocks of global structures are heterogeneous systems, as they have different power

resources, the increase of which can cause transformations in the structure of international relations and increase asymmetry. It is noted that the relations between the states - participants of the international communication are not isolated from each other, but depend on the degree of hierarchy and interest in each other.

The hierarchy of political subjects in the system of international relations is considered: superpowers, large, medium, small states, each of which has its own parameters that can be extrapolated to any country to determine its place in this hierarchy and the level of asymmetry. At the top of the global hierarchy of power, according to the criteria of power, the level of global influence on international processes is a superpower, whose relations with lower-ranking states will be exclusively asymmetric. It is indicated that the traditional parameters of a «great power» are military, economic, intellectual, cultural, scientific and technical potential, which contribute to the formation of relations with medium and small states in an asymmetric format.

It is noted that an important element of international policy remains the middle states, which usually belong to the group of influential states of the second level. A small state in political discourse is viewed through the prism of small power, which logically fits into the understanding of a small state. The ratio of power potentials, distribution of power and influence between states as the main elements of the international system is revealed. It was found that the asymmetry of power resources and features of strategic culture between states is a characteristic feature of modern international relations. The principles of asymmetry can be traced between states of different levels of hierarchy. It is noted that the asymmetry-oriented approach contributes to the study of the dynamics of differences between states. Relations between states of different types determine modern international politics, in addition, the vast majority of relations, being asymmetric, are not confrontational.

Keywords: *hierarchy, asymmetry, superpowers, large, medium, small states, potential.*

Ретроспективний погляд на історію міжнародних відносин дає змогу стверджувати, що ієрархія держав не тільки існувала в минулому, але й не втратила своєї актуальності і в нинішній час і є надзвичайно важливою категорією для розуміння асиметрії в міжнародних відносинах.

Глобальне світове співтовариство формується в цілому не як спільнота рівноправних націй, але як чітка ієрархія держав. У процесі дослідження проблеми важливо вказати систему координат, яка б дала можливість оцінити асиметричний зв'язок між державами різних рівнів ієрархії і уточнити як «середні і малі держави» орієнтуються в мережі асиметричних відносин.

Мета статті – проаналізувати структурні характеристики держав, які окреслюють фактичну асиметрію їх потенціалів та можливостей, визначити межі функціональної активності та особливості діяльності держав різних типів на міжнародній арені у контексті асиметрії.

Аналіз особливостей головних учасників міжнародних відносин – держав і асиметрії відносин між ними займає помітне місце у вітчизняній і зарубіжній політологічній літературі. Теоретичні аспекти дослідження тематики відрефлексовані в публікаціях таких вітчизняних дослідників,

як С. Белей, М. Капітоненко, М. Мальський, М. Мацях, Г. Перепелиця.

Політична думка США, здійснюючи величезний вплив на політологічний дискурс, широко зачіпає різні аспекти ієрархії держав, що є важливою умовою концептуального осмислення міждержавної асиметрії. Послідовними і аргументованими є праці Д. Лейка, М. Каплана, А. Органскі, Д. Лемке, М. Вайта, Е. Азроянца, в яких розкриваються особливості, критерії, моделі ієрархії елементів міжнародної системи.

Значний науковий пізнавальний інтерес представляють праці Д. Зінгера та М. Смолла, які, досліджуючи великі держави, звертали увагу насамперед на силові прояви їхньої діяльності, Т. Лонга, який, аналізуючи категорію «малі держави», акцентує увагу на динаміці асиметричних відносин. Незважаючи на зростаючу увагу науковців до тематики, все ж бракує аналітичних інструментів, необхідних для розуміння асиметрії між державами різних рівнів ієрархії та її наслідків для світової політики.

Система глобального світу, особливістю якої є співіснування різних типів «полярності» не є гомогенною конструкцією. Вона фрагментована на системні елементи, між якими існує суттєвий якісно-кількісний розрив і які відповідно знаходяться на різних рівнях ієрархії.

Держави як базові блоки глобальних структур володіють різними владно-силовими ресурсами, масштаби яких так чи інакше впливають на трансформації структури міжнародних відносин і посилення асиметрії. Відносини між державами не ізольовані один від одного, вони залежать від ступеня ієрархії і зацікавленості одна в одній.

У системі міжнародних відносин існує ієрархія політичних суб'єктів: наддержави, великі, середні, малі держави, кожна з яких має свої параметри, які можна екстраполювати на будь-яку країну, щоб визначити її місце в цій ієрархії і рівень асиметрії. Структурний поділ на наддержави чи гегемони, великі, середні, малі держави залежно від розподілу влади фактично зберігається на всіх історичних етапах розвитку міжнародних відносин.

Концепція наддержави порівняно нещодавно увійшла до лексику міжнародно-політичної науки. Термін «наддержава» (superpower) вперше був використаний для опису країн, які мають більший статус, ніж великі держави, у 1944 р. американським дослідником Вільямом Т. Р. Фоксом, який розглядав наддержаву як «велику державу плюс величезна мобільність влади». Він використав поняття «наддержава», щоб визначити нову категорію влади, здатну зайняти вищий статус у світі. До наддержав він відносив Британську імперію, Радянський Союз і США (Evans, Newnham 1998: 522).

У теоретичному дискурсі політичної науки термін «наддержава» в якості концепції набуває широкого наукового вжитку з 1960-х рр. Він починає застосовуватися щодо двох ядерних наддержав світу – США та СРСР, кожна з яких розглядалась в якості глобальних центрів сили.

Розглядаючи природу міжнародної влади в період холодної війни, слід зауважити, що США та СРСР мали статус наддержави, який, до речі, не робив їх рівними. Сполучені Штати за більшістю критеріїв (військових, економічних, науково-технічних) випереджали СРСР, тобто між ними існувала істотна матеріальна асиметрія. Проте перевага у ресурсах, ще не означала існування асиметрії у відносинах між ними. Але такі реалії можливі лише для держав одного рівня, які будуть відстоювати свої інтереси насамперед з огляду на потенціал військової сили.

На думку представників реалістичної парадигми, кількість наддержав є найбільш значущим чинником в міжнародній політиці.

Існування однієї, двох чи кількох наддержав визначає міжнародну стабільність, світовий порядок, а також перспективи війни і миру.

Після розпаду Британської колоніальної імперії, краху СРСР у 1991 р. США вважаються на сьогодні єдиною державою у світі, яка відповідає визначенню наддержави і, відповідно, джерелом асиметрії (Nossal 1999).

З моменту розвалу СРСР жодна країна не здатна була конкурувати на рівних зі Сполученими Штатами, що володіють потенціалом глобальної проєкції власної могутності і явною перевагою у всіх джерелах влади. Відповідно, у світі стрімко зростає занепокоєння з приводу глобального лідерства США, поведінка яких диктується найрізноманітнішими і неоднозначними факторами (Womack 2004: 351). Американська могутність сприяє розвитку асиметрії і є її рушійною силою. Для багатьох країн вона є основною причиною їх зовнішньополітичних і внутрішніх проблем.

З огляду на військову міць, економічний потенціал і вплив у міжнародних справах, КНР, ЄС, Індія і Росія знаходяться серед політичних утворень, які мають потенціал досягнення статусу наддержави в XXI ст.

Відмінність між наддержавами та великими державами, на думку Б. Бузана, зводиться до «можливості широкого спектру, що застосовуються у всій міжнародній системі» (Buzan 2004: 69). Великі держави не мають у своєму розпорядженні таких можливостей.

Політолог і колишній радник з національної безпеки США З. Бжезинський зазначає: «Більш ймовірна небезпека, що виникає з розосередження сил, – потенційна нестабільність глобальної ієрархії. Сполучені Штати як і раніше відіграють провідну роль, але легітимність, ефективність і довговічність їх керівництва все частіше піддаються сумніву в усьому світі через складність їх внутрішніх і зовнішніх проблем... Європейський Союз може конкурувати за те, щоб стати державою номер два в світі, але для цього буде потрібний більш міцний політичний союз із загальною зовнішньою політикою і загальними оборонними можливостями» (Brzezinski 2012: 43-45). Навпаки, Китай спроможний кинути виклик Сполученим Штатам. Вражаючі зміни кількісних і якісних показників Китаю перетворили його в один із центрів світової геополітики

Наддержави в історії рідкісні явища, і лише надзвичайно неймовірна комбінація

широкомасштабного та швидкого зростання може поставити державу в таке становище, як Китай: рухатись у напрямку наявності прихованої матеріальної можливості, щоб відповідати наддержаві (Brooks, Wohlforth 2016: 32).

Історичні прецеденти і стандартні підходи є малокорисними для розуміння темпів піднесення Китаю, тому що він суттєво відрізняється від попередніх висхідних держав, а світ, в якому існує Китай не є тотожним іншим, що перешкоджає його сходженню до світової могутності (Brooks, Wohlforth 2016: 52-53). Тому перетворення Китаю в найпотужніший світовий полюс сили – це реальність далекого майбутнього.

Розширюючи зміст категорії «наддержави», слід розуміти державу, яка посідає найвище місце в міжнародній ієрархії держав за критеріями могутності, рівнем глобального впливу на міжнародні процеси, виявляє ініціативність, здатність і готовність проектувати силу в планетарному масштабі та домінує у міжнародній системі. Наддержави є членами ексклюзивного клубу, без якої практично жодна світова проблема не може бути розв'язана.

З огляду на сукупність усіх наявних можливостей, ресурсів наддержави, її відносини з нижчими за рангом державами будуть мати виключно асиметричний характер. Навіть, якщо взаємодія між ними є партнерською, асиметрія буде проявлятися у характері взаємозалежності. Відносини між США і Канадою, попри велетенський розрив у владно-силових ресурсах, розвиваються у конструктивному руслі. Але характерною рисою їхньої співпраці є, безумовно, асиметрична взаємозалежність. У сучасних міжнародних відносинах превалює взаємозалежність саме асиметрична, яка є залежністю для переважної більшості національних держав.

Поняття «велика держава» (great power) набуло широкого поширення після епохи наполеонівських війн. Цей термін у науковий обіг був уведений німецьким істориком Леопольдом фон Ранке.

Засновник неореалістської теорії міжнародних відносин К. Уолтц для визначення великої влади використовує набір з п'яти критеріїв: населення і територія, забезпеченість ресурсами, політична стабільність і компетентність, економічний потенціал, військова міць (Waltz 1993: 50).

На відміну від поняття «наддержави» термін «велика держава» є більш вживаним і

його застосовують до держав, які мають великі потенційні можливості, привілейований статус серед інших держав, здатні відігравати визначальну роль у світовій політиці, володіють більш широким спектром владних повноважень, ніж держави, які займають нижче місце в ієрархічній структурі міжнародних відносин.

У сенсі практичного досвіду міжнародних відносин, протистояння між великими державами, навколо яких формуються полюси міжнародної системи, є визначальним фактором політичної реальності світової політики.

Як зазначається у статті Ф. Стівенса, опублікованій у Financial Times в червні 2014 р.: «Світ прокидається від постмодерністських снів про глобальне управління і вступає в нову еру протистояння великих держав» (Stephens 2014).

У теорії міжнародних відносин існують різні підходи до визначення такого багатогранного поняття, як «велика держава», яке може означати гегемонію або постійного члена Ради Безпеки ООН. Загалом можна констатувати, що велика держава – це держава, яка здатна зберігати високий рівень самостійності в проведенні внутрішньої і зовнішньої політики, поширювати свій військово-політичний і соціально-економічний вплив на світову і регіональну політику. Традиційними параметрами «великої держави» є військовий, економічний, інтелектуальний, культурний, науково-технічний потенціали, територія, населення, природні ресурси, що дають змогу їй будувати відносини з середніми і малими державами у форматі асиметрії.

Важливими учасниками міжнародних відносин є середні держави (middle power), які розташовані в ієрархії між великими і малими державами. Поняття «середня держава» стало загальноживаним в академічному просторі після Другої світової війни. Але сама ідея середньої держави вперше прозвучала під час роботи мирної конференції в Парижі, де британський уряд запропонував обрати до Ради Ліги Націй додаткових членів, які були представлені як «держави середньої сили» та «незначні держави», до яких були віднесені Іспанія, Бразилія, Бельгія, Китай та Персія (Holbraad 1984: 89-90).

Першою країною, яка почала себе позиціонувати як «середня держава» стала Канада. Саме на конференції у Сан-Франциско в 1945 р вона використала цей концепт для обґрунтування своїх домагань

на участь у післявоєнному облаштуванні світу (Charnick 1999). Концепт «середньої держави» мав надати Канаді, яка не могла конкурувати з великими державами, певну вагу і статус.

Канада і Австралія стали першими країнами, щодо яких почали вживати термін «середні держави». Вони відокремлювали себе від групи великих держав саме своєю поведінкою на міжнародній арені, а не наявністю певних матеріальних ресурсів.

У науковій літературі існує чимало підходів до визначення поняття «середня держава», але сучасні дослідження цього явища в основному ґрунтуються на поведінковому підході. Поведінковий або конструктивістський підходи дають широку можливість для побудови теоретичних конструкцій поняття «середня держава».

Як стверджує Б. Уомак, «не дивно, що «середні» держави є найактивнішими прихильниками багатосторонніх правових режимів, тому що вони досить сильні, щоб бути частиною певного «контролюючого органу», але досить вразливі, щоб прагнути наявності тих правил, що обмежують роль великих держав» (Womack 2008). Загалом коло держав, яких не можна віднести до групи ні великих, ні малих держав, є досить широким, що суттєво ускладнює підбір критеріїв визначення терміна «середні держави». Але доцільним видається виділення таких критеріїв, як середні параметри могутності, виконання конкретних функцій, відмінних від тих, які виконують великі і малі держави, вплив на характер і стан міжнародних відносин.

Середні держави в основному відносять до групи впливових держав другого рівня, які сприймаються не лише як кількісний вимір могутності і рівновіддаленості у світовій політиці від великих держав, а й як специфічні суб'єкти із особливими рисами поведінки на міжнародній арені, і які не можна ігнорувати. Щоправда, не всі середні держави мають однаковий статус. Адже деякі з них є регіональними державами і членами форумів, таких як G20, і відіграють важливу роль в ООН та інших міжнародних організаціях, приміром як СОТ.

Держава, яка не здатна підтримувати статус середньої держави, втрачає свої позиції на міжнародній арені і в підсумку перетворюється на малу державу. Збільшення відстані між державами різних рівнів ієрархії посилює асиметричність у відносинах між ними.

Цілком логічно, що на найнижчому шаблі в міжнародній ієрархії перебувають малі держави (small power), які виконують суто обмежені функції у міжнародних відносинах і є неоднорідною формацією, вектори розвитку яких дуже індивідуальні і залежать від різноманітних факторів. Малі держави не можуть зрівнятися або перевершити ефект більших держав з огляду на неспівмірність їхніх кількісних показників. Зазвичай малі держави розглядають багатосторонність як шлях впливу і засіб стримування більших держав.

Разом із вищезгаданими концепціями поняття «мала держава» також привертає чималу увагу науковців. Переважна більшість науковців у багатьох випадках схильна розглядати неспроможні країни (failed states), слабкі країни (weak states) та слабо розвинені країни (least developed countries) як малі держави.

Загалом у політичній науці не існує загальноприйнятої дефініції терміна «мала держава». Брак чітких ліній у процесі визначення цього терміна, як і відсутність консенсусного визначення, вказує на складність вирішення цієї проблеми, але незважаючи на це, мало хто з науковців ставить під сумнів існування малої держави і викликів, з якими вона зіштовхується. Як вказують Б. Торгалльссон і С. Стейнссон, нестача ресурсів і можливостей, які визначають владу і вплив, є ключовими при визначенні малих держав (Thorhallsson, Steinsson 2017: 3).

Малі держави часто вважаються більш згуртованими політичними одиницями та ближчими до раціональної, унітарної дійової особи, ніж великі держави, на яких сфокусована реалістична парадигма (Long 2017).

Мала держава в політичному дискурсі розглядається крізь призму малої сили, що логічно вписується в розуміння малої держави. Традиційно малі і великі держави відігравали абсолютно різні ролі в міжнародних відносинах.

У період існування системи Європейського концерту (1815–1914 рр.) всі держави, крім Австрії, Пруссії, Росії, Великобританії і Франції були малими державами. Великі держави взяли на себе відповідальність за підтримання міжнародної стабільності, тоді як малі держави були вільними від системної відповідальності і мали обмежений простір політичних дій на міжнародній арені (Neumann, Gstöhl 2004: 3-4).

Малі держави, поведінка яких на міжнародній арені характеризується залежністю, як правило, більш уразливі до

трансформацій у міжнародній системі, оскільки вони орієнтовані більше на виживання, ніж великі.

З точки зору військового потенціалу, мала держава немає можливості проектувати владу в глобальному чи регіональному масштабі. Політика малих держав, стверджує Д. Вітал, спрямована на зміну зовнішнього середовища шляхом «зменшення несприятливої розбіжності в силі, розширення поля маневру і вибору, збільшення загальних ресурсів, на які держава може розраховувати під час напруженої ситуації» (Vital 1967: 134).

Через ризик знищення, коли кидають виклик сильнішим державам, їхні амбіції, як правило, є «оборонними». У малих держав вузьке коло інтересів і обмежена свобода дій. А. Фокс розглядає «малі держави як географічно пов'язані в тому сенсі, що їхні вимоги обмежуються власними та безпосередньо сусідніми районами, тоді як великі держави здійснюють свій вплив у глобальному масштабі. Отже, стратегічна поведінка малої держави характеризується загальним небажанням примусу та тенденцією до сприяння багатосторонньому, невійськовому вирішенню проблем безпеки» (Fox 1959: 3).

Малі держави обмежені у сенсі людських і матеріальних ресурсів для забезпечення власної безпеки. Їм часто бракує можливості використовувати силу в якості захисного засобу, або в якості превентивного заходу. Таким чином, дипломатичний процес стає більш важливим аспектом безпеки та оборони для малих держав, ніж для великих держав.

Деякі дослідження ставлять під сумнів припущення, що малі держави більш уразливі, ніж великі (Alesina, Spolaore 2003; Easterly, Kraay 2000). Цілком імовірно, що малі держави на певному етапі розвитку можуть бути впливовими акторами за рахунок своїх більш сильних складових національної могутності, приміром, економіки чи науково-технічної сфери. Але чи спроможні вони впливати на перебіг (процес) розвитку міжнародних відносин, на розстановку сил у світовій політиці і піднятися на вищий щабель в ієрархії, – це питання залишається поки відкритим.

У реальній пізнавальній практиці асиметрії властиві такі смислові грані, як відмінності, нерівності, дисбаланси в їхніх просторовому і часовому вимірах. Поняття асиметрії засновано на дисбалансі між задіяними силами акторів, і воно не є новим

явищем у міждержавній взаємодії. Характер міжнародних відносин є більш складним в асиметричному форматі, ніж в симетричному. Важливо зазначити, що підхід, орієнтований на асиметрію, сприяє вивченню динаміки відмінностей між державами.

Згідно з ієрархічною структурою можна сконструювати цілу систему як симетричних, так і асиметричних відносин. Застосування структурно-ієрархічного підходу дає можливість виявити характер відносин між державами з різними кількісними і якісними параметрами. Визначаючи асиметрію між державами, важливо визначити атрибути їхньої потужності – матеріальні і нематеріальні, історичний розвиток, роль і вплив у міжнародній політиці. Сукупність критеріїв і параметрів міжнародних акторів окреслюють асиметричність їхніх силових та організаційних можливостей.

Сьогодні партнерство малих держав з великими, незважаючи на їхню асиметрію потенціалів, яка обумовлена різними факторами, навряд чи можна вважати відносинами васала і сюзерена, підпорядкованості та панування. Британський дослідник Т. Лонг доходить висновку, що «важливо не «розмір», як би він не визначався, а відносини між державами. Замість того, щоб говорити про великі і малі держави, доцільніше було б мислити з точки зору асиметрії» (Long 2017).

Відносини між державами різних рівнів ієрархії визначають сучасну міжнародну політику, переважна більшість з них, будучи асиметричними, не несе конфронтаційний характер, тоді як наддержави, великі держави здатні втрачати свої політичні позиції, а неправильно керована асиметрія може мати хворобливі наслідки як для сильних, так і для слабких. Акцент на асиметрію полегшує дослідження того, як відмінності, глибока невідповідність влади впливають на визначення інтересів сторін (Womack 2001; Womack 2016).

Асиметрія переважає на різних геополітичних просторах – євроатлантичному, тихоокеанському та євразійському. У взаєминах між державами з різними потенціалами можуть використовуватися як інструменти «м'якої сили», так і «жорсткої сили». Приміром, відносини США з країнами Заходу, Канади, попри асиметричний характер, будуються в основному з позиції «м'якої сили», тоді як відносини Китаю з сусідніми, африканськими країнами базуються на домінуванні «жорсткої сили».

З огляду на певні вигоди чимало малих і середніх держав, незважаючи на асиметрію у відносинах, прагнуть підтримувати партнерські відносини, ймовірно з позарегіональними центрами політичного і економічного впливу, ніж з безпосередніми сусідами. Зазвичай регіональні лідери не здатні надати країнам свого регіону такі ж вигоди від співпраці, як і глобальні центри сили (США, ЄС, КНР).

Зміст і вектор розвитку міжнародних відносин великою мірою визначається не лише конкуренцією між акторами, їхніми спробами зберегти свій статус у міжнародній ієрархії, а й асиметрією між ними. Стале асиметричне суперництво є конкурентним, але воно не обов'язково має призводити до поразки однією зі сторін. США і Китай не протистоять один одному як гегемони і суперники, хоча між ними і простежуються певні ознаки асиметрії. Вони є найбільшими, але абсолютно різними суб'єктами в багатомірному та взаємозалежному світі.

Отже, асиметрія потужностей і особливостей стратегічної культури між державами є характерною рисою сучасних міжнародних відносин. Відмінності між державами різних рівнів ієрархії в сукупному військовому, економічному і технологічному розвитку є субстанціональними при визначенні асиметрії відносин.

Співробітництво між державами різних ланок ієрархії носить в цілому асиметричний характер, що відображається на соціальному, економічному, політичному рівнях. Немає сумнівів в тому, що відносини між великими і малими державами можуть вступати як в складну фазу протистояння, так і мирного співіснування. Ерозії від асиметрії здебільшого зазнають слабкі і недієздатні державні утворення, тобто ті, які перебувають на нижчих щаблях глобальної владно-силової ієрархії.

ЛІТЕРАТУРА

- Evans, G., Newnham, J. 1998. *Dictionary of International Relations*. London: Penguin Books.
- Nossal, K. 1999. "Lonely Superpower or Unapologetic Hyperpower? Analyzing American Power in the post-Cold War Era", *Biennial meeting, South African Political Studies Association 29 June – 2 July*.

Womack, B. 2004. "Asymmetry Theory and China's Concept of Multipolarity", *Journal of Contemporary China* 13(39), May. URL: <https://pdfs.semanticscholar.org/ed61/fecb11d32e3eda43377b76c31d4799483056.pdf>

Buzan, B. 2004. *The United States and the Great Powers: World Politics in the Twenty-First Century*. Cambridge: Polity.

Brzezinski, Z. 2012. *Strategic Vision: America & the Crisis of Global Power* by. N.Y.: Basic Books

Brooks, S. G., Wohlforth, W. C. 2016. "The Rise and Fall of the Great Powers in the Twenty-first Century: China's Rise and the Fate of America's Global Position", *International Security* 40 (3): 7-53.

Waltz, K. 1993. "The Emerging Structure of International Politics", *International Security* 18 (2): 44-79.

Stephens, P. 2014. "What Xi and Putin really think about the west", *Financial Times*. 6.07. URL: <https://ekd.me/2014/06/putin-xi-west/>

Holbraad, C. 1984. *Middle Powers in International Politics*. London: Macmillan.

Chapnick, A. 1999. "The Canadian middle power", *Canadian Journal of Foreign Policy* 7 (2). DOI: <https://doi.org/10.1080/11926422.1999.9673212>

Womack, B. 2008. "China as a normative foreign policy actor", *Who is a Normative Foreign Policy Actor? Centre for European Policy Studies*: 265-299.

Thorhallsson, B., Steinsson, S. 24 May 2017. "Small State Foreign Policy", *Oxford Research Encyclopedia of Politics*: 1-25.

Long, T. 2017. "It's not the size, it's the relationship: from «small states» to asymmetry", *International Politics* 54 (2): 144-160.

Neumann I., Gstöhl S. 2004. "Lilliputians in Gulliver's World? Small States in International Relations", *Centre for Small State Studies University of Iceland*: 1-28.

Vital, D. 1967. *The Inequality of States: A Study of Small Power in International Relations*. Oxford: Oxford University Press.

Fox, A. B. 1959. *The Power of Small States: Diplomacy in World War Two*. University of Chicago Press.

Alesina, A., Spolaore, E. 2003. *The size of nations*. Cambridge, MA: MIT Press.

Easterly, W., Kraay A. 2000. "Small states, small problems? Income, growth, and volatility in small states", *World Development* 28 (11): 2013-2027.

Womack, B. 2001. "How size matters: The United States, China and asymmetry", *Journal of Strategic Studies*. 24 (4). URL: www.people.virginia.edu/~bw9c/Publications/ArticlesandChapters/2001a.pdf

Womack, B. 2016. *Asymmetry and International Relationships*. New York: Cambridge University Press.

DOI: 10.26565/2220-8089-2021-39-11
УДК 327:316.3

Баталов Олексій Анатолійович
доцент кафедри політології, к. філос. н.,
Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, Харків, 61022,
o.batalov@karazin.ua,
<http://orcid.org/0000-0001-8285-2036>

ВПЛИВ ДОВІРИ ТА НЕДОВІРИ НА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Досліджується вплив довіри та недовіри на міжнародні відносини. Показано різницю між такими феноменами, як «культура довіри», «культура недовіри» та «культура безвір'я». На підставі конкретних прикладів проаналізовано, яким чином формуються міжнародні довірчі відносини (особливу увагу приділено дотриманню державами писаних та неписаних «правил гри»), яким чином може відбуватись крах довіри і наростання недовіри, а також яким чином може відбуватись відновлення довіри в міжнародних відносинах (наведені два методи відновлення довіри: поступового взаємного зниження напруженості та цінних сигналів).

Завдяки теоретичним положенням концепції Ф. Фукуями показано взаємозв'язок між довірою та економічним розвитком (економічно розвинуті країни мають високий рівень довіри як всередині суспільства, так і на міжнародному рівні). Завдяки теорії П. Штомпка доведено, що по-справжньому сталі довірчі відносини можуть бути сформовані лише між демократичними, мирними, гармонійними та цілісними суспільствами.

Доведено, що довіра в міжнародних відносинах призводить до підвищення рівня безпеки, економічного і культурного розвитку, підвищення життєвого рівня населення та зменшення вірогідності збройних конфліктів. Зрештою довірчі відносини на міжнародному рівні формують сталий світоустрій. З'ясовується, що недовіра призводить до хаосу в міжнародних відносинах, зниження рівня безпеки, гонимві озброєнь, збройних конфліктів, а також до руйнування світоустрою.

Ключові слова: міжнародні відносини, довіра, недовіра, міжнародні «правила гри», економічний і культурний розвиток, демократія, «спіраль довіри», «спіраль недовіри».

Баталов Алексей Анатольевич
доцент кафедры политологии, к. филос. н.,
Харьковский национальный
университет имени В.Н. Каразина,
площадь Свободы, 4, Харьков, 61022,
o.batalov@karazin.ua,
<http://orcid.org/0000-0001-8285-2036>

ВЛИЯНИЕ ДОВЕРИЯ И НЕДОВЕРИЯ НА МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

Исследуется влияние доверия и недоверия на международные отношения. Показано отличие между такими феноменами, как «культура доверия», «культура недоверия» и «культура безверия». При помощи конкретных примеров проанализировано, каким образом формируются международные доверительные отношения (особое внимание уделено соблюдению государствами писанных и неписанных «правил игры»), каким образом может происходить крах доверия и нарастание недоверия, а также каким образом может происходить восстановление доверия в международных отношениях (приведены два метода восстановления доверия: постепенного взаимного снижения напряженности и ценных сигналов).

Благодаря теоретическим положениям концепции Ф. Фукуямы показана взаимосвязь между доверием и экономическим развитием (экономически развитые страны имеют высокий уровень доверия как внутри общества, так и на международном уровне). Благодаря теории П. Штомпка доказано, что по-настоящему устойчивые доверительные отношения могут быть сформированы только между демократическими, мирными, гармоничными и целостными обществами.

Доказано, что доверие в международных отношениях приводит к повышению уровня безопасности, экономического и культурного развития, повышению жизненного уровня населения и уменьшению вероятности вооруженных конфликтов. Также доверительные отношения на международном уровне формируют устойчивое мироустройство. Уточняется, что недоверие приводит к хаосу в международных отношениях, снижению уровня безопасности, гонке вооружений, вооруженных конфликтов, а также к разрушению мироустройства.

Ключевые слова: международные отношения, доверие, недоверие, международные «правила игры», экономическое и культурное развитие, демократия, «спираль доверия», «спираль недоверия».

Oleksii Batalov

Associate professor, PhD in Philosophy,
V.N. Karazin Kharkiv National University,
4, Svoboda Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine,
o.batalov@karazin.ua,
<http://orcid.org/0000-0001-8285-2036>

THE INFLUENCE OF TRUST AND MISTRUST ON INTERNATIONAL RELATIONS

The influence of trust and mistrust on international relations is considered. The difference between such phenomena as «culture of trust», «culture of mistrust» and «culture of disbelief» is shown. Based on actual examples, it is analyzed how trust-based international relations are formed (special attention is given to whether the states follow written and unwritten “rules of the game”), how trust can be broken down and mistrust can grow, and how trust can be restored in international relations (two ways to restore trust are provided: gradual mutual tension reduction and valuable signals).

Based on the theoretical provisions of the concept of F. Fukuyama, the interrelation between trust and economic development is shown (economically developed countries have a high level of trust both within a society and at international level). Based on P. Sztompka’s theory, it has been proved that truly stable trust-based relations can be formed only between democratic, peaceful, harmonious, and holistic societies.

It has been proved that trust in international relations contributes to an increase in security, economic and cultural development, an increase in the living standards of the population, and reduces the likelihood of armed conflicts. In the aggregate, trust-based relations at the international level form a sustainable world order. It turns out that mistrust brings about chaos in international relations, diminution of the security, arms race, armed conflicts, and the destruction of the world order.

Keywords: international relations, trust, mistrust, international «rules of the game», economic and cultural development, democracy, «spiral of trust», «spiral of mistrust».

Актуальність теми статті зумовлена зниженням довіри в сучасних міжнародних відносинах і зростанням недовіри. Так, тридцять років тому завершення «холодної війни» викликало зростання довіри один до одного в міжнародному співтоваристві, що досягло одного з, можливо, найбільших рівнів за всю історію людства. Відчуваючи безпеку та довіру, деякі країни (зокрема,

Південно-африканська Республіка та Україна) відмовились від ядерної зброї, подальший розвиток людства оцінювався загальнооптимістично (наприклад, виникли філософські концепції на зразок «кінця історії» Ф. Фукуяма). Відбулись активізація процесів глобалізації та розвитку міжнародних багатосторонніх інститутів (перш за все міжнародних організацій та

інтеграційних об'єднань), суттєве зростання життєвого рівня населення більшої частини країн світу. Однак, починаючи з 2003 р. (вторгнення США в Ірак), поступово почала посилюватись протилежна тенденція – посилення недовіри у міжнародних відносинах. Ключовими подіями, що у подальші роки посилили цю тенденцію, стали Російсько-грузинський збройний конфлікт 2008 р. та Збройний конфлікт на Сході України 2014 р. Сьогодні світ фактично є набагато більш розділеним, ніж 20 років тому. Відбуваються численні конфлікти, зокрема: економічні (наприклад, між США та Китаєм), воєнно-політичні (Донбас, Сирія, Лівія, Ірак, Афганістан, Ємен і т.д.), культурні (наприклад, між мігрантами та автохтонним населенням у країнах ЄС).

Дослідження впливу довіри та недовіри на міжнародні відносини у сучасній науковій літературі представлено доволі широко. Серед західних дослідників зазначеної проблематики необхідно назвати Е. Гіденса, Н. Лумана, П. Бурд'є, Д. Ларсона, А. Селігмена, Ч. Осгуда, Е. Кідда. Дуже важливими для цієї статті є теорія «культури довіри» П. Штомпки та дослідження зв'язку між ефективним розвитком та довірою Ф. Фукуями. Серед російських вчених можна виокремити О. Алексєнкову, О. Орехову, Р. Доброхотова та В. Лукіна, серед українських – О. Хижняк, Н. Перепелицю, О. Кожем'якіна та Т. Стеценко.

Метою статті є дослідження впливу довіри та недовіри на міжнародні відносини.

Довіра в міжнародних відносинах, що формується завдяки сталим домовленостям про «правила гри», є запорукою конструктивного співробітництва, знижує ризики та створює відчуття безпеки. Завдяки цьому ті ресурси, що у ситуації недовіри витрачались би на підвищення рівня безпеки, спрямовуються на стимулювання розвитку та підвищення життєвого рівня населення. Таким чином, довіра безпосередньо пов'язана з безпекою, розвитком та високими стандартами життя. Навпаки, недовіра у міжнародних відносинах руйнує міжнародне право, викликає гострі економічні конфлікти, змушує проводити політику «гонки озброєнь» і, зрештою, призводить до масштабних війн.

Яким чином виникають міжнародні довірчі відносини? Дослідник Д. Звягіна у статті, присвяченій аналізу довіри у міжнародних відносинах, посилається на виокремлення польським ученим

П. Штомпкою раціональної та емоційно-соціальної підстав для формування довіри (Звягіна 2016 : 172). Якщо перша підстава базується на аналізі поведінки іншого та передбаченню його дій, то друга – на апріорній довірі до того, хто вже користується повагою серед оточуючих. Друга підстава передбачає більш високий рівень довіри і є вісью для сталих довірчих міжнародних відносин між державами. Зрозуміло, що такий рівень довіри виникає не одразу, а тільки через певний проміжок часу. На першому етапі формування довірчих відносин важливим є дотримання державами «правил гри» – як писаних (наприклад, міждержавних договорів), так і неписаних (усних домовленостей між лідерами держав) (Larson 1997 : 708). Невиконання однією з держав узятих на себе зобов'язань має наслідком крах довіри і стрімке поширення недовіри (як приклад можна навести російсько-українські взаємини, починаючи з 2014 року). Довіра фактично є капіталом, що впливає на оцінку дій «інших» та наші подальші вчинки. Чим більшою є наша довіра до когось, тим більше ми є готовими ризикувати в процесі нашої взаємодії (Sztompka 1997).

П. Штомпка ввів у науковий вжиток такі терміни, як «культура довіри», «культура недовіри» та «культура безвір'я» (Штомпка 2012). І культура довіри, і культура недовіри є певними сталими станами, тоді як культура безвір'я – це певний нетривалий стан, з якого переходять або до культури довіри, або до культури недовіри. Культура недовіри за певних умов може еволюціонувати у культуру довіри і навпаки.

Культуру довіри формують такі чинники, як нормативний порядок, права і обов'язки громадян, підзвітність влади, невідворотність покарання, захист кожного громадянина і т.д. Культуру недовіри формують такі чинники, як нормативний хаос, безправність громадян, всюдозволеність можновладців, слабкість соціального порядку і т.д. Якщо говорити про Україну, то зрозуміло, що саме культура недовіри є логічним поясненням її стану. Відсутність культури довіри викликає у людей такі захисні реакції, як корупція, надмірне посилення пильності, геттизація, патерналізація і т.д. Звісно, що за таких умов будь-який розвиток сповільнюється, оскільки значні ресурси будуть витрачатись на підтримання власної безпеки.

Яким чином відбувається крах довіри і постання недовіри в міжнародних

відносинах? Це відбувається перш за все внаслідок невиконання взятих на себе міжнародних зобов'язань, що формує так звану «спіраль недовіри», яка руйнує можливість для будь-якого позитивного діалогу. Дослідники виокремлюють дві основні моделі втрати довіри: на підставі презумпції невинуватості та на підставі презумпції винуватості. Перша модель має місце у відносинах між державами, що вже мають напрацьовані сталі довірчі відносини, друга – між країнами, що не довіряють одна одній. Прикладом першої моделі можуть бути взаємини між США та ЄС (останню зі спроб відновити сталу довіру у виконанні адміністрації Д. Байдена ми можемо спостерігати прямо зараз), спроби американської та європейської дипломатії домовитись із РФ і т.п. Друга модель поширена серед країн – порушників міжнародних «правил гри» (Північна Корея, Іран, РФ тощо). Використання цієї моделі, з одного боку, начебто надає переваги, оскільки дозволяє знизити ризики, а з іншого – вона може легко призводити до прямих воєнних зіткнень (оскільки сторони конфлікту не довіряють одна одній, то будь-яка конфліктна ситуація буде підштовхувати їх до використання насилля як засобу розв'язання проблеми).

Яким чином може відбуватись відновлення довіри в міжнародних відносинах? Дослідники виокремлюють два методи: поступового взаємного зниження напруженості Ч. Осгуда (Osgood 1962) та цінних сигналів Е. Кідда (Kydd 2005). За умови високого рівня недовіри між країнами менш ризиковим є перший. Метод Ч. Осгуда передбачає, що одна зі сторін першою робить крок для налагодження взаємин, зберігаючи при цьому базовий рівень власної безпеки (знамените «довіряй, але перевіряй» Р. Рейгана на зустрічі з М. Горбачовим з метою налагодження плідної комунікації між США та СРСР). Якщо на цей крок буде відповідна реакція з боку іншого, тоді робляться ще декілька кроків назустріч один одному, що у подальшому формує «спіраль довіри». Метод Е. Кідда передбачає більш ризиковані дії від сторони, що ініціює перемовини – щоб її добра воля була помічена, вона має підкріпити її чимось справді важливим для іншої сторони, наприклад, якоюсь поступкою або допомогою (наприклад, підтримка Туреччиною зусиль Азербайджану щодо відновлення власної територіальної цілісності в регіоні Карабаху).

Актуальні результати аналізу впливу довіри та недовіри на міжнародні відносини дає використання теоретичних положень концепцій П. Штомпки та Ф. Фукуями.

Так, Ф. Фукуяма пов'язав довіру з економічним розвитком (Фукуяма 2004). Такі економічно розвинуті країни, як США, Японія, Південна Корея та Німеччина, мають також і високий рівень довіри як всередині суспільств, так і на міжнародному рівні (Перепелиця 2019). Економічну відсталість країн Латинської Америки, Африки та пострадянського простору Ф. Фукуяма пояснив нестачею в їхніх суспільствах довіри. Це дуже цікава й актуальна для сучасної України думка. Звісно, час, що пройшов з моменту публікації робіт дослідника, вніс певні корективи. Так, стосовно Китаю Фукуяма зробив очевидну помилку, не підрахувавши потенціал зростання довіри китайців один до одного та до власної держави, що й вплинуло на подальший економічний розвиток «Піднебесної». Подібна ситуація спостерігається з Туреччиною.

П. Штомпка висловив думку, що посправжньому сталі довірчі відносини можуть бути сформовані лише між суспільствами мирними, гармонійними та цілісними (Доверие и недоверие 2013), тобто – перш за все демократичними. Якщо демократичні режими стимулюють поширення довіри (як всередині суспільств, так і на міжнародному рівні), то недемократичні – недовіри (Плотников, Бахарева 2013). Цю думку, з певними зауваженнями (наприклад, коли недемократичні держави об'єднують зусилля зі стратегічною метою підвищення власної безпеки), можна підкріпити численними прикладами. Приміром, можна пригадати, чим закінчились спроби тоталітарних СРСР та Третього Рейху «поділити» Європу. Демократичні США та Велика Британія, незважаючи на певні розбіжності в інтересах, демонструють багатодесятилітній досвід співпраці. Демократичні інститути дозволяють вирішувати проблемні питання всередині ЄС (зокрема, «Brexit», проблему надмірної еміграції тощо). Спроби країн Європи та США встановити передбачувані відносини з РФ, Північною Кореєю та Іраном зазнають численних труднощів. Між недемократичними державами на практиці мають місце переважно тимчасові союзи. Так, РФ, Іран, Саудівська Аравія та Туреччина то співпрацюють у сирійському і лівійському питаннях, то переходять до

конфронтації, у т.ч. воєнної (звісно, без прямого оголошення війни).

В якості **висновку** можна зазначити таке. Довіра в міжнародних відносинах сприяє підвищенню рівня безпеки (внаслідок чого держави отримують можливість проводити політику роззброєння), економічного і культурного розвитку, підвищення життєвого рівня населення та зменшення вірогідності збройних конфліктів. Найбільш вдалі приклади сталих довірчих взаємин між державами стосуються демократій. Зрештою довірчі відносини на міжнародному рівні формують сталий світоустрій (багатополярний Вестфальський, двополярний Ялтинсько-Потсдамський або однополярний по завершенню «холодної війни»), заснований на передбачуваних та обов'язкових для виконання всіма «правилах гри». Недовіра призводить до протилежних наслідків – хаосу в міжнародних відносинах, зниженню рівня безпеки, гонитві озброєнь, збройних конфліктів. Зрештою недовіра призводить до руйнування світоустрою (як вже були зруйновані Вестфальський та Ялтинсько-Потсдамський світоустрої і на наших очах відбувається руйнування однополярного «Рах Americana»).

ЛІТЕРАТУРА

Звягина Д.А. 2016. "Pacta sunt servanda или О доверии в международных отношениях", *Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология* 3 (35): 171-177. URL: [http://journals.tsu.ru/uploads/import/1473/files/3\(35\)_171.pdf](http://journals.tsu.ru/uploads/import/1473/files/3(35)_171.pdf).

Larson, D. 1997. "Trust and Missed Opportunities in International Relations", *Political Psychology* 18 (3): 701-734.

Sztompka, P. 1997. "Trust, distrust and the paradox of democracy", *WZB Discussion Paper*: 1-27. URL: <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/50255/1/239015150.pdf>.

Штомпка, П. 2012. *Доверие – основа общества*. М.: Логос.

Osgood, Ch.E. 1962. *An Alternative To War Or Surrender*. Chicago, Illinois: University of Illinois Press.

Kydd, A.H. 2005. *Trust and Mistrust in International Relations*. Princeton: Princeton University Press.

Фукуяма, Ф. 2004. *Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию*. М.: АСТ. URL: <http://yanko.lib.ru/books/cultur/fukuyama-doverie-a.htm>.

Перепелиця, Н.О. 2019. "Довіра як чинник політичного розвитку: погляд Френсіса Фукуяма", *Політикус*. Вип. 2. URL: http://politicus.od.ua/2_2019/2.pdf.

Доверие и недоверие в условиях развития гражданского общества / отв. ред. А.Б. Купрейченко, И.В. Мерсиянова. 2013. М.: Издательский дом НИУ ВШЭ.

Плотников, В.А., Бахарева, Н.В. 2013. "Феномены доверия и недоверия в международных отношениях", *Управленческое консультирование* 5(23): 121-126.

REFERENCES

Zvyagina, D.A. 2016. "Pacta sunt servanda ili O doverii v mezhdunarodnyh otnosheniyah (Pacta sunt servanda or Trust in International Relations)", *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Filosofiya. Sociologiya. Politologiya* 3(35): 171-177. URL:

[http://journals.tsu.ru/uploads/import/1473/files/3\(35\)_171.pdf](http://journals.tsu.ru/uploads/import/1473/files/3(35)_171.pdf) (in Russian).

Larson, D. 1997. "Trust and Missed Opportunities in International Relations", *Political Psychology*. 18 (3): 701-734.

Sztompka, P. 1997. "Trust, distrust and the paradox of democracy", *WZB Discussion Paper*: 1-27. URL:

<https://www.econstor.eu/bitstream/10419/50255/1/239015150.pdf>.

Shtompka, P. 2012. *Doverie – osnova obshchestva (Trust is the foundation of society)*. М.: Logos. (in Russian).

Osgood, Ch.E. 1962. *An Alternative To War Or Surrender*. Chicago, Illinois: University of Illinois Press.

Kydd, A.H. 2005. *Trust and Mistrust in International Relations*. Princeton: Princeton University Press.

Fukuyama, F. 2004. *Doverie: social'nye dobrodeteli i put' k процветанию (Trust: Social Virtues and the Path to Prosperity)*. М.: AST (in Russian).

Perpelicya N.O. 2019. "Dovira yak chinnik politichnogo rozvitku: poglyad Frensisa Fukuyami (Trust as an official of political development: a look of Francis Fukuyami)", *Politikus*. Vipusk 2. URL: http://politicus.od.ua/2_2019/2.pdf (in Ukrainian).

Доверие и недоверие в условиях развития гражданского общества (Trust and distrust in the context of the development of civil society) / отв. ред. А.Б. Купрейченко, И.В. Мерсиянова. 2013. М.: Izdatel'skij dom NIU VShE (in Russian).

Plotnikov, V.A., Bahareva, N.V. 2013. "Fenomeny doveriya i nedoveriya v mezhdunarodnyh otnosheniyah (Phenomena of Trust and Mistrust in International Relations)", *Upravlencheskoe konsul'tirovanie* 5 (23): 121-126 (in Russian).

ПРОБЛЕМИ УРБАНІЗАЦІЇ ТА ДЕУРБАНІЗАЦІЇ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ

Розглядаються особливості процесу урбанізації в сучасному світі. Висвітлено в історичній ретроспективі демографічні та історичні передумови урбанізації в індустріальну епоху (на прикладі Європи). Виявлено, що успішна і стрімка урбанізація в Європі протягом Нового часу стала можливою через надлишок сільського населення, попиту промисловістю на робочу силу та наявність ефективного державного і муніципального управління. Представлено основні передумови деурбанізації (руралізації) у сучасних розвинутих регіонах. Показано, що деурбанізація (руралізація) в розвинутих регіонах являє собою серйозну проблему через можливі масштабні негативні наслідки для цілих регіонів світу, яка розглядається в рамках міжнародної безпеки. Проаналізовано специфічні особливості процесу урбанізації в регіонах, що розвиваються; акцентовано увагу на тому, що процес урбанізації в цих регіонах обумовлюється значною мірою через демографічний тиск за відсутності попиту на таку чисельність робочої сили в містах та за відсутності ефективних державних/муніципальних інститутів та інфраструктури. Розглянуто небезпечні наслідки для держав і регіонів, що розвиваються, явища соціально-політичного та економічного характеру від такої стрімкої урбанізації. Виявлено особливість деурбанізації в розвинутих регіонах світу та стрімкої урбанізації значної частини регіонів, що розвиваються. Показано, що такі протилежні тенденції, як деурбанізація (руралізація) в розвинутих регіонах та процес стрімкої урбанізації в регіонах, що розвиваються, є відходом від збалансованої моделі урбанізації, яка формувалася протягом Нового часу, і являють собою ризик і загрозу для національної, регіональної та міжнародної безпеки, оскільки створюють диспропорції, що можуть обумовити соціально-політичну та економічну нестабільність державах та регіонах.

Ключові слова: урбанізація, деурбанізація, руралізація, міжнародна безпека.

Гайко Олег Сергеевич

ст. преподаватель, к. полит. н.,
Харьковский национальный
Университет имени В. Н. Каразина,
площадь Свободы, 4, Харьков, 61022,
O.Gaiko@karazin.ua,
<https://orcid.org/0000-0001-9290-2658>

ПРОБЛЕМЫ УРБАНИЗАЦИИ И ДЕУРБАНИЗАЦИИ В КОНТЕКСТЕ МЕЖДУНАРОДНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Рассматриваются особенности процесса урбанизации в современном мире. Освещены в исторической ретроспективе демографические и исторические предпосылки урбанизации в индустриальную эпоху (на примере Европы). Обнаружено, что успешная и стремительная урбанизация в Европе на протяжении Нового времени стала возможной из-за избытка сельского населения, спроса промышленности на рабочую силу и наличие эффективного

государственного и муниципального управления. Представлены основные предпосылки деурбанизации (рурализации) в современных развитых регионах. Показано, что деурбанизация (рурализация) в развитых регионах представляет собой серьезную проблему из-за возможных масштабных негативных последствий для целых регионов мира, которая рассматривается в рамках международной безопасности. Проанализированы специфические особенности процесса урбанизации в развивающихся регионах; акцентировано внимание на том, что процесс урбанизации в этих регионах обуславливается в значительной степени демографическим давлением при отсутствии спроса на такую численность рабочей силы в городах и при отсутствии эффективных государственных / муниципальных институтов и инфраструктуры. Рассмотрены опасные последствия для развивающихся государств и регионов социально-политического и экономического характера от такой стремительной урбанизации. Выявлена особенность деурбанизации в развитых регионах мира и стремительной урбанизации значительной части развивающихся регионов. Показано, что такие противоположные тенденции, как деурбанизация (рурализация) в развитых регионах и процесс стремительной урбанизации в развивающихся регионах, является отходом от сбалансированной модели урбанизации, которая формировалась в течение Нового времени, и представляют собой риск и угрозу для национальной, региональной и международной безопасности, поскольку создают диспропорции, которые могут обусловить социально-политическую и экономическую нестабильность государствах и регионах.

Ключевые слова: урбанизация, деурбанизация, рурализация, международная безопасность.

Oleg Gaiko

Assistant professor in Political Science,
V. N. Karazin Kharkiv National University,
4, Svoboda Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine,
O.Gaiko@karazin.ua,
<https://orcid.org/0000-0001-9290-2658>

PROBLEMS OF URBANIZATION AND DEURBANIZATION IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL SECURITY

The features of the urbanization process in the modern world are considered. The demographic and historical prerequisites of urbanization in the industrial era (on the example of Europe) are highlighted in a historical retrospective. It was found that successful and rapid urbanization in Europe during the modern era became possible due to the surplus of the rural population, industrial demand for labor, and the existence of effective state and municipal management. The main prerequisites for deurbanization (ruralization) in modern developed regions are presented. It is shown that deurbanization (ruralization) in developed regions is a serious problem due to possible large-scale negative consequences for entire regions of the world, which is considered within the framework of international security. Specific features of the urbanization process in developing regions are analyzed; attention is focused on the fact that the process of urbanization in these regions is largely due to demographic pressure combined with the absence of demand for this size of the workforce in cities and with the absence of effective state / municipal institutions and infrastructure. Dangerous consequences for developing states and regions of a socio-political and economic nature from such a rapid urbanization are considered. The peculiarity of deurbanization in the developed regions of the world and the rapid urbanization of a significant part of the developing regions are revealed. It is shown that such opposite tendencies as deurbanization (ruralization) in developed regions and the process of rapid urbanization in developing regions is a deviation from the balanced model of urbanization that was formed during the modern era, and pose a risk and threat to national, regional and international security, since they create imbalances that can cause socio-political and economic instability in states and regions.

Keywords: urbanization, deurbanization, ruralization, international security.

Протягом останнього десятиліття дедалі більше з'являється публікацій та досліджень, які розглядають проблематику урбанізації в контексті національної та міжнародної безпеки. Все частіше процес урбанізації в сучасному світі розглядається як такий, що не притаманний індустріальному суспільству. Стають помітними одночасно дві протилежні тенденції в світі – все чіткіше оформлюються передумови для деурбанізації в розвинутих суспільствах із одночасним зменшенням переваг від проживання у великих містах. З іншого боку, помітна тенденція до стрімкого зростання міст у регіонах, що розвиваються, попри відсутність необхідної інфраструктури, інститутів та достатнього економічного зростання, які могли би успішно кооптувати таку чисельність населення. Зазначені проблеми з урбанізацією в розвинутих регіонах та регіонах, що розвиваються, являють собою виклики і ризики для міжнародної безпеки.

У статті розглядаються особливості процесу урбанізації в індустріальну епоху, основні чинники, які зумовили стрімке зростання міст в Європі в Новий час; висвітлюється проблема деурбанізації, її причини та наслідки в розвинутих державах; актуалізується проблематика особливостей урбанізації в регіонах, що розвиваються, та пов'язані із цим процесом можливі негативні явища як для конкретного регіону, так і для міжнародної безпеки в цілому.

Досвід урбанізації індустріальних суспільств (на прикладі Європи)

У традиційних суспільствах незначна меншість населення проживала в містах, а сама чисельність міст була невеликою, оскільки в рамках традиційного суспільства основною формою діяльності було сільське господарство, в якому працювала переважна більшість населення.

Ситуація починає принципово змінюватись в результаті Промислової революції XVIII ст., коли стрімкий розвиток промисловості призводить до зростання як кількості міст, так і населення в них. Все активніше населення переміщується із сільської місцевості до міст. Починає відбуватися стрімке зростання міського населення, внаслідок чого в середині XX ст. в Європі, як і в інших індустріально розвинутих регіонах, вперше в історії людства більшість населення проживає в

містах. Найактивніша фаза урбанізації в Європі відбувалась в XIX – середина XX століть. Кількісні параметри урбанізації в Європі представлені в Таблиці 1 та Таблиця 2.

Процес урбанізації в Європі в індустріальний період обумовлений декількома чинниками:

- Промислове виробництво (сконцентроване у містах, або поява міст навколо промислових об'єктів) потребувало великої кількості робітників різноманітної кваліфікації. Переваги промислового виробництва зумовлювали постійне зростання як обсягів виробництва, так і продукції, що вироблялась промисловим способом, а відтак і збільшення попиту на робочу силу з боку промислових підприємств.

- Висока народжуваність населення і обмеженість землі як основного ресурсу для життєдіяльності в сільській місцевості, зумовили демографічний тиск, надлишок населення вдало кооптувався промисловістю, яка бурхливо розвивалась і постійно потребувала дедалі більшої кількості робітників. Розвиток науки і медицини в XIX ст. створив сприятливі умови для запровадження державної політики профілактики низки захворювань, масової вакцинації, боротьби з епідеміями; реалізація цих державних програм у сфері охорони здоров'я веде до зменшення чисельності епідемій, збільшення можливості оперативного медичного втручання та зменшення хвороб через профілактичні заходи, що направлені проти конкретних видів захворювань, і як наслідок такої політики – зменшення смертності населення, що, в свою чергу, збільшувало демографічний тиск у сільській місцевості і посилювало мотивацію для переїзду до міста.

- Динамічний розвиток промисловості потребував все більшої кількості кваліфікованих і висококваліфікованих працівників, що в умовах жорстко стратифікованого суспільства XIX ст. являло собою оптимальний соціальний ліфт для населення, адже була можливість отримати в місті затребувану спеціальність (кваліфікацію) і тим самим підвищити свій соціальний статус та пов'язаний із ним рівень життя, створювало додаткову мотивацію в населення переміщатись до великих міст.

- Постійне зростання населення міст та спеціалізація розвитку промисловості

зумовлюють появу сфер економічної діяльності, що безпосередньо не пов'язані із промисловим виробництвом, і як результат – зростання попиту на робочу силу в цих сферах.

Постійне зростання чисельності населення міст потребувало ефективного управління, реалізації інфраструктурних проектів, планування, запровадження різноманітних контролюючих державних органів, впровадження програм у сфері охорони здоров'я, розв'язання низки

соціальних проблем і т.д. Перші централізовані і раціональні практики державного управління значною мірою реалізовувалися протягом Нового часу саме в містах, а пізніше були перенесенні на державу в цілому.

Таким чином, процес європейської урбанізації Нового часу безпосередньо пов'язаний із індустріалізацією та наявністю демографічного тиску за обмеженості земельних ресурсів.

Таблиця 1.

Кількість міст за чисельністю населення в Європі 1300-1979 (Дані взяті з (de Vries 1984: 70)

Населення міст	1300	1500	1550	1600	1650	1700	1750	1800	1850	1890	1979
1 млн. і більше									2	4	24
100 тис. – 99 тис.	4	4	3	8	10	11	12	17	41	97	366
40 тис. – 39 тис.	15	14	23	29	24	32	36	47	284	584	-
20 тис. – 19 тис.	33	37	46	59	53	64	75	94			
10 тис. – 9 тис.	73	99	101	124	110	117	138	206	551	1024	-
5 тис. – 4 тис.	-	363	361	366	341	331	407	544	-	-	-
Всього	-	517	534	586	538	555	668	908	-	-	-

Таблиця 2.

Кількість міст, сукупність міського населення і відсоток міського населення в Європі 1800-1980 (de Vries 1984: 45-47)

Рік	Кількість міст	Населення (в тисячах)	Відсоток від загальної чисельності міського населення
1800 (населення 10 тис. і більше)	364	12218	10
1850 (населення 10 тис. і більше)	878	29617	16,7
1890 (населення 10 тис. і більше)	1709	66923	29
1890 (населення 20 тис. і більше)	685	52732	22,9
1980 (населення 100 тис. і більше)	390	140185	34,6

Особливість деурбанізації розвинутих суспільств у сучасному світі

Останніми десятиліттями в розвинутих регіонах сформувалась значна кількість передумов, що зумовлюють можливий відтік населення з великих міст (перш за все з мегаполісів), такий процес прийнято називати деурбанізацією чи руралізацією, такий процес може мати низку негативних явищ, які в сукупності являють собою

ризик і виклики як для національної, так міжнародної безпеки. Проблема урбанізації, в першу чергу, є актуальною для мегаполісів і менш актуальною, чи взагалі неактуальною для міст середнього розміру та невеликих містечок.

Можна виділити основні чинники, які сприяють процесу деурбанізації в розвинутих регіонах:

- висока вартість оренди приміщень та житла робило майже неможливим

придбання власного житла в мегаполісі для значної частини середнього класу;

- високі податки та різноманітні збори в мегаполісах, які постійно зростають і стають досить обтяжливими для населення і бізнесу, зумовлюється в першу чергу розвитком і підтримкою міської інфраструктури;

- високі податки і орендна плата впливають на ціноутворення таким чином, що робить життя в мегаполісі досить дорогим;

- більш несприятлива екологічна ситуація в мегаполісі порівняно із маленькими містечками чи сільською місцевістю;

- витрата значної кількості часу на пересування мегаполісом, який є надто великим за розміром, має складну інфраструктуру і транспортну мережу;

- поширення мережі Інтернету веде до постійного збільшення професій і видів діяльності, якими можна займатись дистанційно, відповідно, для все більшої кількості людей зменшується потреба фізично бути присутнім на робочому місці, а відтак місце фактичного проживання починає відігравати дедалі меншу роль, що в свою чергу актуалізує питання доцільності проживання у великому мегаполісі, в якого надто дороге проживання;

- розвиток он-лайн торгівлі і служб доставки дає можливість замовляти продукцію з дому і отримувати її вдома чи в найближчому відділенні пошти/кур'єрською службою;

- можливість навчатися і проводити дозвілля за допомогою Інтернету робить необов'язковою фізичну присутність у культурних, розважальних, навчальних локаціях, які традиційно концентрувалися у великих містах, а отже, і потреба в них для реалізації відповідних соціальних потреб стає все менш актуальною.

Зазначені чинники являють собою серйозну загрозу для соціальної, політичної та економічної стабільності держав, оскільки актуалізується питання про обслуговування інфраструктури (особливо критично важливої), дотримання санітарно-епідеміологічних норм, протипожежних норм, забезпечення правопорядку; в умовах відтоку з великих мегаполісів значної частини мешканців постає питання про наявність ресурсів та доцільність забезпечення життєдіяльності міст. Такий досвід – соціальна і економічна деградація, значне погіршення кримінальної ситуації, незаконне захоплення будівель,

погіршення санітарно-епідеміологічної ситуації в результаті відтоку з міста значної частини населення в другій половині ХХ ст. можна спостерігати в Детройті та Йоганнесбурзі. Значні проблеми в цих містах вдалося виправити та поліпшити ситуацію лише останніми роками за допомогою великих фінансових вливань та спеціальних програм федерального уряду (у випадку з Детройтом) та програм підтримки міжнародними організаціями (у випадку із Йоганнесбургом). Якщо ж подібна ситуація із мегаполісами стане носити масовий характер у розвинутих регіонах, то навряд чи вдасться за допомогою фінансових вливань і державних програм стабілізувати ситуацію, відповідно, зазначені вище передумови до деурбанізації (руралізації) становитимуть серйозну проблему, через можливі масштабні негативні наслідки для цілих регіонів світу і навіть у цілому для міжнародної безпеки.

Особливості урбанізації суспільств, що розвиваються в сучасному світі

У середині ХХ століття відбувається стрімке зростання чисельності міського населення як в розвинутих регіонах, так в регіонах, що розвиваються. Якщо в розвинутих регіонах в другій половині ХХ ст. відбувається демографічний перехід (Гайко2020: 87), який уповільнює темпи зростання чисельності населення великих міст і відбувався за умов економічного зростання, інфраструктури і системи ефективного державного та муніципального управління, то в регіонах, що розвиваються, протягом другої половини ХХ століття відбувалось стрімке зростання чисельності міст через демографічний тиск за відсутності в багатьох регіонах, що розвиваються попиту на таку чисельність робочої сили в містах та за відсутності ефективних державних/муніципальних інститутів і інфраструктури (Dyson 2011). У Таблиці 3 представлені дані та прогноз ООН щодо чисельності населення світу в різних регіонах, досить показовою є динаміка збільшення частки міського населення Африки в міському населенні світу в цілому, таке зростання, значною мірою, зумовлено демографічним тиском, а не стрімким розвитком економіки за такої чисельності міського населення.

Таблиця 3.

Динаміка міського, сільського населення та загальної чисельності населення у світі за географічними регіонами, 1950-2050 рр.

Дані взяті (World Urbanization Prospects 2019 : 25)

Регіон	Населення (мільйони)					Відсоток				
	1950	1990	2018	2030	2050	1950	1990	2018	2030	2050
Міське населення										
Світ	751	2290	4220	5167	6680	100	100	100	100	100
Африка	33	200	548	824	1489	4,3	8,7	13	15,9	22,3
Азія	246	1040	2266	2802	3479	32,8	45,4	53,7	54,2	52,1
Європа	284	505	553	573	599	37,8	22	13,1	11,1	9
Латинська Америка та Карибський регіон	70	315	526	600	685	9,3	13,8	12,5	11,6	10,3
Північна Америка	110	211	299	335	387	14,7	9,2	7,1	6,5	5,8
Океанія	8	19	28	33	41	1,1	0,8	0,7	0,6	0,6
Сільське населення										
Світ	1785	3041	3413	3384	3092	100	100	100	100	100
Африка	196	434	740	880	1039	11	14,3	21,7	26	33,6
Азія	1158	2182	2279	2144	1778	64,9	71,8	66,8	63,4	57,5
Європа	265	217	190	167	117	14,9	7,1	5,6	4,9	3,8
Латинська Америка та Карибський регіон	99	131	126	118	95	5,6	4,3	3,7	3,5	3,1
Північна Америка	62	69	65	61	48	3,5	2,3	1,9	1,8	1,6
Океанія	5	8	13	15	16	0,3	0,3	0,4	0,4	0,5
Загальна чисельність населення										
Світ	2536	5331	7633	8551	9772	100	100	100	100	100
Африка	229	635	1288	1704	2528	9	11,9	16,9	19,9	25,9
Азія	1404	3221	4545	4947	5257	55,4	60,4	59,5	57,8	53,8
Європа	549	722	743	739	716	21,7	13,5	9,7	8,6	7,3
Латинська Америка та Карибський регіон	169	446	652	718	780	6,7	8,4	8,5	8,4	8
Північна Америка	173	280	364	395	435	6,8	5,3	4,8	4,6	4,4
Океанія	13	27	41	48	57	0,5	0,5	0,5	0,6	0,6

В Європі протягом Нового часу стрімке зростання чисельності міського населення (особливо в другій половині XIX – початку XX століть) відбувалась за наявності трьох умов:

- 1) Надлишок сільського населення, що створював демографічний тиск;
- 2) Попит на робочу силу у промисловості, яка концентрувалася у великих містах;
- 3) ефективна система державного/муніципального управління.

У регіонах, що розвиваються, на сьогоднішній день зростання чисельності

міського населення відбувається за наявності лише надлишку сільського населення, яке формує демографічний тиск.

Для низки регіонів, що розвиваються, притаманна ситуація, яку часто називають *shantytown* (нетряне місто) – наявність великої чисельності міського населення за відсутності реального попиту на таку кількість робочої сили. Така ситуація призводить до виникнення величезних районів нетрів, маргіналізації населення, стрімкого погіршення санітарно-епідеміологічної ситуації, зростання злочинності та деградації міської

інфраструктури і міського способу життя. Місто виявляється нездатним кооптувати таку чисельність населення, а значна його частина не може себе забезпечити нормальною міською зайнятістю через обмежений попит на робочу сили при великій пропозиції (Cohen 2006: 71-73).

Така ситуація створює не лише значні проблеми для функціонування міст та зумовлює фактичну деградацію міста, але й являє собою небезпечну ситуацію в соціально-політичному плані, оскільки наявність значної частини маргіналізованого населення створює потенційну небезпеку соціального вибуху.

Таким чином, у сучасному світі дедалі вираженою стає тенденція деурбанізації в розвинутих регіонах світу та стрімкої урбанізації значної частини регіонів, що розвиваються. Ці протилежні тенденції відходять від збалансованої моделі урбанізації, яка формувалася протягом Нового часу і являють собою ризик і загрозу для національної, регіональної та міжнародної безпеки, оскільки створюють диспропорції, що можуть обумовити соціально-політичну та економічну нестабільність у державах та регіонах.

ЛІТЕРАТУРА

de Vries, J. 1975. *European Urbanization 1500-1800*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Гайко, О. 2020. "Демографічні процеси в сучасному світі як чинник міжнародної безпеки", *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна, серія «Питання політології»* 38: 83-88.

Dyson, T. 2011. "The Role of the Demographic Transition in the Process of urbanization", *Population and Development Review* 37: 34-54.

World Urbanization Prospects: The 2018 Revision. 2019. URL: <https://population.un.org/wup/Publications/Files/WUP2018-Report.pdf>

Cohen, B. 2006. "Urbanization in Developing Countries: Current trends, Future Projections, and Key Challenges for Sustainability", *Technology in Science* 28: 63-80.

REFERENCES

de Vries, J. 1975. *European Urbanization 1500-1800*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press

Gaiko, O. 2020. "Demografichni protsesy v suchasnomu sviti yak chynnyk mizhnarodnoyi bezpeky (Demographic processes in the modern world as a factor of international security)", *The Journal of V.N. Karazin Kharkov National University. Issues of Political Science* 38: 83-88 (in Ukrainian).

Dyson, T. 2011. "The role of the Demographic Transition in the Process of Urbanization", *Population and Development Review*. 37: 34-54.

World Urbanization Prospects: The 2018 Revision. 2019. URL: <https://population.un.org/wup/Publications/Files/WUP2018-Report.pdf>

Cohen, B. 2006. "Urbanization in Developing Countries: Current trends, Future Projections, and Key Challenges for Sustainability", *Technology in Science* 28: 63-80.

DOI: 10.26565/2220-8089-2021-39-13
УДК 329.1(437.6)

Ключкович Анатолій Юрійович

доцент, д. політ. н.,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
вул. Університетська, 14, Ужгород, 88016,
anatoliy.klyuchkovych@uzhnu.edu.ua,
<https://orcid.org/0000-0001-6573-6500>

ПОПУЛІЗМ У СЛОВАЧЧИНІ: ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОГО ФЕНОМЕНА

Аналізуються партійно-політичні аспекти популізму в Словацькій Республіці. На передній план партійно-політичного розвитку Словаччини вийшло структурне розмежування між партіями системного мейнстріму та популізму. Висвітлюється специфіка феномена популізму, його форм і партійних репрезентантів у Словаччині. Розглядається поява й електоральний успіх популістських партій, підкреслюється складність самого феномена популізму в сучасній Словаччині. Популісти не мають чітких ідеологічних установок, використовуючи у своїх меседжах полярності різних ідеологічних доктрин, виходячи з практичної потреби. Зазначається розмежування системних і популістських партій, що значно ускладнюється сьогодні, оскільки спостерігається зближення їхніх позицій з ряду важливих політичних питань.

Розглядається процес посткомуністичного розвитку в Словаччині, коли відбувався перехід від радикальних форм популізму через націоналізм і авторитаризм до більш поміркованої політики. Визначаються характерні риси популістських партій у країнах ЦСЄ, і зокрема в Словацькій Республіці, а саме: протиставлення еліти та народу за моральною ознакою, прагнення виступати захисниками інтересів народу; антимиграційна, євроскептична, антиглобалістська спрямованість меседжів; низький рівень інституціоналізації та ін. Визначено основні форми прояву словацького популізму: соціальний, національний, харизматичний, центристський, ультраправий популізм.

Підкреслюється, що ключовою тенденцією є зростання популізму у виборчих кампаніях словацьких партій та конкуренції на ринку популістських гасел. Протестні заклики, соціальна демагогія, національний популізм – це електорально сприйнятливі теми, які беруть на вістря виборчих кампаній як опозиційні, так і владні політичні сили. Етапними для розвитку партійної системи були парламентські вибори 2020 р., які стали своєрідним «тріумфом популізму». Успіх популістів і поразка ліберальних партій на виборах 2020 р. засвідчує кризу системної політики і демократичних інститутів загалом, що створює ризики для стабільного розвитку Словаччини.

Ключові слова: Словацька Республіка, популізм, мейнстрім, популістська політика, партійна система, парламентські вибори.

Ключкович Анатолій Юрьевич

доцент, д. полит. н.,
ДВНЗ «Ужгородский национальный университет»
ул. Университетская, 14, Ужгород, 88016,
anatoliy.klyuchkovych@uzhnu.edu.ua,
<https://orcid.org/0000-0001-6573-6500>

ПОПУЛИЗМ В СЛОВАКИИ: ОСОБЕННОСТИ ПОЛИТИЧЕСКОГО ФЕНОМЕНА

Анализируются партийно-политические аспекты популизма в Словацкой Республике. На передний план партийно-политического развития Словакии вышло структурное размежевание между партиями системного мейнстрима и популизма. Освещается специфика феномена популизма, его форм и партийных репрезентантов в Словакии. Рассматривается появление и электоральный успех популистских партий, подчеркивается сложность самого феномена популизма в современной Словакии. Популисты не имеют

четких идеологических установок, используя в своих месседжах полярности различных идеологических доктрин, исходя из практической необходимости. Отмечается разграничение системных и популистских партий, что значительно усложняется сегодня, поскольку наблюдается сближение их позиций по ряду важных политических вопросов

Рассматривается процесс посткоммунистического развития в Словакии, когда происходил переход от радикальных форм популизма через национализм и авторитаризм к более умеренной политике. Определяются характерные черты популистских партий в странах ЦВЕ, и в частности в Словацкой Республике, а именно: противопоставление элиты и народа по моральному признаку, стремление выступать защитниками интересов народа; антимиграционная, евроскептическая, антиглобалистская направленность месседжей; низкий уровень институционализации и др. Определены основные формы проявления словацкого популизма: социальный, национальный, харизматический, центристский, ультраправый популизм.

Подчеркивается, что ключевой тенденцией является рост популизма в избирательных кампаниях словацких партий и конкуренции на рынке популистских лозунгов. Протестные призывы, социальная демагогия, национальный популизм – это электорально восприимчивые темы, которые берут на острие избирательных кампаний как оппозиционные, так и властные политические силы. Этапными для развития партийной системы были парламентские выборы 2020 г., которые стали своеобразным «триумфом популизма». Успех популистов и поражение либеральных партий на выборах 2020 г. свидетельствует о кризисе системной политики и демократических институтов в целом, что создает риски для стабильного развития Словакии.

Ключевые слова: Словацкая Республика, популизм, мейнстрим, популистская политика, партийная система, парламентские выборы.

Anatoliy Klyuchkovych

Associate Professor, Doctor of Political Sciences,
Uzhhorod National University,
University Str., 14 Uzhhorod, 88016, Ukraine,
anatoliy.klyuchkovych@uzhnu.edu.ua,
<https://orcid.org/0000-0001-6573-6500>

POPULISM IN SLOVAKIA: PECULIARITIES OF A POLITICAL PHENOMENON

The article analyzes the party-political aspects of populism in the Slovak Republic. The structural distinction between the parties of systemic mainstream and populism has come to the forefront of Slovakia's party-political development. The aim of the article is to highlight the specifics of the phenomenon of populism, its forms and party representatives in Slovakia. Considering the emergence and electoral success of populist parties, there is a need to emphasize the complexity of the phenomenon of populism in the modern Slovak Republic. Populists do not have clear ideological attitudes. they use the maxims of various ideological doctrines, which are based on practical needs. The distinction between systemic and populist parties is becoming more complicated today, as their positions on a number of important political issues have converged recently

In the process of post-communist development in the Slovak Republic there was a transition from radical forms of populist politics through nationalism and authoritarianism to more moderate tendencies. Populist parties in the CEE countries, and in particular in the Slovak Republic, are characterized by the following features: opposition of the elite and the people based on moral grounds, desire to act as defenders of the people's interests; anti-immigration, Eurosceptic, anti-globalization orientation of the messages; low level of institutionalization, etc. The main forms of manifestation of Slovak populism are determined: social, national, charismatic, centrist, far-right populism.

The article emphasizes that the key trend is the growth of populism in the election campaigns of Slovak parties and competition on the market of populist slogans. Protest calls, social demagoguery, and national populism are electorally perceptible issues that are being pursued by both the opposition and ruling political force. The parliamentary elections of 2020, which can be characterized as «triumph of populism», were an important stage for the development of the party system in Slovakia. The success of the populists and the defeat of the liberal parties in the 2020

elections testify to the crisis of systemic politics and democratic institutions in general, which poses risks to the stable development of Slovakia.

Keywords: *Slovak Republic, populism, mainstream, populist politics, party system, parliamentary elections.*

В останнє десятиліття можна спостерігати посилення неліберальних тенденцій розвитку в країнах Центрально-Східної Європи (ЦСЄ), однією з яких є розширення впливу популістських партій. Не є винятком і Словаччина, де результати парламентських виборів 2020 р. ознаменували своєрідний «тріумф популізму», окресливши неоднозначні перспективи політичного розвитку країни. Слід зазначити, що популізм у словацькій політиці – це не феномен сьогодення, адже тією чи іншою мірою вплив популістських сил проявлявся на різних етапах розвитку Словацької Республіки. Саме тому і сучасність, і політичне минуле Словаччини викликають інтерес в аспекті вивчення популістських партій і феномена популізму загалом.

Мета статті полягає у висвітленні специфіки феномену популізму, його партійних репрезентантів і форм прояву в політичному житті Словаччини.

З огляду на актуальність чи радше злободенність популізму в сучасній політиці, ця проблематика перебуває у фокусі уваги дослідників. Аналіз наукових публікацій таких авторів, як О. Гіарфашова, К. Діген-Крауз, Г. Месежніков, П. Фріч, Т. Хоутн, П. Учень засвідчує значний дослідницький інтерес як до теоретичних аспектів вивчення популізму, так і до практичної діяльності популістських партій у Словаччині. Дослідники зосереджують свою увагу на ідеологічних, історичних, технологічних аспектах розвитку словацького популізму, на його суперечливому впливі на динаміку та зміст політичних перетворень. Приміром, Г. Месежніков підкреслює тісний зв'язок між правлінням популістів і наростанням неліберальних тенденцій розвитку в Словаччині, які мали місце в 1993-1998 рр., 2006-2010 рр. і після виборів 2016 р. (Mesežnikov 2018). О. Гіарфашова та П. Фріч акцентують увагу на антикорупційній, антиелітарній риторичі та «політиці емоцій» як інструментах досягнення політичного успіху популістами у сучасній Словаччині (Frič & Gyárfášová 2019).

Активізація популістських сил і актуалізація популістських лозунгів є ключовими трендами сучасного політичного розвитку в країнах Європейського Союзу. Р.

Інглхарт і П. Норріс оцінюють електоральну базу європейського популізму в 2010-х рр. на рівні 25% (Inglehart & Norris 2016: 37). Особливо широкі масштаби популізм набув у регіоні ЦСЄ: у 12 країнах цього регіону в 2013–2017 рр. діяло 38 популістських партій, а середній показник їх електоральної підтримки на виборах у цей період склав 32%, тоді як на 19 країн Західної Європи припадало 57 популістських партій із середнім рівнем електоральної підтримки – 24,3% голосів виборців (Вайнштейн 2017: 75-76). Ці дані свідчать про посилення електорального впливу антисистемних, популістських партій і суттєве оновлення політичного ландшафту. Популістські утворення з периферії проникають у епіцентр політичного життя і навіть впливають на системну політику, визначаючи її порядок денний. Політичний успіх популізму робить його «заразливим», і з часом навіть непопулістські партії стають схильними сприймати елементи популістської риторики. В цьому контексті К. Мудд говорить про «популістський дух сучасної епохи» («populist Zeitgeist») (Mudde 2004).

Багатоаспектність і амбівалентність феномена популізму обумовлює складність його концептуалізації, зосереджуючи увагу дослідників передусім на ідеологічних, дискурсивних і політико-технологічних характеристиках. На відміну від усталених ідеологічних течій (таких як консерватизм, лібералізм, соціалізм та ін.) популізм є аморфною і суперечливою ідеологічною конструкцією, що може використовувати полярності різних ідеологічних доктрин, виходячи з практичної потреби своїх носіїв (політиків, партій). Як «тонкоцентрична ідеологія» популізм може легко поєднуватися з іншими ідеологіями, оскільки носить не програмний, а моралізаторський характер, антагоністично протиставляючи «чистий народ» і «корумповану еліту» (Mudde 2004: 543-544). Також важливо розмежовувати популізм як ідейно-політичну конструкцію або політичну стратегію, представлену відповідними носіями, і популістську політику як діяльність суб'єктів різного ідеологічного профілю, тобто не тільки популістських, але й програмних партій (Mesežnikov 2016). Для того, щоб партію віднести до категорії

популістських, недостатньо її представникам час від часу вдаватися до популістської риторики, адже популізм повинен бути стійкою рисою загального профілю партії.

Емпіричні дослідження підтверджують, що тією чи іншою мірою елементи популізму були властиві більшості партій, представлених у словацькому парламенті, як владним, так і опозиційним (Kohutova & Repiska 2014). Від владного чи опозиційного статусу партії залежала тільки інтенсивність використання популістських гасел. Прихід популістів до влади обмежував діапазон їхньої риторики та діяльності межами відповідної системи. Ті традиційні партії, які залишилися малосприйнятливими до популізму в умовах «populist Zeitgeist», несли через це електоральні втрати, приміром, SDKÚ-DS (Slovenská demokratická a kresťanská únia) і KDĽ (Kresťanskodemokratické hnutie) (Frič & Gyárfášová 2019: 240).

У контексті словацького досвіду варто підкреслити інверсійність системності та популізму, яка знаходила прояв у тому, що т.зв. «мейнстрімні» партії, прагнучи здобути підтримку виборців, часто використовували популістську риторику, а популісти, отримавши владний статус, послаблювали свій радикалізм. Популістським партіям доводилося стикатися з дилемою: як залишатися складовою владної системи, отримуючи вигоду від цього, і водночас зберігати електоральну підтримку тієї частини суспільства, що критично ставиться до владної еліти. Впродовж політичного розвитку в Словаччині складалася парадоксальна ситуація: популістські партії, риторика яких мала певну антиелітарну та антисистемну спрямованість, одночасно функціонували як частини політичного істеблішменту, зокрема і його персональної складової – владної еліти (Mesežnikov 2016). З-поміж найбільш типових носіїв цих суперечностей варто виокремити Smer-SD, HZDS (Hnutie za demokratické Slovensko), SNS (Slovenská národná strana).

Слід зазначити, що в переважній більшості випадків набуття урядових функцій є фатальним для популістських партій. Показовим у цьому контексті була нетривала політична доля таких урядових партій, як SOP (Strana občianskeho porozumenia), ANO (Aliancia nového občana). Але були й винятки, наприклад, впливова партія «Smer», що також розпочинала свою діяльність як популістська політична сила. Як зазначають К. Діген-Крауз і Т. Хоутн,

партії «Smer» вдалося відійти від популістської моделі «живи швидко, приєднайся до уряду і помри молодим» (Deegan-Krause & Naughton 2009: 839). Ба навіть більше, вже перебуваючи у владному статусі, партія «Smer-SD» на чолі з Р. Фіцо нарощувала електоральну підтримку.

У процесі посткомуністичного розвитку в країнах ЦСЄ відбувся перехід від радикальних форм популізму через націоналізм і авторитаризм до більш поміркованої політики. Як підкреслюють Д. Смілов та І. Крастев, популізм не є радикалізмом чи екстремізмом, адже сучасні популістські партії не пропонують політичної альтернативи демократії. Проблема скоріше полягає у тому, що ідеал демократії, який вони підтримують, є небезпечним (Smilov & Krastev 2008: 9).

Значних успіхів досягли популістські сили у посткомуністичних країнах ЦСЄ, які входили до парламентів та урядових коаліцій. У контексті політичних трансформацій популізм знаходив прояв у формі т.зв. «м'якого популізму» (кидає виклик діючій системі представництва, зокрема усталеній партійній системі) і «жорсткого популізму» (несе загрози для конституційного ладу, існуючої структури представництва та ліберальної демократії) (Smilov & Krastev 2008: 9). Варто зазначити, що лінія розмежування між «м'якою» та «жорсткою» формами популізму є нестабільною, насамперед через недостатню організаційну та ідеологічну стійкість їхніх носіїв. Популістський радикалізм міг зростати або послаблюватися не тільки в умовах виборчого процесу, але й під час виконання владних функцій (Smilov & Krastev 2008: 9). Впродовж історичного розвитку в Словаччині функціонували обидва типи популістських формувань. Так звані «жорсткі» (або авторитарні) популісти виникли та мали політичний вплив на початку періоду трансформації в 1990-х рр. (HZDS, ZRS, SNS), тоді як «м'які» (або помірні) популісти з'явилися в умовах боротьби за збереження демократичного режиму та продовження процесу європейської інтеграції Словаччини (SOP, Smer, ANO) (Mesežnikov, Gyárfášová, Bútorá & Kollár 2008: 101). Динаміка суспільно-політичних перетворень впливала на жорсткість чи помірність популістських позицій з окремих питань. Особливо в такому контексті відзначалася партія «Smer-SD», кон'юнктурно «жонглюючи» популістськими лозунгами як в опозиційному, так і у владному статусі.

Складність політичних трансформацій у регіоні ЦСЄ зумовила складність феномена популізму та ідеологічну різнобарвність його носіїв, які набували впливу в країнах з дуже різними соціокультурними та економічними параметрами розвитку. З точки зору ідеологічної спрямованості, виокремлюють такі типи популізму: ультраправий, націоналістичний; аграрний популізм; антикапіталістичний, ліво-егалітарний популізм; соціальний; національно-консервативний; центристський (Lang 2007: 133). Зазначені типи популізму знайшли прояв впродовж суспільно-політичного розвитку Словаччини, зокрема й на рівні впливових партій.

Разом із тим, можливості застосування класичної «ліво-правої» дихотомії у словацькому контексті є дещо обмежені, й не тільки через іманентно властиву популізму ідеологічну еклектичність і суперечливість. На позиціонування популістських партій впливає комплекс специфічних історичних, політико-культурних і ситуативних чинників, що ускладнює ідеологічну ідентифікацію суб'єктів (в межах «ліво-правої» шкали). Приміром, ідеологічна платформа HZDS – це суміш націонал-популізму, соціального популізму, лівих і правих закликів, що кон'юнктурно змінювалася впродовж 1990-2000-х рр. Саме намагання охопити популістською риторикою найширші верстви суспільства (на кшталт «catch-all party») дозволяло партії тривалий час знаходитися на владному Олімпі.

Значного поширення у Словаччині набув феномен т.зв. «центристського» популізму, з позицій якого в минулому розпочинали свою діяльність такі парламентські партії, як SOP, ANO, Smer, Sme rodina, OĽaNO (Obyčajní ľudia a nezávislé osobnosti). В кінці 1990-х – на початку 2000-х рр. центристський популізм позиціонувався як альтернатива чи «третьої шлях» у протистоянні між двома таборами (мечіарівський авторитаризм vs демократична опозиція) (Ušej 2004: 50), згодом – як альтернатива традиційним партіям. Акумулюючи протестний і антиістеблішментський потенціал, центристські популісти не «атакували» традиційні партії з крайніх лівих чи правих позицій, а контрастно підкреслювали свою альтернативність, непартійність чи неідеологічність. Однак набуття владного статусу змушувало популістів відкоригувати свої позиції в ідеологічній площині. Приміром, набуваючи політичного впливу, Smer у 2000-х рр. робив акцент на соціал-демократичній платформі партії. В умовах

нинішнього «розквіту» популізму в Словаччині домінують правоорієнтовані політичні сили. Зокрема, переважно правоцентристські позиції займають OĽaNO і Sme rodina, у правій та ультраправій частині ідеологічного спектра розташовані SNS і ĽSNS відповідно.

Особливо небезпечним є ультраправий популізм, який на сучасному етапі репрезентує парламентська партія «Kotlebovci–ĽSNS» (Ľudová strana Naše Slovensko). Ідеологічний профіль ĽSNS – це суміш популізму, ультра націоналізму, євроскептицизму та антиглобалізму. В практичній площині екстремізм партії проявляється в організації протестних антимігрантських, антиромських політичних акцій і демонстрацій (Ключкович 2019: 264). До 2016 р. праві екстремісти та ультра націоналісти перебували на маргінесі політичного життя, попри те, що націонал-популізм періодично знаходив широку електоральну базу в Словаччині. На парламентських виборах 2016 р. і 2020 р. партія М. Котлеби подолала прохідний бар'єр, здобувши 8% голосів. Попри сподівання, що представництво в парламенті ультраправих буде обмежено тільки однією каденцією, їхня підтримка у Словаччині залишається значною. Так, соціологічні дослідження Агенції «Fokus» у січні 2021 р. засвідчили, що суспільна підтримка партії «Kotlebovci–ĽSNS» тримається на рівні 10 % (Agentura Focus 2021).

Невіддільною частиною суспільно-політичного дискурсу в Словаччині з початку 1990-х рр. є соціальний популізм (насамперед антиреформного спрямування), до якого вдавалися як владні, так і опозиційні партії. Політичні еліти були розділені в ключових питаннях системних реформ і ретранслявали відповідні меседжі масам. Популістські партії черпали політичний капітал, маніпулюючи громадською думкою щодо ліберальних реформ та їхніх негативних соціальних наслідків, щодо послаблення впливу держави та зростання корупції. Соціальною основою для популізму такого типу було несприйняття окремими прошарками населення політики реформ, невдоволення соціально-економічним розвитком (безробіття, бідність, регіональні диспропорції), ностальгія за минулим режимом (Mesežnikov 2018). У трансформаційних чи кризових суспільствах популізм як політична технологія доводить свою ефективність, впливаючи на певний тип свідомості та відповідні соціальні прошарки. Егалітарні, антикорупційні,

антиелітарні гасла знаходили сприйняття та підтримку в маргіналізованих, соціально ображених, дезорієнтованих внаслідок швидких змін групах, що відчували емоційну необхідність задоволення своїх потреб у самооцінці та гідності. Популістська «політика емоцій» доводила свою ефективність у зверненні до почуттів людей або навіть у масовому маніпулюванні ними (Frig & Gyurfašová 2019: 222). Слід зазначити, що у словацькому суспільстві популістські гасла знаходили відповідний сприйнятливий ґрунт, спираючись на соціокультурну спадщину доби авторитаризму та комунізму, традиції патерналізму, очікування сильної соціальної держави, персоніфіковане сприйняття політики, міфологізацію етногенезу та ін. Також стійкою складовою словацької політики є національний популізм, який базується на використанні популістських стратегій з яскраво вираженим етнічно-національним забарвленням, прословацькою риторикою в різних аспектах міжнаціональних, міждержавних відносин (Mesežnikov 2018). З-поміж найбільш успішних представників цього напрямку варто виокремити SNS, Smer-SD, HZDS, які неодноразово були у складі урядових коаліцій. На думку Г. Месежнікова, до 2016 р. визначальним фактором у конфігурації словацької партійної системи була конкуренція між двома групами політичних акторів – програмними та національно-популістськими партіями (Mesežnikov 2020: 98). Емпіричні дослідження підтверджують, що в ті періоди, коли при владі були націонал-популістські партії, якість демократії у Словаччині погіршувалась або застоювалася, тоді як правління програмних партій сприяло її розвитку.

Специфікою словацьких популістських партій є їхня пов'язаність з особою політичного лідера, що, зокрема, проявляється і у формі антистеблшментського «харизматичного популізму» (Schedler: 301). З-поміж найбільш відомих партійних лідерів, які стали рупорами популістських гасел у відповідний період своєї діяльності, слід назвати В. Мечіара, Я. Слоту, Р. Фіцо, І. Матовича, Б. Коллара, М. Котлебу. Довготривалий успіх партій HZDS і Smer-SD був напряму пов'язаний з їхніми лідерами – В. Мечіаром і Р. Фіцо, оскільки, як для виборців HZDS у 1990-х рр., так і для виборців Smer-SD у 2000-х рр. довіра до лідерів була важливішою за ідеологічний профіль партій (Mesežnikov, Gyurfašová, Bútorá & Kollár 2008: 118). У сучасних умовах медіатизації та персоніфікації

політики популістські партії є краще пристосованими до різних каналів комунікації з електоратом. Загалом для словацької політики характерний високий ступінь персоналізації, який послаблює інституційну та ідеологічну основу партійної діяльності, створює загрози існування партій без свого «обличчя».

В останнє десятиліття у Словаччині актуалізувалося ряд суспільних тем, які охоче ретранслюють у своїх електоральних меседжах популістські партії. Мова йде насамперед про антиміграційну, євроскептичну, антикорупційну та антиелітарну риторіку словацьких політиків і партій.

В умовах загострення міграційної кризи критика кроків ЄС лунала з різних сторін словацького політикуму, як мейнстримного, так і популістського. Найбільшого резонансу вона набула напередодні парламентських виборів 2016 р., коли чимало політиків і партій, як владних, так і опозиційних, зробили міграцію головним питанням своїх мобілізаційних стратегій. Однак стійка антиіммігрантська та ісламофобська позиція є наріжним каменем політичних кампаній передусім ĽSNS. З парламентських партій також правоорієнтована партія «Sme rodina» часто експлуатувала антиіммігрантські гасла. Ці ж парламентські партії перебувають на певних євроскептичних позиціях: партія «Kotlebovci-ĽSNS» дотримується твердої критики ЄС, а Sme rodina – більш помірної.

Антиелітарність як сутнісна риса популізму присутня у закликах багатьох словацьких партій, які періодично її експлуатують, заграючи з виборцями. В контексті останніх електоральних циклів антиелітарний елемент популізму найбільш успішно ретранслювали OĽaNO на чолі з І. Матовичем, Sme rodina під керівництвом Б. Коллара і ĽSNS під проводом М. Котлеби.

Боротьба з корупцією була лейтмотивом парламентських виборів 2020 р. Її взяло на озброєння чимало партій, але головні електоральні дивіденди отримало об'єднання OĽaNO, рейтинг якого різко зростав упродовж двох місяців до голосування (Agentura Focus 2020).

Останні парламентські вибори 2020 р. відзначилися приголомшливим успіхом популістів, які суттєво потіснили програмні партії. Правоорієнтовані популісти з OĽaNO і Sme rodina утворили урядову коаліцію, а праворадикали з партії «Kotlebovci-ĽSNS» знову отримали представництво в парламенті. Очевидно, що популісти скористалися

напруженою суспільною ситуацією, яка склалася у результаті урядової кризи, корупційних скандалів, вбивства журналіста Я. Куціака та масштабних акцій громадського протесту. Однак успіх OĽaNO – це не тільки реакція суспільства на кризову ситуацію, вплив харизми лідера чи вдала маркетингова стратегія, це й ознака кризи легітимності традиційних партій і стагнації інститутів ліберальної демократії, що є відчутним не тільки в словацькому контексті. Популістські, антисистемні партії набувають значного політичного впливу в країнах як сталої, так і молодої демократії, що потребує уважного аналізу цих процесів. А присутність у словацькому парламенті партії М. Котлеби, діяльність якої має право-екстремістські ознаки, додає ризиків неліберального регресу.

Загалом же характеристики популізму та популістських партій у Словаччині співвідносяться з ключовими рисами популістів в інших країнах ЦСЄ (Deegan-Krause & Haughton 2009; Mesežnikov 2016; Mesežnikov, Gyarfášová, Bútorá & Kollár 2008): невиразний ідеологічний профіль і розмита програмна спрямованість; антиелітарна риторика, егалітарні та націоналістичні гасла; адаптація пропонованих популістами рішень до панівних тенденцій у громадській думці, або навіть формування громадської думки відповідно до очікувань швидких і простих рішень, які вони відразу ж представляють; жорстка критика політичного істеблішменту, діючого уряду та системних партій за їхню корумповану практику; намагання репрезентувати інтереси широких мас виборців, при цьому дистанціюючись від деяких соціальних груп (істеблішмент, капіталісти, багатії, інтелектуали); антиміграційна, євроскептична, антиглобалістська спрямованість меседжів; обіцянки швидких змін на краще; низький рівень партійної інституціоналізації та ін. Більша частина зазначених характеристик іманентно властива словацькому популізму, інша частина знаходила ситуативну актуалізацію (наприклад, антиміграційна, євроскептична спрямованість). Впродовж усього розвитку Словацької Республіки частиною політичного дискурсу був соціальний, національний і антиістеблішментський популізм, який динамічно змінював своїх носіїв. Специфічною в словацькому контексті є темпоральність та інверсійність системності та популізму, яка підкреслює суперечливу сутність популістської політики.

Популістські політичні партії були невіддільною частиною партійного ландшафту в Словаччині з початку 1990-х рр., еволюціонувавши від «жорсткого» до «м'якого» типу популізму. За винятком середини 1990-х рр., популістські партії електорально не переважали над традиційними, ідеологічно поміркованими партіями, але співвідношення змінюється впродовж останнього десятиліття. В контексті електоральних циклів 2016–2020 рр. окреслюється нова проєкція партійно-політичного розвитку, в умовах якої ослаблюється потенціал програмних партій і зростає електоральна вага популістів. Така ситуація не сприяє стабільності парламентсько-урядової системи та прогнозованості політичного розвитку Словаччини.

ЛІТЕРАТУРА

- Mesežnikov, Grigorij. 2018. *Populizmus a liberálna demokracia: skúsenosti Slovenska, aktuálne výzvy*. URL: http://www.ineko.sk/file_download/1110
- Frič Pavol & Gyarfášová Olga. 2019. “The Rise of the Politics of Emotions: Anti-elitism and Anti-Corruptism as Traits of Czech and Slovak Populist Parties,” *Politické vedy* 22(4): 221-246.
- Inglehart, Ronald & Norris, Pippa. 2016. *Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash. Faculty Research Working Paper*. Harvard Kennedy School of Government.
- Вайнштейн, Г. 2017. “Современный популизм как объект политологического анализа,” *Полит. Политические исследования* 4: 69-89.
- Mudde, Cas. 2004. “The Populist Zeitgeist,” *Government and Opposition*. 39(4): 542-563.
- Mesežnikov, Grigorij. 2016. *Štvrtstoročie populizmu na Slovensku: vo vláde a v opozícii*. *Denník N*. 12. mája. URL: <https://dennikn.sk/458294/stvrtstoroctie-populizmu-slovensku-vo-vlade-opozicii/>
- Kohutova, Linda & Repiska, Michaela. 2014. *The Risks of growing Populism and the European elections: The Populism and the Slovak Republic*. URL: <https://www.iedonline.eu/download/2014/bratislava/IED-2014-Populism-and-the-Slovak-Republic-Linda-Kohutova-Michaela-Repiska.pdf>
- Deegan-Krause, Kevin & Haughton, Tim. 2009. “Toward a More Useful Conceptualization of Populism: Types and Degrees of Populist Appeals in the Case of Slovakia,” *Politics & Policy* 37(4): 821-841.
- Smilov, Daniel & Krastev, Ivan. 2008. “The Rise of Populism in Eastern Europe: Policy Paper.” In: Mesežnikov G., Gyarfášová O. & Smilov D. (Eds.), *Populist Politics and Liberal Democracy in Central and Eastern Europe*. Bratislava: Institute for Public Affairs: 7-13.
- Mesežnikov, G., Gyarfášová, O., Bútorá, M. & Kollár, M. 2008. “Slovakia.” In: Mesežnikov G.,

Gyarfasova O. & Smilov D. (Eds.), *Populist Politics and Liberal Democracy in Central and Eastern Europe*. Bratislava: Institute for Public Affairs: 101-130.

Lang, Kai-Olaf. 2007. "Populism in "Old" and "New" Europe: Trends and Implications." In: Bútora M., Gyárfášová O., Mesežnikov G. & Skladony T. (Eds.), *Democracy and Populism in Central Europe: The Visegrad Elections and Their Aftermath*. Bratislava: Institute for Public Affairs: 125-140.

Učeň, Peter. 2004. Centristický populizmus ako nová kompetitívna a mobilizačná stratégia v slovenskej politike. In: Gyárfášová O., Mesežnikov G. (Eds.), *Vláda strán na Slovensku: skúsenosti a perspektívy*. Bratislava: IVO: 49-76.

Ключкович, Анатолій. 2019. *Перехід до демократії в Словаччині: динаміка та суперечності суспільно-політичних трансформацій*. Ужгород: АУТДОР-ШАРК.

Agentura Focus. 2021. Press release. 24.01.2021. URL: https://www.focus-research.sk/files/n278_Volebne%20preferencie%20politickych%20stran_januar%202021.pdf

Agentura Focus. 2020. Press release. 16.01.2020, 26.01.2020, 13.02.2020. URL: <https://www.focus-research.sk/>

Mesežnikov, G. 2020. "Neliberálna regresia demokracie a rast pravicového extrémizmu na Slovensku," *Геополітика України: історія і сучасність*. 25 (2): 91-107. DOI: 10.24144/2078 – 1431.2020.2(25).91-107

Schedler, Andreas. 1996. "Anti-Political Establishment Parties", *Party Politics* 2(3): 291-312.

REFERENCES

Mesežnikov, Grigorij. 2018. *Populizmus a liberálna demokracia: skúsenosti Slovenska, aktuálne výzvy (Populism and Liberal Democracy: Experience of Slovakia, current challenges)*. URL: http://www.ineko.sk/file_download/1110 (in Slovak).

Frič Pavol & Gyárfášová Olga. 2019. "The Rise of the Politics of Emotions: Anti-elitism and Anti-Corruptism as Traits of Czech and Slovak Populist Parties," *Politické vedy*. 22(4): 221-246.

Inglehart, Ronald & Norris, Pippa. 2016. *Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash. Faculty Research Working Paper*. Harvard Kennedy School of Government.

Vainshtein, G. 2017. "Sovremennyiy populizm kak ob'ekt politologicheskogo analiza (Modern Populism as a Subject of Political Science)," *Polis. Political research*. 4: 69-89 (in Russian).

Mudde, Cas. 2004. "The Populist Zeitgeist," *Government and Opposition* 39(4): 542-563.

Mesežnikov, Grigorij. 2016. *Štvrtstoročie populizmu na Slovensku: vo vláde a v opozícii (Quarter of a Century of Populism in Slovakia: in Government and in Opposition)*. URL: <https://dennikn.sk/458294/stvrtstoročie-populizmu-slovensku-vo-vlade-opozicii/> (in Slovak).

Kohutova, Linda & Repiska, Michaela. 2014. *The Risks of growing Populism and the European elections: The Populism and the Slovak Republic*. URL:

<https://www.iedonline.eu/download/2014/bratislava/IE-D-2014-Populism-and-the-Slovak-Republic-Linda-Kohutova-Michaela-Repiska.pdf> (in Slovak).

Deegan-Krause, Kevin & Haughton, Tim. 2009. "Toward a More Useful Conceptualization of Populism: Types and Degrees of Populist Appeals in the Case of Slovakia," *Politics & Policy* 37(4): 821-841.

Smilov, Daniel & Krastev, Ivan. 2008. "The Rise of Populism in Eastern Europe: Policy Paper." In: Mesežnikov G., Gyarfasova O. & Smilov D. (Eds.), *Populist Politics and Liberal Democracy in Central and Eastern Europe*. Bratislava: Institute for Public Affairs: 7-13.

Mesežnikov, G., Gyárfášová, O., Bútora, M. & Kollár, M. 2008. "Slovakia." In: Mesežnikov G., Gyarfasova O. & Smilov D. (Eds.), *Populist Politics and Liberal Democracy in Central and Eastern Europe*. Bratislava: Institute for Public Affairs: 101-130.

Lang, Kai-Olaf. 2007. "Populism in "Old" and "New" Europe: Trends and Implications." In: Bútora M., Gyárfášová O., Mesežnikov G. & Skladony T. (Eds.), *Democracy and Populism in Central Europe: The Visegrad Elections and Their Aftermath*. Bratislava: Institute for Public Affairs: 125-140.

Učeň, Peter. 2004. Centristický populizmus ako nová kompetitívna a mobilizačná stratégia v slovenskej politike (Centrist Populism as a New Competitive and Mobilization Strategy in Slovak Politics). In: Gyárfášová O., Mesežnikov G. (Eds.), *Vláda strán na Slovensku: skúsenosti a perspektívy (Party Government in Slovakia: Experience and Perspectives)*. Bratislava: IVO: 49-76 (in Slovak).

Klyuchkovych, Anatoliy. 2019. *Perekhid do demokratii v Slovachchyni: dynamika ta superechnosti suspilno-politychnykh transformatsii (Transition to Democracy in Slovakia: Dynamics and Contradictions of Socio-Political Transformations)*. Uzhhorod, AUTDOR-SHARK (in Ukrainian).

Agentura Focus. 2021. Press release. 24.01.2021. URL: https://www.focus-research.sk/files/n278_Volebne%20preferencie%20politickych%20ostran_januar%202021.pdf

Agentura Focus. 2020. Press release. 16.01.2020, 26.01.2020, 13.02.2020. URL: <https://www.focus-research.sk/>

Mesežnikov, G. 2020. "Neliberálna regresia demokracie a rast pravicového extrémizmu na Slovensku (The Illiberal Regression of Democracy and Growth of right-wing Extremism in Slovakia)," *Heopolytika Ukrainy: istoriia i suchasnist (Geopolitics of Ukraine: History and Modern Times)*. 25 (2): 91-107. DOI: 10.24144/2078 – 1431.2020.2(25).91-107 (in Slovak).

Schedler, Andreas. 1996. "Anti-Political Establishment Parties", *Party Politics* 2(3): 291-312.

DOI: 10.26565/2220-8089-2021-39-14
УДК 341:327.5

Люба Олена Олексіївна

доцент, к. політ.н.,
Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, Харків, 61022,
lubaelenka@ukr.net,
<http://orcid.org/0000-0002-1460-2673>

УКРАЇНА ТА СЕРБІЯ: ДОВГИЙ ШЛЯХ ДО ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Розглянуто етапи та особливості євроінтеграційного процесу в Україні та Сербії. Зазначено, що неподолана корупція, економічні проблеми, порушення територіальної цілісності цих держав стоять на заваді успішному здійсненню реформ. Це, відповідно, ускладнює шлях набуття країнами статусу членства у ЄС. Аналізуються причини та умови, за яких українська та сербська держави сьогодні прагнуть вступу до Євросоюзу. Підкреслено, що мир, безпека та стабільність вважаються ключовими досягненнями європейської інтеграції на континенті. Відзначено, що усвідомлення своєї цивілізаційної належності до Європи, прагнення досягнути європейського рівня соціального життя, необхідність забезпечення безпеки, захисту від тероризму і т.д. актуалізують рух цих держав у проголошеному стратегічному напрямку.

На законодавчому рівні Україна підтверджує свою геополітичну належність до спільного європейського простору. Вона поділяє спільні цінності демократії, верховенства права, виявляє повагу до міжнародного права та прав людини, і налаштована усіляко підтримувати ці цінності.

Окреслено перспективи вступу України до ЄС та робиться висновок, що свідомий європейський вибір нашої країни – це відповідь на вимоги часу. Наразі задля збереження і утвердження власного місця в європейському вимірі Україна має не лише виявляти рішучість у задекларованих намірах щодо євроінтеграції, а й демонструвати сильну політичну волю, виконувати взяті на себе зобов'язання та займати активну позицію у відстоюванні власних інтересів. Основними завданнями, що стоять сьогодні перед країною, є вирішення територіальних питань (Крим, окремі райони Луганської та Донецької областей), припинення збройного конфлікту на Сході України, подолання корупції, проведення нагальних для країни реформ. Вирішення цих ключових проблемних питань значно полегшить просування України на шляху до ЄС.

Ключові слова: євроінтеграція, європейський вибір, Україна, Сербія, Євросоюз.

Любая Елена Алексеевна

доцент, к. полит. н.,
Харьковский национальный
университет имени В.Н. Каразина,
площадь Свободы, 4, Харьков, 61022,
lubaelenka@ukr.net,
<http://orcid.org/0000-0002-1460-2673>

УКРАИНА И СЕРБИЯ: ДОЛГИЙ ПУТЬ К ЕВРОИНТЕГРАЦИИ

Рассмотрены этапы и особенности евроинтеграционного процесса в Украине и Сербии. Отмечено, что непреодоленная коррупция, экономические проблемы, нарушения территориальной целостности этих государств мешают успешному осуществлению реформ. Это, соответственно, усложняет путь обретения странами статуса членства в ЕС. Анализируются причины и условия, при которых украинское и сербское государства сегодня стремятся вступить в Евросоюз. Подчеркнуто, что мир, безопасность и

стабільність вважаються ключовими досягненнями європейської інтеграції на континенті. Зазначено, що усвідомлення своєї цивілізаційної належності до Європи, прагнення досягти європейського рівня соціального життя, необхідність забезпечення безпеки, захисту від тероризму тощо актуалізують рух цих держав у проголошеному стратегічному напрямку.

На законодавчому рівні Україна підтверджує свою геополітичну належність до загального європейського простору. Вона розділяє загальні цінності демократії, верховенства права, проявляє повагу до міжнародного права і прав людини, і налаштована всіма силами підтримувати ці цінності.

Очерчені перспективи вступлення України до ЄС і робиться висновок, що свідомий європейський вибір нашої країни – це відповідь на вимоги часу. Наразі для збереження і утвердження власного місця в європейському вимірі Україна повинна не тільки проявляти рішучість у заявлених намірах щодо євроінтеграції, але й демонструвати сильну політичну волю, виконувати взяті на себе зобов'язання і займати активну позицію в захисті власних інтересів. Головними завданнями, що стоять сьогодні перед країною, є рішення територіальних питань (Крим, окремі райони Луганської та Донецької областей), припинення озброєного конфлікту на сході України, подолання корупції, проведення неотложних для країни реформ. Розв'язання цих ключових проблемних питань значно полегшить просування України до ЄС.

Ключові слова: євроінтеграція, європейський вибір, Україна, Сербія, Євросоюз.

Olena Liuba

Associate Professor, Ph.D in Political Science
V.N. Karazin Kharkiv National University
4, Svoboda Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine
lubaelenka@ukr.net,
<http://orcid.org/0000-0002-1460-2673>

UKRAINE AND SERBIA: A LONG WAY TO EUROPEAN INTEGRATION

The article considers the stages and features of the European integration process in Ukraine and Serbia. It is noted that insurmountable corruption, economic problems, violations of the territorial integrity of these states hinder the successful implementation of reforms. This in turn complicates the way for the countries to obtain EU membership. The reasons and conditions under which the Ukrainian and Serbian states today aspire to join the European Union are analyzed. It is emphasized that peace, security and stability are considered key achievements of European integration on the continent. It is noted that the awareness of their civilizational belonging to Europe, the desire to achieve a European level of social life, the need for security, protection against terrorism, etc. actualize the movement of these states in the proclaimed strategic direction.

At the legislative level, Ukraine affirms its geopolitical affiliation with the common European space. It shares the common values of democracy, the rule of law, shows respect for international law and human rights, and is committed to upholding these values in every possible way.

The prospects of Ukraine's accession to the EU are determined and it is concluded that the conscious European choice of our country is a response to the demands of the time. Presently, to preserve and assert its place in the European dimension, Ukraine should not only show determination in its declared intentions for European integration but also demonstrate strong political will, fulfill its commitments and take an active position in defending its own interests. The main tasks facing the country today are resolving territorial disputes (Crimea, certain districts of Luhansk and Donetsk regions), ending the armed conflict in eastern Ukraine, overcoming corruption, and implementing reforms which are urgent for the country. Addressing these key issues will greatly facilitate Ukraine's progress towards the EU.

Keywords: European integration, European choice, Ukraine, Serbia, European Union

З кінця 1990-х років значна частина слов'янських країн, серед яких Україна та Сербія (на той час СРЮ¹), були включені в геополітичну орбіту Заходу, а відтак опинилися у зоні впливу західництва і слов'янофільства як геополітичних концепцій. З урахуванням такої ситуації, геополітичних чинників країни та виходячи з власних інтересів, ці країни визначилися зі своїм геополітичним курсом. Магістральним напрямком зовнішньої політики української та сербської держав було означено інтеграцію в Європейське співтовариство з подальшим впровадженням європейських цінностей (ліберальних прав та свобод людини, демократії, ринкової економіки тощо). І хоча географічна належність України, як і Сербії, до європейського континенту не викликає сумніву, шлях до ЄС для цих країн виявився більш складним, аніж той, що вже пройшла частина країн Західних Балкан та Східної Європи.

У західних політичних студіях, присвячених питанням європейської інтеграції, вагоме місце посідають праці І. Валлерстайна, З. Бжезинського, Т. Діеза, Г. Кісінджера, Б. Колера-Коха, С. Хантінгтона. Серед вітчизняних дослідників, що зробили внесок у розвиток теорії євроінтеграції, слід відзначити роботи: Т. Андрущенко, Н. Вінникової, Н. Гнидюк, В. Горбатенка, І. Грицюка, В. Копійки, А. Круглашова, І. Рафальського, І. Яковлюка та інших. У своїх наукових дослідженнях учені розглядають відносини України з ЄС, проблеми удосконалення механізмів європейської інтеграції та стратегічного планування України, питання координації політики європейської інтеграції в Україні тощо. Дослідженням сербської євроінтеграції займалися російські та сербські вчені – М. Йованович, М. Максакова, А. Філімонова, А. Язькова та інші. Разом із тим, незважаючи на значний науковий інтерес до питань, пов'язаних з дослідженням особливостей євроінтеграційних процесів в Україні та Сербії, система дій та механізми реалізації євроінтеграційної політики в цих країнах не є ефективними та результативними, що спонукає до подальшого їхнього вивчення.

Стратегічний курс, який свого часу проголосили Сербія (з 2008р.) та Україна (з 2014р.), найтіснішим чином був пов'язаний

саме з ідеєю євроінтеграції та мав на меті здійснення кардинальних перетворень у країнах (приміром, в Україні – впровадження політичних, соціально-економічних, правових та інституційних реформ). Сьогодні ці країни мають значні внутрішні соціально-економічні і політичні проблеми, не вирішені спірні територіальні питання (Сербія-Косово, Україна – Крим, окремі райони Луганської та Донецької областей), що значно ускладнює їхнє просування до Європейського співтовариства. Однак, не зважаючи на проблеми всередині самого ЄС (провал європейської конституції, референдум у Нідерландах, брексіт², міграційна криза тощо), і Україна, і Сербія наполегливо зберігають курс на євроінтеграцію. Чим можна пояснити таку настійливість, і чому ЄС і до сьогодні лишається найбільш привабливим стратегічним партнером?

Метою статті є аналіз основних факторів і причин, що спонукали до стратегічного партнерства України та Сербії з ЄС, розвитку їхніх взаємовідносин з ЄС, перспектив і наслідків євроінтеграції.

На початку розбудови державності Україна³ (використавши практику європейського нейтралітету) та Сербія (спираючись на югославський досвід неприєднання) обрали військовий нейтралітет та курс на європейську інтеграцію. Протягом існування незалежної України можна виділити такі реперні точки, що визначали якісні зміни по осі «співробітництво Україна-ЄС»: 1) підписання «Угоди про партнерство та співробітництво з ЄС» (Л.Кучма); 2) Помаранчева революція та «Спільна заява щодо угоди про асоціацію Україна – ЄС» (В.Ющенко); 3) Революція Гідності та «Угода про асоціацію України та ЄС» (П.Порошенко).

Перші роки пострадянської України характеризувалися інертністю інтеграційних процесів, адже європейські політики з

² Brexit – рішення про вихід Сполученого Королівства Великобританії і Північної Ірландії з Європейського Союзу. За результатами референдуму 23 червня 2016 р. (проголосували «За» – 52%, «Проти» – 48%). Офіційно країна вийшла зі складу ЄС 1 лютого 2020 р. (Brexit 2020)

³У розділі IX «Зовнішня і внутрішня безпека» Декларації про державний суверенітет України (1990 р.) зазначається що «Українська РСР проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї» (Декларація 1990: 429).

¹ У березні 2002 р. Союзна Республіка Югославія трансформується в нове державне утворення – Сербію та Чорногорію.

настороженістю ставилися до колишніх республік СРСР і не поспішали приймати довгострокові політичні рішення. Політика деяких європейських держав щодо незалежної України змінилася з приходом до влади Л. Кучми (з 1994 по 2005 рр.), який був молодим і енергійним політиком і розпочав необхідні в умовах нової політико-економічної ситуації реформи. Завдяки другому президенту України європейський вибір зі сфери декларативних намірів увійшов у практичну площину. Результатом «багатовекторної дипломатії» Л. Кучми стало підписання у 1994 р. між Україною та ЄС «Угоди про партнерство та співробітництво» (діяла з 1998 р. до 2008 р.) (Угода про партнерство 1994), що тривалий час виступала правовою основою для відносин між Україною та ЄС та надавала можливості співпраці з широкого кола політичних, економічних і гуманітарних питань. Крім того, у 1997 р. було підписано «Договір про дружбу, співробітництво і партнерство з Росією» (Про дружбу, співробітництво і партнерство 1997), де визнавалися кордони України та «Хартію про особливе партнерство між Україною та НАТО» (Хартія про особливе партнерство 1997), що означало відмову України від задекларованого ще за радянських часів принципу військової нейтральності. У червні 1998 р. Указом Президента було схвалено «Стратегію інтеграції України в ЄС»: спочатку через «асоціацію», а потім і шляхом отримання повного членства (Про затвердження Стратегії інтеграції 1998).

Питання багатовекторності, європейського майбутнього України, її позаблоковий статус⁴ викликало активне обговорення в наукових і політичних колах, і на початку 2000-х років українське керівництво розпочало процес формалізації євроінтеграції. У 2002 р. на шостому саміті «Україна-ЄС» Л.Кучма оголосив наміри щодо підписання угоди про асоціацію з ЄС до 2003-2004 рр. (EU-Ukraine Summits 2013). У листопаді 2002 р. рішенням РНБО та відповідним Указом Президента України (підписано Л. Кучмою) «Про Стратегію України щодо Організації Північноатлантичного договору (НАТО)» було затверджено, що «кінцевою

метою її євроінтеграційної політики є вступ до цієї організації як основи загальноєвропейської структури безпеки» (Про Рекомендації парламентських слухань 2002 : 374). З метою створення належних умов для вступу України в ЄС у 2004 р. було складено план «Шляхом європейської інтеграції» (до 2015 р.). Однак недовіра з боку європейських партнерів до демократичних перетворень в Україні через неподолану корупцію, проблеми зі свободою слова, зростаючий вплив олігархів на політику, порушення прав і свобод громадян послужили вагомою підставою відмови Україні у потенційному членстві ЄС.

Перспектива набуття членства Євросоюзу знову з'явилася після Помаранчевої революції (у січні 2005 р.), коли Європарламент схвалив резолюцію за результатами виборів в Україні. У документі зазначалося, що Європейська політика сусідства визнає європейські устремління України і важливість України як країни з міцними історичними, культурними і економічними зв'язками з країнами-членами ЄС (European Parliament 2005). Посилаючись на ст. 49 Договору про Європейський Союз, було відзначено, що «членство в ЄС є можливим для будь-якої європейської держави, яка відповідає всім необхідним умовам і зобов'язанням», оскільки справжнє і збалансоване партнерство може розвиватися тільки на основі загальних цінностей, що стосуються, зокрема, «поваги людської гідності, свободи, демократії, рівності, правової держави і дотримання прав людини» (ст. 2) (Treaty on European Union 1992). Європейський Союз підтримав прагнення переважної більшості українських громадян до трансформаційних процесів в Україні, які мають привести до євроінтеграції і підтвердив свою прихильність до допомоги і підтримки України в цих процесах» (European Parliament 2005). Слід відзначити, що відсутність системності практичних дій щодо реалізації задекларованого проєвропейського курсу з боку української влади за часів президентства В.Ющенко стали часом втрачених можливостей і «пробуксування» України у цьому напрямку. Однак певні досягнення є, а саме :

- надання Україні статусу держави з ринковою економікою (відповідне рішення було прийнято у грудні 2005 р.);
- укладання угоди про спрощення візового режиму (підписано у Люксембурзі 18 червня 2007 р.);

⁴ Принцип позаблоковості було повторно закріплено у ЗУ «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 р. № 2411-VI та скасовано у грудні 2014 р. Верховною Радою нового скликання (Про засади внутрішньої і зовнішньої політики 2010).

- розпочато діалог щодо безвізових поїздок громадян України до ЄС (на саміті у Парижі, 2008 р.).

Під час зустрічі у вересні 2008 р. на Паризькому Саміті Президентів В.Ющенко, Н.Саркозі та экс-голови Європейської Комісії Ж.Баррозу, було підписано спільну заяву щодо угоди про асоціацію Україна – ЄС (Спільна заява 2008). Україна визначалася як європейська держава, що має з країнами ЄС спільні історію та цінності. Відзначено, що Угода про асоціацію має сприяти поглибленню відносин між Україною та Європейським Союзом у всіх сферах, зміцненню політичної асоціації та економічній інтеграції на основі взаємних прав та обов'язків, створенню міцної основи для подальшого зближення між країнами у сферах зовнішньої політики та безпеки (включаючи повагу до забезпечення принципів незалежності, суверенітету, територіальної цілісності та непорушності кордонів) (Спільна заява 2008). У рамках політичного діалогу було обговорено і такі важливі питання, як створення зони вільної торгівлі, наближення законодавства України до стандартів ЄС, свобода та безпека, міграція тощо, що свідчило про те, що відносини України та ЄС вийшли на новий рівень.

Питання поглиблення інтеграції України у європейський простір знову стало на порядок денний у 2010 році. Усвідомлюючи стратегічне значення відносин між Європейським Союзом та Україною, п'ятий президент України В. Янукович, відзначав необхідність «долучитися до великого європейського проекту – побудови єдиної Європи на основі цінностей свободи, демократії і права», адже «європейський вибір став основою зовнішньополітичної ідентичності України. А європейські цінності – основою нашого розвитку» (Янукович 2011). Європейський прогрес екс-лідер держави пов'язував зі збереженням добросусідських відносин з Росією «на основі чіткого дотримання двостороннього балансу⁵ національних інтересів і взаємної поваги» (Янукович 2011). Водночас європейська інтеграція визначалася

⁵ До 2014 р. Україна послідовно реалізувала зовнішньополітичний курс на засадах «забезпечення набуття членства України у Європейському Союзі при збереженні добросусідських відносин і стратегічного партнерства з Російською Федерацією, іншими країнами Співдружності Незалежних Держав, а також з іншими державами світу» (Про основи національної безпеки України 2003).

визначальним чинником як зовнішньої, так і внутрішньої політики української держави, що сприятиме розвитку демократії і громадянського суспільства, верховенству права, дотриманню прав людини, побудові соціально орієнтованої ринкової економіки в Україні тощо. Законом України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» (2010 р.) було визначено, що реалізація курсу на інтеграцію до ЄС здійснюється з метою набуття членства нашої країни в Європейському Союзі (ст. 11.) (Про засади внутрішньої і зовнішньої політики 2010 : 527). Недостатній рівень підтримки «європейського вибору» України з боку західних партнерів позначився на розстановці геополітичних пріоритетів української влади. Останній же бракувало як прагматизму зовнішньополітичної лінії, так і вмілого дипломатичного супроводу у процесі реалізації стратегічного курсу держави. Призупинення українським урядом процесу євроінтеграції (у 2013 р.) привели до зміни влади в Україні та її конфлікту з керівництвом Російської Федерації⁶.

У 2014 р. Україна і ЄС підписали Угоду про асоціацію⁷, ратифікація якої була завершена у липні 2017 р. Останньою державою, де процес ратифікації Угоди мав спірний характер, були Нідерланди. За результатами консультативного референдуму в Нідерландах (квітень 2016 р.) щодо асоціації України і ЄС «проти асоціації»

⁶ Конфлікт між Україною та Росією розгорівся на тлі політичної кризи, що загострилася в Україні в кінці листопада 2013 р. Рішення уряду М.Азарова та президента В.Януковича про призупинення процесу підписання «Угоди про асоціацію між Україною та ЄС» послужило поштовхом до «Революції гідності» та зміни влади. Результатом неефективного управління стало загострення ситуації на Сході країни та розрив зовнішньополітичних відносин між Україною та Росією. У грудні 2018 р. ВР України прийняла закон «Про припинення дії Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією» (Про припинення дії Договору про дружбу 2018) та наголосила на пріоритеті євроатлантичного вектору у зовнішній політиці.

⁷ Текст «Угоди про асоціацію між Україною і ЄС» було узгоджено ще в листопаді 2011 р., але у зв'язку з тим, що ЄС висунув ряд умов, ускладнилися відносинами між Євросоюзом і Україною. 30 березня 2012 р. Угоду було парафоровано главами делегацій України та ЄС. Підписання Угоди про асоціацію планувалося провести у листопаді 2013 р. на саміті «Східного партнерства», однак процес підготовки до підписання з ініціативи українського уряду було призупинено.

проголосувало 61% громадян, «за» – 38,21%, недійсними визнані 0,92% бюлетенів (Нідерланди оприлюднили офіційні результати 2016). Слід відзначити вагомий вплив інформаційної кампанії, що розгорнулася напередодні референдуму на результат голосування у Нідерландах. Серед основних меседжів, що «вкидалися» у голландське суспільство щодо України, можна виокремити такі: тотальна корупція, можливий подальший масовий наплив українських мігрантів, необхідність фінансової підтримки України з бюджету ЄС тощо. Зазначимо, що результати консультативного референдуму носять рекомендаційний характер у Нідерландах, однак уряд завжди прислуховується до думки своїх громадян. Кінцеве ж рішення щодо прийняття чи розірвання Асоціації за підсумками референдуму знаходиться у винятковій компетенції парламенту Нідерландів, яке і було переглянуто під час обговорення у парламенті та з європейськими партнерами на користь України вже у лютому 2017 р. На нашу думку, настороженість і недовіра до української влади з боку голландців (і в цілому серед європейців) є небезпідставною. Адже у ЄС неодноразово акцентували увагу на необхідності виконання Україною умов та зобов'язань – подолати корупцію в країні, провести реформи у сфері державного управління та енергетичному секторі тощо, чого так і не було зроблено.

Підсумки референдуму в Нідерландах щодо ратифікації Угоди про асоціацію України та ЄС свідчать, скоріш за все, про занепокоєність серед громадян ЄС форсуванням керівництвом ЄС процесу поглиблення європейської інтеграції з Україною на тлі дестабілізації, політичної та економічної кризи, проблем з безпекою тощо. В цілому майбутнє розширення ЄС на Схід також сприймається досить стримано серед населення ЄС. З урахуванням того, що під час проведення референдуму саме Нідерланди (січень-червень 2016 р.) головували в ЄС, це позначилося на підсумках підписаної угоди для української держави, а саме:

- поточна угода не надає статусу кандидата на вступ до Євросоюзу, а також не створює зобов'язання про присвоєння такого статусу Україні в майбутньому (але і не заперечується, що членство України в ЄС є можливим);

- українська держава не має права на фінансову і військову допомогу від європейської спільноти;

- українські громадяни не мають права жити і працювати в країнах ЄС (однак Угода не зменшує право держав-членів визначати обсяги допуску громадян України на свою територію з метою чи то працевлаштування, чи то само зайнятості);

- ЄС та Україна співпрацюватимуть у сфері запобігання та боротьби з корупцією, з питань верховенства права, зміцнення та підвищення ефективності судової системи, збереження її незалежності та неупередженості) (European Council 2016).

Ситуація з волевиявленням у Нідерландах і умови, за яких було підписано угоду з українською державою, на нашу думку, свідчить не лише про демократичність виборчих процедур і високий рівень громадянських прав і свобод європейських суспільств, а й про те, що не всі держави ЄС готові йти на прийняття загальноєвропейських рішень, якщо це не відповідає їх власним інтересам.

Слід відзначити і роль Росії як потужного геополітичного гравця, у відносинах з якою країни ЄС, не зважаючи на розбіжності (щодо політики країн СНД, шляхів розвитку та інституціональних форм демократії, захисту прав людини тощо), надавали перевагу стратегічному порозумінню (у тому числі й щодо України). Завдяки географічному положенню Україна має важливе геополітичне значення і для Росії, і для країн Заходу. Кожна зі сторін відносила українську територію до зони своїх геостратегічних інтересів і усіляко намагалася закріпити свій вплив. Різкий крен української держави у бік стратегічного партнерства із Заходом призвів до загострення напруги у суспільстві та внутрішнього конфлікту, а згодом і до воєнного конфлікту із зовнішнім втручанням, що на нашу думку, буде тривалим саме через проблему порушення територіальної цілісності та неможливості покладатися на взаємні обіцянки противника. Зауважимо, що геополітичний⁸ фактор виявився одним із

⁸ Виходячи з концепції Н.Спикмена, Україна на геополітичній карті входить у зону Римленда, «берегову зону» - державу, яку ведуть (Спикман 2016 : 50). «Велика дуга Римленда» проходить від Фінляндії через Севастополь на південь Кавказу («Мала дуга Римленда» – від Балкан через Сирію), де Росія має тримати оборону та здійснювати контроль. Таким чином, на території України ведеться боротьба між «країнами моря» і «країнами суші», розташованими в Хартленді. Згідно з концепцією лімітрофних держав Х.Дж. Маккіндера (Маккіндер 2011) та В. Цимбурського

ключових в українсько-російському конфлікті. По суті український конфлікт - протистояння двох геополітичних стратегій у площині реальної політики - політики ЄС «Східне партнерство»⁹ та Євразійського проекту економічного союзу (ЄАЕС)¹⁰, де кожна зі сторін намагається здобути перемогу, щоб визначити процеси у сфері впливу іншої сторони, за межами своїх поточних кордонів. Таким чином, з одного боку, поки не буде досягнуто компромісу сторін (ЄС, США та РФ) щодо поділу території України на зони впливу між головними геополітичними гравцями, конфлікт не буде вичерпаним. З другого боку, підтримка євразійського чи євроатлантичного вектору України також суттєво буде позначатися на вибудові майбутніх відносин ЄС та Росії. Наразі ситуація навколо України, ставить під сумнів як майбутнє партнерство РФ і ЄС, так і самої України з ЄС. Водночас, зважаючи на унікальне геоположення України та близьке сусідство з РФ, зазначимо, що історичні та географічні реалії практично виключають одновекторність зовнішньої політики України, що можливо лише за умов досягнення загальнонаціонального консенсусу з цього питання. Прихильники одновекторності України повинні розуміти, що така стратегія може призвести до катастрофічних наслідків для України. Різний історичний досвід та політичні пріоритети Східної та Західної України, конфлікт на Сході, ще більше ускладнюють завдання, що стоять наразі перед українським керівництвом. Це потребує системного підходу, прагматизму,

(Цимбурський 2011), Україна приречена на об'єктність у зовнішній політиці. Держави-лімітрофи (Естонія, Латвія, Литва, Польща, Румунія, колишня Чехословачія, Україна, Фінляндія) виконували роль захисного бар'єра між Німеччиною та Росією і не мали права на самостійну зовнішню політику. Україні відводилася роль маріонетки.

⁹ Програма ЄС «Східне партнерство», спрямована на поглиблення зв'язків республік колишнього СРСР з Євросоюзом. Наразі у цій програмі беруть участь шість пострадянських країн - Білорусь, Україна, Молдова, Грузія, Вірменія та Азербайджан. Білорусь і Вірменія одночасно є і членами Євразійського економічного союзу (ЄАЕС).

¹⁰ Заснований у 2015 р. Євразійський економічний союз є «формою інтеграції суверенних держав з метою зміцнення стабільності та безпеки, соціально-економічної модернізації в пострадянському просторі» (Назарбаєв : 2016). До складу ЄЕС увійшли Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан і Росія.

політичної волі з боку української влади та реальної підтримки з боку західних партнерів. Ситуація, що склалася в Україні з 2014 року, є яскравим прикладом того, як політичні кроки і певні законодавчі ініціативи можуть поглиблювати протиріччя та конфлікти, а не нівелювати їх. Не зважаючи на складні умови, в яких перебуває українська держава, нове керівництво зосереджено на поглибленні співробітництва і партнерства з країнами ЄС, послідовно додержуючись стратегічного курсу «на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору» (Про внесення змін до Конституції України 2019). Разом із тим залишається осторонь необхідність розв'язувати проблему збройного конфлікту на Сході, тоді як невирішеністю цього питання певною мірою пояснюється і стриманість з боку ЄС щодо підтвердження перспективи членства України в Євросоюз.

На нашу думку, сьогодні питання просування України до членства в ЄС перебуває не стільки у площині здійснюваних реформ в Україні, скільки в площині зовнішніх політичних рішень. Потрапивши у зону турбулентності, що стало наслідком напруги в окремих ланцюгах багатополлярної системи міжнародних відносин, українська держава намагається заручитися підтримкою з боку західних партнерів. Наразі діючим президентом України В. Зеленським підписано спільну двосторонню Декларацію про європейську перспективу України з Польщею та Литвою, де відзначено потребу у стратегічному перегляді європейської політики сусідства та Східного партнерства. Нагадаємо, що відповідно до ст. 49 Договору про Євросоюз, Україна має європейську перспективу. Підтримка держав-учасниць ЄС щодо членства України в Євросоюзі потрібна, «щоб гарантувати політику «відкритих дверей» для тих асоційованих партнерів¹¹, які мають європейські прагнення та відповідають визначеним умовам і критеріям» (Зеленський 2021). Магістральну лінію стратегічного курсу української держави на найближчі роки визначено через «повноцінну інтеграцію України до співдружності європейських країн, яка засвідчить, що базові цінності свободи, демократії та рівності на нашому континенті є ключовими елементами

¹¹ Маються на увазі Грузія та Молдова

масштабного прогресу та розвитку» (Зеленський 2021). Як слушно відзначив президент В. Зеленський, «українці вже впливають на спільну європейську долю. Саме на українській землі вирішується, яким буде майбутнє Європи» (Зеленський 2021). Однак зауважимо, що:

1) Угоду про Асоціацію України з ЄС було підписано українським керівництвом за складних обставин, на тлі конфлікту з Росією, без всенародного обговорення на референдумі. На нашу думку, доцільно було б запровадити практику європейських країн щодо проведення референдумів з нагальних питань загальнонаціонального значення (наприклад, членство у ЄС та НАТО), щоб у подальшому уникати політичних кроків, які поляризують українське суспільство;

2) ситуація з референдумом у Нідерландах та рішення саміту не закрило повністю шлях до членства України в ЄС, але й не полегшило його. Отримати статус країни-кандидата можливо лише в разі погодження всіх без винятку країн-членів ЄС;

3) малоімовірно, що євроінтеграційний вектор втратить свою привабливість для українських громадян, але все більш очевидною є примарність перспективи найближчим часом отримати статус країни-члена ЄС. Угода про Євроасоціацію має неоліберальний характер і виражає інтереси політичного істеблішменту, олігархів та транснаціональних корпорацій, що призводить до приватизації українських державних підприємств, лібералізації українського ринку за умов скорочення державної допомоги місцевим виробникам. Наразі можна відзначити зростання критичного ставлення до неоліберального курсу української держави та певне розчарування українців процесом реалізації «європейського вибору»;

4) Україна намагається інтегруватися у простір, де 22 из 27 (81 %) країн-членів ЄС та 26 з 30 (87 %) країн-членів НАТО визнають незалежність Косово. Це може вплинути на перегляд питання щодо визнання Україною незалежності Косова, яке для Сербії має історичне значення. Шлях Сербії до ЄС у дечому нагадує шлях України у тому сенсі, що третина країн-членів ЄС вимагає від Сербії більших конкретних результатів у плані реформування та більшої узгодженості політики Сербії з політикою ЄС у сфері зовнішніх відносин та безпеки (ЕС не откроет новые разделы 2021). (Продовження статті у наступному випуску)

ЛІТЕРАТУРА

Brexit: UK leaves the European Union. 2020. *BBC*. 1 February. URL: <https://www.bbc.com/news/uk-politics-51333314>

Декларація про державний суверенітет України. 1990. *Відомості Верховної Ради УРСР* 31: 429.

Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 14.06.1994 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012#Text

Про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією: Договір від 31 травня 1997 р. *Офіційний вісник України*. 1999. № 20. Ст. 931. (Припинив дію на підставі Закону України від 6 грудня 2018 р. № 2643-VIII).

Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору від 09.07.1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002#Text.

Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу: указ Президента України від 11 червня 1998 року № 615. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/615/98#Text>

Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України від 1 липня 2010 року № 2411-VI, *Відомості Верховної Ради України* 40 : 527.

EU-Ukraine Summits: 16 Years of Wheel-Spinning. 2013. *The Ukrainian Week*, 28 February. URL: <https://ukrainianweek.com/Politics/73494>

Про Рекомендації парламентських слухань про взаємовідносини та співробітництво України з НАТО: Постанова Верховної Ради України від 21 листопада 2002 року № 233-IV, *Відомості Верховної Ради України* 51 : 374.

European Parliament resolution on the results of the Ukraine elections. 2005. (13 January). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2005-0009_EN.html?redirect

Treaty on European Union – Maastricht Treaty. 1992. *An official website of the European Union*. URL: https://europa.eu/european-union/sites/default/files/docs/body/treaty_on_european_union_en.pdf

Спільна заява щодо угоди про асоціацію Україна – ЄС. 2008. *Офіційний сайт МЗС України*. URL: <http://old.mfa.gov.ua/ua/page/open/id/786>

Янукович, Виктор. 2011. “Двадцать лет – достаточное время для становления человека. Но для молодого государства – это только первые шаги”, *Зеркало недели*, 19.08. URL: https://zn.ua/internal/dvadsat_let_ukrainy_nash_put_tolko_nachinaetsya.html

Про основи національної безпеки України: Закон України від 19 червня 2003 року № 964-IV. URL:

https://kodeksy.com.ua/pro_osnovi_natsionalnoyi_b_ezpeki_ukrayini.htm

Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України від 1 липня 2010 року № 2411-VI, *Відомості Верховної Ради України* 40 : 527.

Про припинення дії Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією: Закон від 6 грудня 2018 року № 2643-VIII, *Відомості Верховної Ради України* 1: 2.

Нідерланди оприлюднили офіційні результати референдуму. 2016. *Українська правда*. 12 квітня. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2016/04/12/7105283/>

European Council Conclusions on Ukraine. 2016. *Official website of the Council of the EU and the European Council*. 15 December. URL: <https://www.consilium.europa.eu/media/24151/15-euco-conclusions-ukraine.pdf>

Спикмэн, Н.Дж. 2016. “Политическая карта Евразии. Часть 2. /пер. с англ. М.Н. Грачева”, *Вестник РГГУ. Серия “Политология. История. Международные отношения”* 1:49-56.

Маккиндер, Хэлфорд. 2011. “Демократические идеалы и реальность”, *Полис Политические исследования* 2:134-144.

Цымбурский, Вадим. 2011. Speak, memory! (Фрагменты из авторского Введения в подготовленную к публикации книгу «Конъюнктуры Земли и Времени»), *Полис. Политические исследования* 2:145-161.

Назарбаев, Нурсултан, 2016. “Проект формирования евразийского союза государств”, *Евразийская интеграция: экономика, право, политика* 2: 91-95.

Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору): Закон України від 7 лютого 2019 року № 2680-VIII, *Відомості Верховної Ради* 9 : 50.

Зеленський, Володимир. 2021. “Підписання Декларації про європейську перспективу України наближає повноцінну інтеграцію у Європейський Союз”, *Офіційне інтернет-представництво Президента України (Офіс президента України)*. URL: <https://www.president.gov.ua/news/pidpisannya-deklaraciyi-pro-yevropejsku-perspektivu-ukrayini-68257> (дата звернення: 7.05.2021).

“ЕС не откроет новые разделы на переговорах с Сербией в ближайшее время”. 2021. *Европейская правда*. URL: <https://www.euointegration.com.ua/rus/news/2021/06/14/7124419/>

REFERENCES

Brexit: UK leaves the European Union. 2020. *BBC*. 1 February. URL: <https://www.bbc.com/news/uk-politics-51333314>

Deklaratsiya pro derzhavnyy suverenitet Ukrainy (Declaration of State Sovereignty of Ukraine). 1990. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady URSS* 31: 429 (in Ukrainian).

Uhoda pro partnerstvo i spivrobitnytstvo mizh Ukrainoyu i Yevropeys'kymy Spivtovarystvamy ta vikh derzhavamy-chlenamy vid 14 chervnya 1994 roku (Partnership and Cooperation Agreement between Ukraine and the European Communities and their Member States: Agreement of June 14 1994). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012#Text (in Ukrainian).

Pro druzhbu, spivrobitnytstvo i partnerstvo mizh Ukrainoyu i Rosiys'kovu Federatsiyeyu: Dohovor vid 31 travnya 1997 r. (On Friendship, Cooperation and Partnership between Ukraine and the Russian Federation: Treaty of May 31, 1997). *Official Gazette of Ukraine*. 1999. № 20. Art. 931. (Terminated on the basis of the Law of Ukraine of December 6, 2018 № 2643-VIII) (in Ukrainian).

Khartiya pro osoblyve partnerstvo mizh Ukrainoyu ta Orhanizatsiyeyu Pivnichnoatlantychnoho dohovoru vid 09 lypnya 1997. (Charter on a Distinctive Partnership between Ukraine and the North Atlantic Treaty Organization of July 9, 1997). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002#Text (in Ukrainian).

Pro zatverdzhennya Stratehiyi intehratsiyi Ukrainy do Yevropeys'koho Soyuzu: ukaz Prezydenta Ukrainy vid 11 chervnya 1998 roku (On Approval of the Strategy of Ukraine's Integration into the European Union: Decree of the President of Ukraine № 615 of June 11, 1998). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/615/98#Text> (in Ukrainian).

Pro zasady vnutrishn'ovi i zovnishn'ovi polityky : Zakon Ukrainy vid 1 lypnya 2010 roku № 2411-VI (On the Principles of Domestic and Foreign Policy: Law of Ukraine of July 1, 2010 № 2411-VI), *Vidomosty of the Verkhovna Rada of Ukraine* 40: 527) (in Ukrainian).

EU-Ukraine Summits: 16 Years of Wheel-Spinning. *The Ukrainian Week*, 28.02.2013. URL: <https://ukrainianweek.com/Politics/73494>

Pro Rekomendatsiyi parlament-s'kykh slukhan' pro vzayemovidnosyny ta spivrobitnytstvo Ukrainy z NATO: Postanova Verkhovnoyi Rady Ukrainy vid 21 lystopada 2002 roku № 233-IV (On the Recommendations of the Parliamentary Hearings on Ukraine's Relations and Cooperation with NATO: Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine of November 21, 2002 № 233-IV), *Vidomosty of the Verkhovna Rada of Ukraine* 51: 374 (in Ukrainian).

European Parliament Resolution on the Results of the Ukraine Elections. January 13, 2005. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2005-0009_EN.html?redirect (in Ukrainian).

Treaty on European Union – Maastricht Treaty. *Official website of the European Union*. URL: https://europa.eu/european-union/sites/default/files/docs/body/treatyon_european_union_en.pdf

Spil'na zavava shchodo uhody pro asotsiatsiyu Ukrayina – YES. 2008 (Joint statement on the Ukraine-EU Association Agreement. 2008) *Ofitsiynyy sayt MZS Ukrayiny*. URL: <http://old.mfa.gov.ua/ua/page/open/id/786> (in Ukrainian).

Yanukovych, Victor. 2011. “Dvadtsat' let – dostatochnoye vremya dlya stanovleniya cheloveka. No dlya molodogo gosudarstva – eto tol'ko pervyye shagi (Twenty years is enough time for the formation of a person. But for a young state, these are only the first steps)”, *Zerkalo nedeli*, 19.08. URL: https://zn.ua/internal/dvadtsat_let_ukrainy__nash_put_tolko_nachinaetsya.html (in Russian).

Pro osnovy natsional'noyi bezpeky Ukrayiny: Zakon Ukrayiny vid 19 chervnya 2003 roku № 964-IV (Law of Ukraine “On the Fundamentals of National Security of Ukraine”: Law of June 19, 2003 № 964-IV). URL: https://kodeksy.com.ua/pro_osnovi_natsionalnoyi_bezpeki_ukrayini.htm (in Ukrainian).

Pro zasady vnutrishn'oyi i zovnishn'oyi polityky: Zakon Ukrayiny vid 1 lypnya 2010 roku № 2411-VI (Law of Ukraine “On the Principles of Domestic and Foreign Policy”: Law of July 1, 2010 № 2411-VI), *Vidomosty of the Verkhovna Rada of Ukraine* 40: 527 (in Ukrainian).

Pro pryvynennya divi Dohovoru pro druzhbu, spivrobitnytstvo i partnerstvo mizh Ukrainoyu i Rosiyi'kovu Federatsiyeyu: Zakon vid 6 hrudnya 2018 roku № 2643-VIII (On termination of the Treaty of Friendship, Cooperation and Partnership between Ukraine and the Russian Federation: Law of December 6, 2018 № 2643-VIII), *Vidomosty of the Verkhovna Rada of Ukraine* 1: 2 (in Ukrainian).

The Netherlands has announced the official results of the referendum. 2016, *Ukrayinska Pravda*. April 12. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2016/04/12/7105283/> (in Ukrainian).

European Council Conclusions on Ukraine. 2016. *Official website of the Council of the EU and the European Council*. 15 December. URL: <https://www.consilium.europa.eu/media/24151/15-euco-conclusions-ukraine.pdf>

Speakman, N.J. 2016. “Politicheskaya karta Yevrazii. Chast' 2. /per. s angl. M.N. Gracheva (Political map of Eurasia. Part 2. /Translated from English by M.N. Grachev)”, *Bulletin of the Russian State University for the Humanities. Series*

“Political Science. History. International relationships” 1: 49-56 (in Russian).

Mackinder, Halford. 2011. “Demokraticheskiye idealy i real'nost' (Democratic Ideals and Reality)”, *Polis. Political Studies* 2: 134-144 (in Russian).

Tsyumbursky, Vadim. 2011. Speak, memory! (Fragmenty iz avtorskogo Vvedeniya v podgotovlennuyu k publikatsii knigu “Kon'yunktury Zemli i Vremeni”), (Fragments from the author's Introduction to the book “Conjuncture of the Earth and Time” prepared for publication), *Polis. Political Studies* 2: 145-161 (in Russian).

Nazarbayev, Nursultan. 2016. “Proyekt formirovaniya yevraziyskogo soyuza gosudarstv”, Yevraziyskaya integratsiya: ekonomika, pravo, politika (Project for the Formation of the Eurasian Union of States), *Eurasian integration: Economics, Law, Politics* 2: 91-95 (in Russian).

Pro vnesennya zmin do Konstytutsiyi Ukrainy (shchodo stratehichnoho kursu derzhavy na nabuttya povnopravnoho chlenstva Ukrainy v Yevropeys'komu Soyuzi ta v Orhanizatsiyi Pivnichnoatlantychnoho dohovoru): Zakon Ukrayiny vid 7 lyutoho 2019 roku № 2680-VIII (On Amendments to the Constitution of Ukraine (Regarding the Strategic Course of the State to Acquire Full Membership of Ukraine in the European Union and the North Atlantic Treaty Organization): Law of Ukraine of February 7, 2019 № 2680-VIII), *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Law of Ukraine* 9:50 (in Ukrainian).

Zelensky, Volodymyr. 2021. “Pidpysannya Deklaratsiyi pro yevropeys'ku perspektivu Ukrainy nablyzhaye povnotsinnu intehratsiyu u Yevropeys'kyy Soyuz (Signing of the Declaration on Ukraine's European Perspective brings full integration into the European Union closer)”, *Ofitsiyne internet-predstavnytstvo Prezydenta Ukrayiny (Ofis prezidenta Ukrayiny)*. URL: <https://www.president.gov.ua/news/pidpisannya-deklaratsiyi-pro-yevropeysku-perspektivu-ukrayini-68257> (in Ukrainian).

“ES ne otkrovet novyye razdely na peregovorakh s Serbiyey v blizhaysheye vremya (The EU will not open new chapters in its negotiations with Serbia anytime soon)”. 2021, *The European Pravda*. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2021/06/14/7124419/> (in Russian).

Зінченко Олександра Ігорівна

магістр політології,
Харківський національний
університет імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, Харків, 61022,
alekca.98@ukr.net,
<https://orcid.org/0000-0003-1623-957X>

ЄВРОПЕЙСЬКА РЕГІОНАЛЬНА СИСТЕМА ПРОТИДІЇ КІБЕРТЕРОРИЗМУ: ПОЛІТИЧНІ, ІНСТИТУЦІЙНІ ТА ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ

Розглянуто сучасний етап розвитку кібертероризму в Європі. Прогресуванню цього явища сприяє мережа «Інтернет», яка має суттєвий вплив на всі сфери суспільного життя, надаючи величезну кількість інформації будь-якому користувачеві та заохочуючи висвітлення такої інформації та її поширення. Виявлено фактори, що ускладнюють процес протистояння кібертероризму, доведено, що сучасний кібертероризм є складовою частиною гібридних воєн і одним із дієвих важелів досягнення політичних цілей на міжнародній арені. Розкрито політичні, інституційні та правові механізми протидії кібертероризму в європейській регіональній системі кібербезпеки. Показуються способи та методи здійснення кібератак, а також можливості європейської регіональної системи протидії їм. Ця проблема висвітлюється на міжнародному рівні, вказуються документи, які передбачають методи протидії. Розглядається досвід передових країн у боротьбі із кібертероризмом. Зазначається, що особливістю кібертероризму є прагнення атакуючих зробити ефективний терористичний акт не тільки з небезпечними наслідками для інфраструктури та населення, а й зі значним суспільним резонансом. Цей фактор є особливо ускладнюючим для сучасної ситуації, адже соціальні мережі сьогодні дозволяють висвітлювати будь-яку інформацію у бажаний час, із бажаною метою та у бажаному ключі. Однак кіберзлочинці постійно вдосконалюють свою діяльність, з'являються все нові форми вчинення тероризму в мережі Інтернет, нові способи залякування населення, нові методи впливу на свідомість людей. Разом із тим і структура кіберзлочинності помітно різниться в різних країнах залежно від характеру і ступеня розвитку в них інформаційних технологій, поширення мережі Інтернет, використання електронних сервісів і електронної комерції. Зазначене зумовлює необхідність постійного оновлення, вдосконалення та коригування чинного антитерористичного національного, регіонального і міжнародного законодавства.

Ключові слова: європейська регіональна систем, кібертероризм, причини розвитку кібертероризму, мережа Інтернет, система протидії кібертероризму, кібертероризм в європейських країнах.

Зінченко Александра Игоревна

магістр политологии,
Харьковский национальный
университет имени В. Н. Каразина,
площадь Свободы, 4, Харьков, 61022
alekca.98@ukr.net,
<https://orcid.org/0000-0003-1623-957X>

ЕВРОПЕЙСКАЯ РЕГИОНАЛЬНАЯ СИСТЕМА ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ КИБЕРТЕРРОРИЗМУ: ПОЛИТИЧЕСКИЕ, ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ И ПРАВОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ

Рассмотрен современный этап развития кибертерроризма в Европе. Прогрессированию данного явления способствует сеть «Интернет», которая оказывает существенное влияние на все сферы общественной жизни, предоставляя огромное количество информации любому

пользователю и поощряя размещение такой информации и ее распространение. Выявлены факторы, затрудняющие процесс противостояния кибертерроризма, доказано, что современный кибертерроризм является составной частью гибридных войн и одним из действенных рычагов достижения политических целей на международной арене. Раскрыты политические, институциональные и правовые механизмы противодействия кибертерроризму в европейской региональной системе кибербезопасности. Показываются способы и методы осуществления кибератак, а также возможности европейской региональной системы противодействия им. Данная проблема освещается на международном уровне, указываются документы, которые предусматривают методы противодействия. Рассматривается опыт передовых стран в борьбе с кибертерроризмом. Отмечается, что особенностью кибертерроризма является стремление атакующих сделать террористический акт не только с опасными последствиями для инфраструктуры и населения, но и с значительным общественным резонансом. Данный фактор является особенно осложняющим для современной ситуации, ведь социальные сети сегодня позволяют освещать любую информацию в желаемое время, с желаемой целью и в желаемом ключе. Однако киберпреступники постоянно совершенствуют свою деятельность, появляются все новые формы совершения терроризма в сети Интернет, новые способы запугивания населения, новые методы воздействия на сознание людей. Вместе с тем и структура киберпреступности заметно различается в разных странах в зависимости от характера и степени развития в них информационных технологий, распространения сети Интернет, использование электронных сервисов и электронной коммерции. Указанное обуславливает необходимость постоянного обновления, совершенствования и корректировки действующего антитеррористического национального, регионального и международного законодательства.

Ключевые слова: европейская региональная систем, кибертерроризм, причины развития кибертерроризма, сеть Интернет, система противодействия кибертерроризма, кибертерроризм в европейских странах.

Oleksandra Zinchenko

Master of Political Science
V. N. Karazin Kharkiv National University,
4, Svoboda Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine,
alekca.98@ukr.net,
<https://orcid.org/0000-0003-1623-957X>

EUROPEAN REGIONAL SYSTEM FOR COMBATING CYBERTERRORISM: POLITICAL, INSTITUTIONAL AND LEGAL MECHANISMS

The current stage of development of cyberterrorism in Europe is considered. The progression of this phenomenon is facilitated by the Internet, which has a significant impact on all spheres of public life, providing a huge amount of information to any user and encouraging the placement of such information and its dissemination. The factors that complicate the process of countering cyberterrorism are identified; it is proved that modern cyberterrorism is an integral part of hybrid wars and one of the effective levers of achieving political goals in the international arena. The political, institutional and legal mechanisms of countering cyberterrorism in the European regional cybersecurity system are revealed. The ways and methods of carrying out cyberattacks, as well as the capabilities of the European regional system of countering them are shown. This problem is highlighted at the international level, documents are indicated that provide methods of counteraction. The experience of advanced countries in the fight against cyberterrorism is examined. It is noted that a feature of cyberterrorism is the desire of the attackers to commit a terrorist act not only with dangerous consequences for the infrastructure and the population, but also with significant public resonance. This factor is especially complicating for the current situation, because social networks today allow you to cover any information at the desired time, with the desired goal and in the desired manner. However, cybercriminals are constantly improving their activities; there are new forms of terrorism on the Internet, new ways of intimidating the population, new methods of influencing the minds of people. At the same time, the structure of cybercrime differs significantly in different countries depending on the nature and degree of development of information technologies

in them, the spread of the Internet, the use of electronic services and e-commerce. The aforementioned necessitates constant updating, improvement and adjustment of the existing anti-terrorist national, regional and international legislation.

Keywords: *European regional systems, cyberterrorism, reasons for the development of cyberterrorism, Internet, anti-cyberterrorism system, cyberterrorism in European countries.*

Кібертероризм визнається проблемою не окремої держави, а всього світового співтовариства в цілому. Протидія кібертероризму в розвинених країнах є однією з найважливіших завдань, що забезпечують внутрішню безпеку держави. 10 грудня 1934 року Рада Ліги Націй, попередниці ООН, прийняла рішення, в якому говорилося, що «на всіх державах лежить обов'язок не заохочувати і не терпіти на своїй території жодної терористичної діяльності, яка має політичну мету ... Кожна держава не повинна нічим нехтувати у справі попередження і репресії терористичних актів і надання в цих цілях допомоги тим урядам, які за нею звернуться» (Лебедев 2008: 12). У 1937 р Ліга Націй намагалася дати своє визначення терористичного акту як злочинної дії проти держави з метою викликати страх у певних людей або групи населення.

Форми і методи боротьби з кібертероризмом досить детально регламентовані в законодавстві більшості зарубіжних країн (США, КНР, Великобританії та ін.). Однак кіберзлочинці постійно вдосконалюють свою діяльність, з'являються все нові форми вчинення тероризму в мережі Інтернет, нові способи залякування населення, нові методи впливу на свідомість людей. Разом із тим і структура кіберзлочинності помітно різниться в різних країнах залежно від характеру і ступеня розвитку в них інформаційних технологій, поширення мережі Інтернет, використання електронних сервісів і електронної комерції. Зазначене зумовлює необхідність постійного оновлення, вдосконалення та коригування чинного антитерористичного національного і міжнародного законодавства.

Сьогодні на міжнародному рівні з метою протидії кібертероризму прийняті Декларація про заходи щодо ліквідації міжнародного тероризму (Декларація про заходи ліквідації міжнародного тероризму 1994), Європейська Конвенція про боротьбу з тероризмом 1977 р. (Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом (ETS N 90) 1977), які покликані забезпечити безпеку міжнародної спільноти і невідворотність

кримінального переслідування осіб, які вчинили терористичні акти.

Значна роль у протидії кібертероризму на міжнародному рівні відводиться Конвенції Ради Європи про кіберзлочинність, прийнятої в 2001 р., де визначено поняття кіберзлочинів, під яке підпадають «правопорушення, вчинені в інформаційному середовищі або проти інформаційних ресурсів, або за допомогою інформаційних засобів, а також детально описані проблеми взаємодії правоохоронних органів окремих європейських держав у ситуації, коли злочинець і жертва знаходяться в різних країнах і підпорядковуються різним законодавствам» (Конвенція про кіберзлочинність 2001). Складність протистояння кібертероризму зумовлена низкою факторів, до яких варто віднести:

1) простір Інтернету вкрай широкий – передбачити характер інформації, час, місце, автора і його мету практично неможливо. Сучасні технології дозволяють лише частково відстежити першочергову інформацію. Однак ряд програмних засобів, доступних звичайному користувачеві, дозволяють обійти і ці технології;

2) терористи можуть використовувати для завантаження своїх матеріалів ресурси, які не потребують реєстрування даних, і, крім того, популяризувати посилання на них через соціальні мережі. В цьому випадку з'являється маса користувачів, які, переглядаючи новинні стрічки, випадково отримують доступ до того чи іншого матеріалу;

3) ймовірність того, що опублікований де-небудь матеріал відразу ж виявлять і видалять вкрай мала;

4) єдиної законодавчої бази, що регулює вміст контенту Інтернету, поки не існує, хоча спроби її створення робилися вже не раз.

Крім використання Інтернету для початку кібератаки проти національних держав, терористичні організації можуть використовувати Інтернет для проведення хактивізму.

Протягом багатьох років різні відомства, подібні Агентству передових оборонних дослідних проектів (DARPA) і Агентству національної безпеки (NSA), набирають талановитих фахівців під час таких заходів,

як серія конференцій з комп'ютерної безпеки Black Hat і з'їзд хакерів Def Con. У 2011 році DARPA оголосило про запуск нової програми Cyber Fast Track (CFT), створеної колишнім хакером, менеджером проектів в DARPA. Вона була спрямована на поглиблення і впорядкування співпраці з цими спільнотами. В рамках CFT агентство залучає окремих фахівців і невеликі компанії до роботи над короткостроковими цільовими проектами у сфері мережевої безпеки.

Ця ініціатива спрямована на роботу з дрібними гравцями і її відрізняє можливість швидко схвалювати виділення грантів. Протягом перших двох місяців після запуску програми DARPA схвалив висновок восьми контрактів – іншими словами, вона працює зі швидкістю світла порівняно з нормальними для державних відомств темпами. Це дозволяє досвідченим фахівцям, які інакше навряд чи погодилися б працювати на уряд, внести свій внесок у важливу справу зміцнення кібербезпеки, причому легко і в ті тимчасові рамки, які відповідають терміновості завдання. Програма CFT стала однією з ознак зсуву агентства у бік демократичних інновацій з використанням краудсорсингу.

Також на міжнародному рівні діє Конвенція про кіберзлочинність, підписана державами-членами Ради Європи в Будапешті 23 листопада 2001 року (Конвенція про кіберзлочинність 2001). Цей документ встановлює порядок взаємодії країн у боротьбі зі злочинами проти конфіденційності, цілісності і доступності комп'ютерних даних і систем, а також всіма видами правопорушень, пов'язаних з використанням комп'ютерних засобів, зі змістом даних і з порушенням авторських та суміжних прав. Багато заходів, передбачених Конвенцією, спрямовані на недопущення несанкціонованого втручання в роботу комп'ютерних систем, і можуть виступити своєрідним заслоном на шляху до здійснення терористичних злочинів.

У 2020 році всі країни і великі організації надавали великого значення боротьбі з кібертероризмом. Сучасний кібертероризм є складовою частиною гібридних воєн і одним із дієвих важелів досягнення політичних цілей на міжнародній арені. Особливістю кібертероризму є прагнення атакуючих зробити ефективний терористичний акт, який би мав не тільки небезпечні наслідки для інфраструктури та населення, а й набув широкого суспільного розголосу та міжнародного резонансу.

Між тим, хочемо зазначити, що уряди більшості зарубіжних держав стурбовані зростаючим рівнем кіберзагроз та комп'ютерної злочинності, в зв'язку з чим приймають спеціальні заходи з їхньої нейтралізації. Можна констатувати, що вже сьогодні на міжнародному рівні напрацьовано певний позитивний досвід боротьби з кібертероризмом. Так, наприклад, у Великій Британії вступив в дію закон про тероризм, покликаний посилити боротьбу з різними угрупованнями, які використовують територію Сполученого Королівства для своєї діяльності. Відповідно до нього, в разі злому хакерами комп'ютерної системи, що забезпечує національну безпеку країни, а також спроб з їхнього боку будь-яким чином впливати на державні структури або загрожувати суспільству, вони можуть бути звинувачені в тероризмі з усіма наслідками, що випливають з цього.

Важливе значення в питаннях протидії кібертероризму відводиться міжнародному співробітництву, яке включає діяльність держав з різних напрямків:

- 1) визнання небезпеки певних кримінальних діянь і необхідності застосування спільних заходів для їх припинення;
- 2) допомога в розшуку правопорушників, які переховуються на чужій території, і передачі їх зацікавленій державі;
- 3) допомога в отриманні необхідних матеріалів з кримінальної справи;
- 4) вивчення проблем злочинності і боротьби з нею, питань пенітенціарної системи;
- 5) надання практичної допомоги окремим державам у розв'язанні проблем злочинності;
- 6) обмін необхідною для боротьби з кібертероризмом інформацією.

Варто зауважити, що при ООН в рамках цільових груп здійснення контртерористичних заходів діє Робоча група, яка займається виявленням зацікавлених сторін і партнерів і об'єднанням їх зусиль для боротьби зі зловживаннями Інтернетом у терористичних цілях. До таких зловживань входить і використання мережі з метою радикалізації, вербування, підготовки, оперативного планування, збору коштів та інших антигуманних цілей. У співпраці з державами-членами Робоча група вивчає методи використання терористами мережі Інтернет, визначає масштаби створеної цим загрози і вивчає можливі заходи із протидії цій загрози на національному,

регіональному та глобальному рівнях, включаючи визначення тієї ролі, яку може відігравати у цій сфері ООН, без шкоди для прав людини, основних цінностей і відкритого характеру самого Інтернету. Популяризація великих європейських і внутрішньодержавних Інтернет-сайтів викликає інтерес і стурбованість з сторін більшості сучасних держав і органів, компетентних у сфері безпеки.

Аналізуючи європейське законодавство щодо протидії кібертероризму, П.М. Кобець резюмує, що цей досвід може бути корисний для вдосконалення національного законодавства, в частині окремих законодавчо-технічних прийомів, використовуваних парламентами цих країн, а також в частині про наділення особливою компетенцією органів, що займаються розслідуванням терористичних злочинів, про права жертв терористичних актів на матеріальну компенсацію за заподіяну їм шкоду, а також про можливі заходи щодо попередження терористичних актів, що в сукупності, як показує досвід, може відігравати певну позитивну роль (Кобець 2018: 32).

Однак досвід не всіх, навіть європейських, держав можливо імплементувати у вітчизняне законодавство в частині законодавчо-технічних прийомів, що пояснюється не тільки відмінністю в політичному устрої, культурних традиціях, але й у приналежності окремих держав, таких, наприклад, як Великобританія, до англосаксонської системи права. Незважаючи на це, ми повинні ставити перед собою завдання з об'єднання зусиль у сфері протидії тероризму і екстремізму на всьому європейському просторі.

Отже, можемо сказати, що нині стає все більш очевидним, що загроза кібертероризму є актуальною проблемою сьогодення глобального характеру, причому вона буде неухильно наростати в міру розвитку й поширення інформаційних технологій. Тому ефективно європейське співробітництво у сфері попередження і ліквідації наслідків кібератак на державні, життєво важливі, екологічно вразливі та інші об'єкти набуває все більшого значення.

Між тим, у 2020 році всі країни і великі організації надавали великого значення боротьбі з кібертероризмом. Із зростанням напруженості в світі загроза кібертероризму завжди буде присутня, більш того, в ряді країн вона може бути однією зі складових

державної політики. У країнах, для яких проблема кіберзлочинності є особливо гострою, приймаються не тільки технічні, а й законодавчі заходи, спрямовані на протидію кіберзлочинності і кібертероризму. Оскільки методи, що застосовуються кібертерористами, багато в чому збігаються з методами, якими користуються кіберзлочинці, то і дії керівників компаній, організацій повинні бути спрямовані на збереження безперервності бізнесу і дотримання заходів інформаційної безпеки.

ЛІТЕРАТУРА

Лебедев, А.С. 2008. "Роль ООН у боротьбі з тероризмом", *Оглядач-OBSERVER* 5: 12-47.

Декларація про заходи ліквідації міжнародного тероризму від 09.12.1994. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_502#Text.

Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом (ETS N 90) від 27.01.1977. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_331#Text

Конвенція про кіберзлочинність від 23.11.2001. Рада Європи. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575#Text.

Кобець, П.М. 2018. "Законодавчі основи попередження тероризму в європейських країнах", *Міжнародне публічне і приватне право* 20-52.

REFERENCES

Lebedyev, A. S. 2018. "Rol' OON u borot'bi z teroryzmozom (The role of the UN in the fight against terrorism)", *Ohlyadach-OBSERVER*. 5: 12-47 (in Russian).

Deklaratsiya pro pro zakhody likvidatsiyi mizhnarodnoho teroryzmu vid (Declaration on measures to eliminate international terrorism from) 09.12.1994. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_502#Text. (in Ukrainian).

Yevropeys'kakonventsyya pro borot'bu z teroryzmozom (ETS N 90) vid 27.01.1977 (European Convention on the Suppression of Terrorism (ETS No. 90) of 27 January 1977). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_331#Text (in Ukrainian).

Konventsyya pro kiberzlochynnist' vid 23.11.2001 (Convention on Cybercrime of November 23, 2001). *Rada Yevropy.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575#Text (in Ukrainian).

Kobets', P.M. 2018. "Zakonodavchi osnovy poperedzhennya teroryzmu v yevropeys'kykh krayinakh (Legislative bases of terrorism prevention in European countries)", *Mizhnarodne publichne i pryvatne pravo*. 20-52 (in Ukrainian).

Рагімлі Мубаріз

аспірант кафедри політології,
Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, Харків, 61022,
rahimlimubariz@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0001-5999-1062>

ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ/ДЕДЕМОКРАТИЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ В АЗЕРБАЙДЖАНІ

Демократизація політичних інститутів в Азербайджанській Республіці розглядається у контексті становлення нового світового порядку і водночас як природний процес трансформації азербайджанського суспільства з урахуванням історичних, геополітичних та інших особливостей країни. Підкреслюється причинно-наслідковий зв'язок між кардинальною трансформацією та прискоренням темпів глобалізації, що відбивається на формуванні нового розуміння суті демократії у трансформаційних суспільствах, а відтак на позитивах і негативах результатів змін. Простежується розвиток конституціоналізму в Азербайджані з 1918 до 2016 рр. як відбиття поступової демократизації політичної системи країни та зміцнення об'єднувальних тенденцій. Окрема увага приділяється періодизації демократизації в Азербайджані, починаючи з часу набуття політичної незалежності у 1991 р. Дається оцінка інституціональним змінам як з боку вітчизняних, так і зарубіжних політичних аналітиків. Розглядаються взаємини Азербайджанської Республіки з країнами-партнерами та сусідами – Туреччиною, ЄС, РФ. Досліджуються позитивні та негативні чинники демократизації. Серед позитивних досягнень вказуються зміцнення інститутів незалежної держави, вступ Азербайджану до Ради Європи у 2001 р., створення центрів державних послуг ASAN за принципом «одного вікна»; серед негативних чинників – продовження дії жорстких правил олігархії, збереження неопатримоніальних рис політичного режиму, соціальна нерівність, неготовність певної частки політичної еліти до процесу поглиблення демократії, недорозвиненість громадянського суспільства, спротив справжній боротьбі з корупцією та ін.

Робиться висновок, що у країнах, які здійснюють політико-економічну трансформацію у перехідний період значно підвищується роль держави та політичного класу, особливо правлячої верхівки.

Ключові слова: світовий порядок, демократизація, дедемократизація, конституція.

Рагімлі Мубаріз

аспірант кафедри політології
Харьковский национальный
университет имени В.Н. Каразина,
пл. Свободы, 4, Харьков, 61022,
rahimlimubariz@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0001-5999-1062>

ДЕМОКРАТИЗАЦИЯ/ДЕДЕМОКРАТИЗАЦИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ ИНСТИТУТОВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Демократизация политических институтов в Азербайджанской Республике рассматривается в контексте становления нового мирового порядка и одновременно как естественный процесс трансформации азербайджанского общества с учетом исторических, геополитических и других особенностей страны. Подчеркивается причинно-следственная связь между кардинальной трансформацией и ускорением темпов глобализации, что отражается на формировании нового понимания сути демократии в трансформационных обществах, а, соответственно, на позитивных и негативных результатах изменений.

Прослеживается развитие конституционализма в Азербайджане с 1918 до 2016 гг. как отражение постепенной демократизации политической системы страны и укрепление объединительных тенденций. Особое внимание уделяется периодизации демократизации в Азербайджане, начиная со времени обретения политической независимости в 1991 году. Дается оценка институциональным изменениям как со стороны отечественных, так и зарубежных политических аналитиков. Рассматриваются взаимоотношения Азербайджанской Республики со странами-партнерами и соседями – Турцией, ЕС, РФ. Исследуются положительные и отрицательные факторы демократизации. Среди позитивных достижений указываются укрепления институтов независимого государства, вступление Азербайджана в Совет Европы в 2001г., создание центров государственных услуг ASAN по принципу «одного окна»; среди негативных факторов – продолжение действия жестких правил олигархии, сохранение неопатримониальных черт политического режима, социальное неравенство, неготовность определенной части политической элиты к процессу углубления демократии, недоразвитие гражданского общества, сопротивление настоящей борьбе с коррупцией и другие.

Делается вывод, что в странах, осуществляющих политико-экономическую трансформацию в переходный период значительно повышается роль государства и политического класса, особенно правящей верхушки.

Ключовые слова: мировой порядок, демократизация, дедемократизация, конституция.

Mubariz Rahimli

PhD student, Department of Political Science
V.N. Karazin Kharkiv National University,
4, Svoboda Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine,
rahimlimubariz@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0001-5999-1062>

DEMOCRATIZATION / DEDEMOCRATIZATION OF POLITICAL INSTITUTIONS IN AZERBAIJAN

The democratization of political institutions in the Republic of Azerbaijan is considered in the context of the formation of a new world order and at the same time as a natural process of transformation of the Azerbaijani society, taking into account the historical, geopolitical and other features of the country. The author emphasizes the causal relationship between the cardinal transformation and the acceleration of the pace of globalization, which is reflected in the formation of a new understanding of the essence of democracy in transformational societies, and, accordingly, in the positive and negative results of changes. The development of constitutionalism in Azerbaijan from 1918 to 2016 is traced as a reflection of the gradual democratization of the country's political system and the strengthening of unifying tendencies. Particular attention is paid to the periodization of democratization in Azerbaijan, starting from the time of gaining political independence in 1991. The assessment of institutional changes by both domestic and foreign political analysts is provided. The article deals with the relations of the Republic of Azerbaijan with partner countries and neighbors - Turkey, EU, RF. The article examines the positive and negative factors of democratization. The strengthening of the institutions of an independent state, Azerbaijan's accession to the Council of Europe in 2001, the creation of ASAN public service centers on the principle of "one window" are indicated among positive achievements; the continuation of the strict rules of the oligarchy, the preservation of neo-patrimonial features of the political regime, social inequality, the unpreparedness of a certain part of the political elite for the process of deepening democracy, the underdevelopment of civil society, resistance to a real fight against corruption, and others are indicated among the negative factors.

It is concluded that the role of the state and the political class, especially the ruling elite, is significantly increasing in countries that are carrying out political and economic transformation during the transition period.

Keywords: world order, democratization, de-democratization, constitution.

Глобалізаційні процеси у світі, «становлення транснаціонального політичного середовища світової політики» (Мельвиль 2004) по-різному позначаються на внутріполітичних процесах у національних державах пострадянського простору. Демократія як така в принципі може розглядатися як феномен, обмежений рамками певної держави. При цьому сукупність змін у політичній сфері веде до інституціоналізації відкритої конкуренції за право контролювати уряд та передбачає визнання широких прав і свобод громадян певної держави. Водночас конкретні спроби демократичних трансформацій останніх десятиліть можна розглядати і як процес глобального масштабу. Однією з ознак транснаціонального характеру третьої хвилі демократизації А.Ю. Мельвиль вказує «поширене у сучасному світі *нормативне ставлення до демократії* як декларованому .. ідеалу і цілі суспільно-політичних перетворень» (Мельвиль 2004).

У виступі керівника Виконавчого апарату Президента Азербайджанської Республіки Раміза Мехтієва на конференції «Демократія у суспільстві з перехідним періодом» 2007 р. була висловлена важлива думка про те, що кардинальна трансформація, яку переживає світ, пов'язана не лише з воєнно-політичними аспектами нового світового порядку, а й прискоренням темпів глобалізації, що є стрижневим напрямком розвитку ХХІ ст. При цьому вибухове прискорення змін, по-перше, зумовлює ті негативи та позитиви процесів, що відбуваються, а по-друге, відбивається на формуванні нового розуміння суті демократії у трансформаційних суспільствах, яке, однак не змінює актуальності ідеї стовпів демократії про її сутність як «влади демосу». Теорія демократії продовжує розвиватися, збагачуватися новими ідеями, практичним досвідом. Та яким би складним не був шлях до демократії, вказував Р. Мехтієв, світова практика довела, що вона відповідає інтересам націй, оскільки вона є не просто модним терміном в епоху глобальних трансформацій, а головне – образом і стратегією формування гомогенної світосистеми ХХІ століття. Але під питанням знаходиться відповідність цієї світосистеми цілям і устремлінням усіх суб'єктів міжнародних відносин (Демократія в Азербайджане 2007).

Утім слід пам'ятати про неоднозначність вживання політичними лідерами різних

політичних режимів слова «демократія», пристосовуючи його до національної, навіть недемократичної, моделі політичної системи: «У наші дні навіть диктатори, здається, вірять у те, що необхідна складова їхньої легітимності – та чи інша словесна данина демократії» (Даль 2003: 7). Це свідчить про поширеність та силу впливу демократичних ідей на сучасні політичні процеси та практику їх реалізації, масштаби, глибина, способи та засоби яких залежать передусім від демократичних переконань правлячої еліти та налаштованості більшості населення, адже сама по собі «демократична теорія не має властивості самореалізації» (Даль 2003: 48). Суть справи, пояснює Р. Даль, полягає в тому, що «ідея демократії активно сприймається певним народом в умовах, коли він наближається до того, щоби створити найбільш придатну політичну систему, або щонайменше найкращу для будь-яких можливих умов державу» (Даль 2003: 124), адже «на практиці вичерпні критерії демократичного процесу ніколи повністю не реалізуються» (Даль 2003: 268). Одна з головних умов для невпинного руху країни шляхом демократії є не лише задеклароване урядом прагнення до цього, аби «експлуатувати ідею «народовладдя» для легітимації своєї влади» (Даль 2003: 475), а створювати для цього відповідні інституціональні умови та залучати до процесу демократизації якомога більше політично активних членів суспільства.

Історія Азербайджану, який географічно розташований на стику Європи та Азії, займає південно-східну частину Південного Кавказу, дає яскраві приклади боротьби проти різного роду поневолювачів і довгого періоду співіснування в рамках єдиного тоталітарного простору. Кавказький перешийок являв собою найбільш короткий і найменш дорогий шлях між Європою та Центральною Азією. Це вигідне становище, що зв'язує його допомогою Чорного моря і вільних Проток із Середземномор'ям і океанами з одного боку, і через Каспійське море з Туркестаном, Персією та іншими країнами з іншого, «повинно було дозволити Кавказу продовжити грати свою роль сполучної ланки між двома континентами, якби цьому не створив перешкоду червоний імперіалізм, ізолювавши регіон від решти світу» (Топчибаши 2018: 243). Свого часу пережили народи Азербайджану і руйнівне монгольське нашествя, і воєнні походи еміра Тимура і хана Тохтамиша і т.д., але не припинялися об'єднувальні спроби, чому

постійно перешкоджали внутрішні чвари місцевих феодин (Общий Базовий Документ 2018). У першій половині XIX ст. ця територія була ареною російсько-персидської війни, внаслідок якої Росія отримала значні території Південного Кавказу¹. Внаслідок політики колонізації російського царського уряду в Азербайджан переселяли німців, вірмен, руських; верховну владу на Кавказі здійснювали царські намісники, перешкоджаючи створенню місцевих органів самоуправління (Общий базовий документ 2018).

У травні 1918 р. у зв'язку з революційними подіями та розпадом російської державності у Закавказзі були проголошені три незалежних держави: Грузинська Демократична Республіка, Республіка Вірменія та Азербайджанська Демократична Республіка (АДР). У період з 28.05.1918 р. по 28.04.1920 р. існувала Азербайджанська Демократична Республіка – перша мусульманська республіка у світі як світська держава, у якій були забезпечені політичні права і свободи, встановлено загальне виборче право, в тому числі й для жінок. З перших днів свого існування Азербайджанська Демократична Республіка, базуючись на принципах народної влади і рівноправ'я людей, ліквідувала расову, національну, релігійну і класову нерівність, надавши рівні права всім громадянам країни. Закони, прийняті республіканським парламентом, дозволили упродовж півтора років укріпити незалежність національної держави, забезпечити можливості для політичного та економічного розвитку, а також швидкого прогресу у сфері культури й освіти. Азербайджанська Демократична Республіка завжди проводила миролюбну політику, намагаючись налагодити взаємне співробітництво з усіма країнами і

вибудовувати відносини на засадах поваги до прав один одного (Yaqublu 2018: 4).

28 квітня 1920 р. було проголошено створення на території АДР Азербайджанської Радянської Соціалістичної Республіки (АРСР), у травні 1921 р. прийнято першу Конституцію АРСР. Це Друга Азербайджанська Республіка. Вся наступна історія і передусім 1970-80-ті роки була відбиттям прагнення Азербайджану до політичної та економічної модернізації. Коли Азербайджан був у складі Закавказької Радянської Соціалістичної Республіки (у складі СРСР) було прийнято другу Конституцію у березні 1927 р., у 1937 р. – третю, 21 квітня 1978 р. – четверту Конституцію Азербайджанської Республіки на основі конституції СРСР 1977 р. У розробці та прийнятті останньої брав участь Г. Алієв, який на той час керував Азербайджаном. Помічник Президента Азербайджанської Республіки (АР) із суспільно-політичних питань Алі Гасанов підкреслює роль Загальнонаціонального лідера Г. Алієва як засновника незалежної азербайджанської держави та її національної ідеології – азербайджанства, покладеної у фундамент Конституції 1978 р. Слід відзначити, що конституція 1978 р. була пронизана більшовицькою ідеологією і не повинна була суперечити політичному курсу партії. Так у її преамбулі відзначалося: «Під прапором Великої Жовтневої революції робітничий клас і трудящі селяни Азербайджану повалили владу поміщиків і капіталістів, зламали кайдани гноблення, встановили диктатуру пролетаріату і вперше в історії створили свою Радянську державу – Азербайджанську Радянську Соціалістичну Республіку» (Azərbaycanın 1978 il Konstitusiyası 2017)

Наступна – Конституція 1995 р., – на думку А. Гасанова, є прогресивним документом, який регулює процес незалежної розбудови держави, дає гарантії на демократичний розвиток і вільну ринкову економіку, містить основні норми, які відіграють роль юридичної бази у вдосконаленні законодавства (Гасанов 2019).

Всі республіки стали втіленням модернізаторської функції Азербайджанської держави та двох головних типів національної самосвідомості із загальними архетиповими, ментальними структурами, об'єднувальним началом яких є почуття національної єдності та культурно-історичної солідарності. У 1970-80-ті роки Азербайджан досяг значних економічних

¹ Згідно з Туркманчайським договором між Росією та Персією остання зобов'язалась не перешкоджати переселенню вірмен переважно на територію колишнього Еріванського ханства. Згідно з наказом царя Миколи I від 1.03.1828 р. було створено Вірменську область, щоби через розміщення тут армянського населення, який переселився з Ірану та Турції, послабити переваження азербайджанців у цій частині Азербайджану. У часи існування Азербайджанської Демократичної Республіки вірмени відмовлялися підкорятися владі АДР, а у липні 1918 р. на Першому з'їзді вірмен Карабаху проголосили Нагорний Карабах незалежною адміністративно-політичною одиницею і обрали власний Народний уряд (Общий базовий документ 2018; Перминов 2015).

успіхів: виникли нові прогресивні галузі промисловості (електронна, радіопромисловість, виробництво машин та обладнання для легкої та харчової промисловості). У багатьох галузях виробництва Азербайджан посідав провідні позиції у СРСР (Общий Базовый Документ 2018).

30.08.1991 г. Верховна Рада Азербайджану прийняла декларацію «Про відновлення державної незалежності Азербайджанської республіки». Четверта Азербайджанська Республіка хронологічно бере свій початок з 28 жовтня 1991 р. (Мехтієв 2007).

Азербайджанський політолог Зафар Гулієв визначив перший період демократизації (1991-1995 рр.) як відхід від тоталітаризму та стихійної демократизації, коли проявлялися контури анархії, в атмосфері якої утворювались нові політичні інститути – передвісники формальної демократії, розпочався інтенсивний процес утворення неурядових організацій, політичних партій, незалежних ЗМІ – необхідне для демократизації плюралістичне середовище. Однак водночас відбувалося накопичення і псевдодемократичних цінностей та устремлінь замість закріплення насправді демократичних норм. Прихід до влади у 1993 р. Г. Алієва, став, на його думку, результатом компромісів, досягнутих під час переговорів з усіма політичними силами та кредитом довіри з боку значної частини суспільства. Перед ним постали завдання припинення війни з Вірменією, подолання економічної кризи. Г. Алієв почав поступово реалізувати прозахідний «нафтовий» курс і, відповідно, пов'язував свої заходи, спрямовані на стабілізацію ситуації (за рахунок зменшення зони демократії), зі стратегічними планами західних кампаній.

Другий період (1996-2005) визначався ним як авторитарна державність та імітаційна демократія. Певна внутріполітична стабілізація дала добрий шанс подальшій демократизації, але парламентські вибори 1995 р. (наявність реальної опозиції у парламенті становило всього 5-6% від складу парламенту) виявили справжні наміри влади та позиції Заходу. Новий імпульс процесам демократизації надав вступ Азербайджану до Ради Європи у 2001 р. Однак спроби міжнародної спільноти інтегрувати Азербайджан у європейські структури та переорієнтувати на справжній демократичний шлях виявилися імітаційними новаціями у житті країни і не змінили авторитарну природу режиму (Гулієв 2011).

Утім, визнає З. Гулієв, само по собі членство АР у Раді Європи та інших міжнародних організаціях сприяло розширенню правової, інституціональної бази процесу демократизації та інтеграції країни у світову спільноту.

Третій період, розпочатий, на думку З. Гулієва, з 2006 року – з приходом до влади Ільхама Алієва, визначився ним як період згортання демократії та посилення неототалітарних тенденцій. Щоправда, водночас він відзначає, що цей процес в Азербайджані збігся з тимчасовою загальною кризою демократії майже не по всьому світові на початку 2000-х років. На цій хвилі «відкату» від демократії склалися сприятливі умови для маніпулювання голосами виборців на користь правлячої олігархії. Тим не менш, значна частина народу Азербайджану продовжувала сподіватись на поновлення хвилі демократії. На думку З. Гулієва, головним гальмом на шляху демократизації є відсутність прихильності правлячої еліти демократичному шляху розвитку та активності суспільства в його відстоюванні. Однак останнім часом в Азербайджані є розуміння затребуваності часом демократичних змін, про що заявляла не лише опозиція, а й сам президент (Гулієв 2011).

Після розпаду СРСР у новоутворених незалежних республіках під впливом нової глобальної геополітичної конфігурації по-різному складалася внутріполітична ситуація. Факт існування та функціонування Євросоюзу є потужним геополітичним чинником для розвитку держав на пострадянському просторі. Щодо економічної складової процесу розбудови незалежної держави варто зазначити наявність таких впливових чинників, як кліматичні, географічні умови² і природні ресурси. Втім, як справедливо зауважив доктор Саадат Демірчі (Турція) на Міжнародній конференції 2013 р., для перспективного розвитку країни важливішими нерідко виявляються саме інституціональні відмінності (приміром, в одній системі підтримується приватна власність, в інших – вона заборонена), які не завжди

² Демірчі С. підкреслив важливість географічного фактора (місцерозташування, клімат, особливості місцевої культури) і для встановлення особливостей інституціональних систем. Основними же чинниками, які надають значущості природним ресурсам, є зростання людських ресурсів та розвиток технології (Демірчі 2013: 1075, 1076).

демонструють здатність і бажання до змін (Демірчі 2013: 1077-1078).

С. Демірчі у своїй промові посилався на думку турецько-американського дослідника Дарона Асемоглу щодо особливої важливості стійкої, орієнтованої на потреби населення системи держави, заснованої на рівноправному демократичному правлінні. Гальмує підняття рівня економічної та політичної систем колишніх колоніальних, а тепер незалежних країн продовження дії жорстких правил олігархії, коли правова система захищала тепер уже інтереси нових місцевих еліт (Демірчі 2013: 1076, 1077). Однак постає питання: чому все-таки демократизація в країні, причому в ній бере участь і недемократична еліта, продовжується, якщо вона зачіпає економічні інтереси олігархів? Д. Асемоглу і Д. Робінсон у книзі «Економічні витоки диктатури і демократії» пояснюють це кількома причинами: 1) капіталістичний розвиток надає більшій силі бідності, що може загрожувати еліті, але еліта може уникати застосування репресій і демократизації через перерозподіл, який викликає довіру в бідності. Тобто вплив розвитку капіталізму і на силу громадян і на баланс репресій, і поступок для еліти визначають силу демократії, іншими словами, зміни у структурі активів суспільства можуть вирішальним чином вплинути на зміну витрат і вигод демократії для еліти, що й веде до демократизації; 2) політичні інститути регулюють розподіл влади де-юре, а демократизація як спосіб передачі влади більшості громадян гарантує таку передачу, збільшуючи імовірність виконання обіцянок еліти. Демократизація відбувається тоді, коли еліти хочуть прийняти на себе зобов'язання щодо майбутніх політичних заходів, які викликають довіру, і вони можуть зробити це тільки передачею частини своєї політичної влади, її де-юре частини, громадянам (Асемоглу, Робінсон 2015: 118, 234, 236).

Одразу після проголошення незалежності у 1991 р. Азербайджан заявив про зацікавленість у тісному співробітництві з Євросоюзом. Але тоді «серйозні політичні та соціально-економічні проблеми не дозволяли Баку проводити рівноправний діалог з європейськими країнами» (Шабельникова 2012: 84). До середини 1990-х років керівництву Азербайджанської держави доводилось докладати зусиль для подолання загрози державних переворотів, і лише після встановлення внутріполітичної стабільності

з'являлася можливість закладати базис громадянського суспільства, лібералізації економіки, поетапної інтеграції до глобальної економічної системи та поглиблення процесу демократизації.

З поверненням Г. Алієва до влади у 1993 р. активізувався процес відродження азербайджанської державності та укріплення незалежності, почалися масштабні реформи, а в економіці поставлено завдання стрімкого розвитку ненафтового сектора. Проголосивши свою незалежність, Азербайджан заявив, що йтиме шляхом розбудови демократичної, правової та світської держави. У 1995 р. процес створення в Азербайджані необхідних інститутів незалежної держави отримав широкого розмаху. Правовою основою цього стала прийнята на всенародному референдумі 12.11.1995 р. (уведена в дію 27.11.95³) Конституція Азербайджанської Республіки.

Прийняті нова конституція незалежної держави, нове законодавство та правові норми й принципи приведені у відповідність до світових стандартів. Чинну Конституцію Азербайджанської Республіки було прийнято 12.11.1995 р. У 27 вересня 2016 р. на референдум було винесено зміни у Конституцію (6 нових статей і 23 поправки), які було схвалено на всенародному референдумі. Експерти суспільної моніторингової організації Європейська платформа за демократичні вибори (EPDE) вже 28 вересня негативно оцінила референдум як такий, що не відповідав вимогам національного виборчого законодавства та міжнародним стандартам. Критичні зауваження викликали також зміни, внесені у законодавство щодо неурядових організацій, факти кримінальних переслідувань та крупні податкові штрафи, що накладалися на іноземні та

³ У 2016 р. були прийняті деякі зміни та доповнення. Зокрема це стосується статей, які розширюють повноваження президента: зміна терміна перебування на посаді президента (збільшено з 5 до 7 років), знижується вік кандидата на посаду президента (з 35 до 25 років) і депутатів (з 25 до 18). Президент отримує право розпускати парламент, у разі якщо президент не в змозі виконувати обов'язки, його повноваження переходять до віце-президента (а не прем'єр-міністра), якого призначає президент. Крім того, з'являється можливість втрати громадянства згідно з відповідним законом. У ст. 29 підкреслено, що приватна власність тягне за собою соціальні зобов'язання та може бути обмеженою у цілях соціальної справедливості (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası 1995).

азербайджанські НВО. Це, на їхню думку, заважає функціонуванню громадянського суспільства. Самий процес голосування також супроводжувався численними порушеннями (EPDE: Референдум в Азербайджане 2016). Однак місія ПАРЕ вже у жовтні 2016 р. визнала референдум в Азербайджані законним, таким, що відповідає законодавству і Конституції країни.

Звичайно, будь-які інституціональні зміни неоднаково сприймаються населенням та політичними аналітиками. Так, зміна віку кандидатів на посаду президента, збільшений термін перебування на цій посаді та інші статті, що укріплюють владу президента, викликають підозру про намагання чинного президента зберегти владу в руках сім'ї Алієвих, тим більше, що сам Ільхам Алієв отримав свою владу у спадок від батька. Інша версія такої зміни – прагнення зекономити на президентських виборах державні кошти. Водночас лояльні до нього депутати не бачать нічого страшного у поправках, які, на їхню думку, підтверджують схильність до демократичних цінностей, захисту прав людини (Соснина 2016, Гройсман 2016). До речі, офіційною причиною поправок проголошено підготовку до економічних реформ.

Більш обґрунтовано, на нашу думку, є висловлення керівника азербайджанського інформгентства Наqqin, Ейнулли Фатуллаєва, який заперечував промонархічну версію продовження влади «сім'ї Алієвих», пояснюючи необхідність конституційних змін потребою регенерації політичної еліти. Ці кадрові реформи тісно пов'язуються з необхідністю проводити політичні та економічні реформи. Е.Фатуллаєв оптимістично оцінює інституціональні новації, хоча й припускає, що укріплення інститутів влади та поворот від сировинної моделі займе не менше 5-10 років (Макаренко, Носонов, Ефанова 2016).

Як зазначає Р. Мехтієв, Азербайджанська Республіка, взявши курс на інтеграцію в євро-атлантичний простір, почала розбудовувати суспільно-політичну структуру з пріоритетом виходу країни з ізоляції та формування громадянського суспільства (Мехтієв 2007).

Слід зауважити, що на Південному Кавказі переплетені інтереси таких глобальних акторів, як Євросоюз та Російська Федерація⁴. Факт близького

сусідства з Російською Федерацією є особливістю геополітичного становища, про що у своєму програмному зверненні у 2000 р. з нагоди початку нового століття III-го тисячоліття висловився Президент Азербайджану Г. Алієв, зазначивши, що Азербайджан знаходиться на стику цивілізацій, отже, відчуває на собі сильний вплив як із Заходу, так і зі Сходу (Бюльбюль 2016: 43). Події, що відбуваються в Західній Європі, важливі для Азербайджану як з точки зору нових перспектив (або ускладнень) взаємодії з Європою та інтеграції через неї у світове господарство, так і з точки зору орієнтирів політичних реформ в Азербайджані у сенсі європейського господарського і громадського порядку (Рагімлі 2020: 162-164). Так, керівництво Азербайджанської Республіки використовує свій енергетичний і транзитний потенціал для укріплення своєї економіки та своїх позицій на світовій арені, а відтак зацікавлений у тісному співробітництві з Туреччиною, ЄС, РФ.

Глобальна економічна криза у перше десятиліття XXI ст. посилила тенденцію до повернення ролі держави як інституту у всіх сферах міжнародного життя, адже лише національні політичні інститути можуть ефективно розв'язувати внутрішні економічні й політичні проблеми та формулювати антиризикову стратегію, мобілізувати власні резерви для адекватної відповіді на виклики різного рівня й масштабу. У 2009 р. Баку було включено до програми ЄС «Східне партнерство»⁵ з метою зближення з Україною, Вірменією, Молдовою, Грузією, Азербайджаном та Білоруссю без прийняття їх до Євросоюзу. Підписані домовленості та угоди дозволили розпочати в Азербайджані процес поступового наближення законодавства і процедурної практики з міжнародними й європейськими нормами та стандартами у

порівняно з попередніми «хвилями», зовнішніх, міжнародних факторів, які впливають на процеси такого роду в окремих країнах (Мельвиль 2004).

⁵ Азербайджан встановив політичні відносини з ЄС під час реалізації проєктів у рамках Програми TACIS, а в 1996 г. підписав Договір про партнерство й співробітництво з ЄС. З 2004 р. держава стала частиною Європейської політики сусідства, а з 2009 р. увійшло в програму «Східне партнерство». Однією з вимог Плану дій із співробітництва ЄС з Азербайджаном було «демократичні перетворення, захист прав людини, боротьба з корупцією та укріплення двосторонніх і регіональних відносин» (EU/Azerbaijan Action Plan. 1.05.2-14).

⁴ Побіжно зауважимо, що відмінною рисою третьої «хвилі» демократизації є більше значення,

сфері торгівлі, покращення бізнес-клімату, системи вищої освіти. ЄС надає також допомогу у сфері вдосконалення якості управління.

Але політична азербайджанська еліта, приймаючи цю допомогу, не квапиться реагувати на критичні зауваження з боку ЄС щодо порушень прав людини й корупції та здійснювати відповідні значні структурні зміни в управлінні країною (Валиев 2014). Зокрема, хоча Міністерство іноземних справ Азербайджану надали коментарів у відповідь на критичні зауваження ЄС у 2013 р. відносно демократизації та прав людини (розслідувати факти насилля щодо журналістів, підвищити незалежність системи юстиції, забезпечити прозорість і підзвітність в управлінні суспільними витратами і т.п), представники офіційного Баку висловились таким чином: Азербайджан не є членом ЄС, у нього немає ніяких зобов'язань перед цією структурою. Водночас член Азербайджанського комітету з євроінтеграції Тогрул Джуварли висловив згоду з оцінкою ЄС ситуації в Азербайджані у сфері демократизації та економічних змін. З іншого боку, він зазначив, що влада Азербайджану не виявляють бажання щодо поглиблення інтеграції з ЄС, оскільки не бачать в цьому економічного смислу. Азербайджан, до речі, не є членом Всесвітньої торгової організації.

Така демонстрація незалежної поведінки представників вищої політичної еліти Азербайджану свідчить про власне розуміння ними місця й ролі країни у геополітичній архітектоніці Євразії та свої міркування щодо широти європейської еліти. Нагадаємо висловлену думку Зб. Бжезинського щодо мотивації ставлення європейських політиків до Республіки Азербайджан: «..(у світлі стремління Росії монополізувати прямий доступ зарубіжних країн до центральноазіатського експорту енергоресурсів) зростаючий регіональний авторитет Турції може – у разі об'єднання зусиль з Азербайджаном і Грузією – полегшити Європі безперешкодний доступ через Каспійське море до центрально-азійської нафти і газу» (Бжезинський 2013: 206-207).

Основою для будь-яких демократичних суспільно-політичних та економічних перетворень є Конституція. Саме вона здійснює вплив на демократію країни. Для демократії в масштабах країни потрібно забезпечити: 1) вибори посадових осіб, 2) вільні, чесні, вибори, що часто проводяться, 3) свобода вираження, 4) альтернативні

джерела інформації, 5) автономія асоціацій, 6) загальні громадянські права. Сучасний вид демократичного правління в масштабах країни називається поліархічною демократією⁶ (Даль 2000: 85, 89).

У ст. 7 (розділ II. «Основи держави» чинної Конституції Азербайджанської Республіки) стверджується, що Азербайджанська держава – демократична, правова, світська, унітарна республіка. Державна влада в Республіці організується на основі принципу розподілу влад – законодавчу (Міллі Меджліс Азербайджанської Республіки), виконавчу – Президент Азербайджанської Республіки, та судову. Головою держави є Президент Азербайджанської Республіки – гарант незалежності та територіальної цілісності Азербайджанської держави. Він обирається на 7 років на основі загального, рівного й прямого виборчого права під час вільного й особистого таємного голосування (ст. 101). Вищою ціллю Азербайджанської Республіки, згідно зі ст. 12, є забезпечення прав людини і громадянина, достойного рівня життя громадян. Кількісний склад парламенту визначено у 125 депутатів, обирається на 5 років (ст.82, 84). Його повноваження (призначати вибори до Міллі Меджлісу, давати на його затвердження державний бюджет, призначати за згодою парламенту прем'єр-міністра, затверджувати державні соціально-економічні програми, призначати і звільняти з посад членів Кабінету Міністрів, приймати рішення про відставку Кабінету Міністрів, формувати центральні й місцеві органи виконавчої влади, відмінити постанови та розпорядження Кабінету Міністрів Азербайджанської Республіки та Кабінету Міністрів Нахічеванської Автономної Республіки тощо) визначені статтею 109. Окремим розділом позначені умови відсторонення Президента від влади рішенням Міллі Меджлісом, підписаного головою Конституційного Суду

⁶ Поліархія означає «влада небагатьох». Р. Даль з колегою в 1953 г. повернули цей термін в ужиток, аби визначити ним сучасну представницьку демократію із загальним виборчим правом. «У більш строгому смислі поліархічна демократія – це політична система, що має всі шість перелічених демократичних інститутів. Цим вона і відрізняється від представницької демократії XIX ст., коли виборча система мала низку обмежень (Даль 2000 :90).

Азербайджанської Республіки. Згідно зі статтею 18, релігія в АР відділена від держави, і всі віросповідання рівні перед законом. Права й свободи громадянина, недоторканість особи та приватної майнової та інтелектуальної власності гарантуються окремими статтями (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası 1995).

Успішність становлення демократії багато в чому залежить не лише від демократичної конституції, демократичних політичних інститутів, демократичного виборчого законодавства, ефективної системи партійного суперництва, більш-менш справедливого судочинства, зрозумілих і справедливих податкових законів, ступеня розвитку громадянського суспільства, атмосфери толерантності до різних етносів і т.п., а й від загального соціально-економічного стану країни, рівня корупції, різниці між багатими та бідними. Існує навіть таке політичне явище, як «бідні демократії». Доля демократії, як вказував А. Пшеворський (Adam Przeworski), в кінцевому підсумку залежить від характеру економічного розвитку, а для того, щоби демократичні інститути були міцними й стабільними, потрібно, щоби вони одночасно відповідали інтересам всіх політичних сил і забезпечували помітне економічне зростання (Пшеворський 2000 :139, 295). Досвід «бідних демократій», зауважує Л. Арон, свідчить про фундаментальну неоднорідність капіталізму. «Капіталізм легалізує нерівність, а демократія справедливість» (Арон 2003).

Від рівня соціально-економічної нерівності може залежати політична стабільність в державі та умови сприятливості процесу консолідації демократії. І з цим в Азербайджані поки що не все гаразд. Свідченням поступового просування шляхом демократизації і водночас проявом спротиву заходам щодо реальної боротьби з корупцією, підвищення прозорості діяльності органів влади може служити Звіт про виконання дослідницького Проекту «Transparency Azerbaijan «Оцінка Національної системи прозорості: Азербайджан-2014», підготовленого за фінансової підтримки Євросоюзу. У матеріалі про це, підготовленого кореспондентом електронного незалежного ЗМІ «Кавказький вузол» Фаїком Меджидом, крім інформації про результати дослідження діяльності органів законодавчої та виконавчої влади, політичних партій, судової системи, неурядових організацій, медіа, опитування

незалежних експертів тощо, робиться такий головний висновок: у справах щодо корупції до кримінальної відповідальності притягуються посадовці не вище середньої ланки. Громадянське суспільство та політичні партії мають проблеми з фінансуванням, у тому числі з боку приватного сектора, що обмежує їхні можливості здійснення суспільного контролю. Серед досягнень відзначається успішний досвід державних послуг центрів ASAN за принципом «одного вікна» (Меджид 2014). Створена за Наказом Президента І.Алієва «Служба ASAN» є яскравим прикладом реалізації системних соціальних реформ. Ця служба у 2015 р. отримала премію ООН серед державних служб, окрім того, вона була рекомендована для впровадження в інших країнах (Мамедли 2017). На наш погляд, такий, так би мовити, «рух ривками», коливання від демократизації до демократизації, можна пояснити загальним неопатримоніальним типом політичного режиму цієї країни Південного Кавказу, коли клановість, патронажно-клієнталістські та родинні зв'язки ще відіграють чималу роль у реальному політичному процесі⁷. Клановість має давні історичні коріння, з часом вона дещо трансформувалась, набувши досить цивілізованих форм, зберігаючи регіональну, галузеву специфіку, де й розгортається боротьба еліт за певні економічні та політичні переваги. Г. Алієву вдалося звести регіональні та земляцькі клани до фрагментованих угруповань, через що значно знизив їхню роль в державі, втім «за межами Азербайджану вплив і існування кланів у діаспорі продовжується» (Мурадян 2012).

Не без труднощів, через подолання негативних впливів світових економічних та інших (включаючи пандемію) процесів, Азербайджану в цілому вдалося досягти вельми непоганих результатів і цим довести правильність економічної політики. Наступні факти це підтверджують: у Програмі Doing Business Всесвітнього банку Азербайджан посідає 28 місце серед 190 країн; входить у десятку найбільш реформаторських країн; за коефіцієнтом відпові-

⁷ «У політичних системах неопатримоніального типу клієнтелізм – це поширення етнічних, регіональних, конфесійних, сімейно-родинних і тому подібних зв'язків на політичну сферу» (Фисун 2006 : 158-159)

дальності уряду за зміни, тобто за коефіцієнтом реформаторського образу – посів 5 місце; за індексом інклюзивного розвитку – 3-тє місце у світі. Історичним, за визнанням Президента, досягненням є завершення Південного газового коридору. Тобто інституціональні зміни останніх років дають свої хороші результати (Таривердиева 2021).

Підсумовуючи, можна зазначити, що у добу глобалізації у країнах, які здійснюють трансформацію політичної та економічної системи, у перехідний період значно підвищується роль держави та політичного класу, особливо правлячої верхівки. Тому важливо для стабілізації та подальшої консолідації демократії здійснювати фундаментальні економічні та інституціональні зміни демократичного характеру, які були б здатні чинити опір антидемократичному спротиву з боку олігархії та загалом антидемократичних сил. Для цього важливий ще такий чинник, як прихильність демократичним цінностям тієї частини національної еліти, яка здійснює демократизацію.

ЛІТЕРАТУРА

Мельвиль, А.Ю. 2004. “Становление транснациональной политической среды и "волны" демократизации”, *Современные международные отношения и мировая политика: Учебник для вузов*. М.: Просвещение: 106-142. URL: <http://www.knigi.konflib.ru/8politologiya/120353-1-glava-stanovlenie-transnacionalnoy-politicheskoy-sredi-volni-demokratizacii-melvil-globalizaciya-transnacional.php>

Демократия в Азербайджане: теория и практика. 2007. URL: <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/930639.html>

Даль, Р. 2003. *Демократия и ее критики*. М.: РОССПЭН.

Топчибаши А. М. 2018. Парижский архив : 1919–1940: В 4-х книгах. Книга 4-я 1931–1940. М.: Художественная литература.

“Общий Базовый Документ – Азербайджанская Республика”, ООН. *Международные договоры по правам человека (5.02.2018)*. URL: <http://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=FhOD6sgqgzAh FXD9F%2FeKaFMm8 3Lb FY75RhkIFGrig%2B4ZpJMsXYNM0NDpkjX7tMjbl UGRaWbcsG9TFfgLnVcEdaoFujF0t9heHcSKyWHC 8cEIGSyTbKl6sWt31ft1FM>

Перминов, А. 2015. *История Азербайджана и азербайджанского народа (часть 2)*. URL: <https://ok.ru/drevneysha/topic/62189393073650 16 жовтня 2015>.

Yaqublu, Nəsiman. 2018. *Cümhuriyyət Qurucuları*. Bakı: Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi “Nurlar”.

Azərbaycanın 1978-ci il Konstitusiyası haqqında məlumatın yoxdursa, bunu oxu! 26.01.2017. URL: <http://www.lawreform.az/index.php?module=news&name=view&id=3978&lang=az>

Гасанов, Али. 2019. *Наша Конституция и национальная идеология*. URL: <https://news.day.az/politics/1174964.html>

Мехтиев, Р. 2007. *Демократия в Азербайджане: теория и практика*. URL: <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/930639.html>

Гулиев, Зафар. 2011. *Азербайджан: долгий путь к демократии*. URL: <https://regnum.ru/news/polit/1417384.html>

Демирчи, С. 2013. “Значение географических факторов для положения государств их политики и экономики” (The Effect of Geographical Factors on State Policies and Economy), *International Conference on Eurasian Economies* (17-18.09.2013). St. Petersburg: 1075-1077. URL: <https://www.avekon.org/papers/771.pdf>

Асемоглу, Д., Робинсон, Джеймс А. 2015. *Экономические истоки диктатуры и демократии* / пер. с англ. С.В. Моисеева. М.: Изд. дом Высшей школы экономики.

Шабельникова, О.В. 2012. “Участие Азербайджанской Республики в Европейской Политике Соседства”, *Вестник РУДН, серия Международные отношения* 4:82-88.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. 1995 URL: <http://www.e-anun.az/framework/897>

EPDE: Референдум в Азербайджане не соответствовал международным стандартам. 2016. URL: <https://eadaaily.com/ru/news/2016/09/28/epde-referendum-v-azerbaydzhanе-ne-sootvetstvoval-mezhhdunarodnym-standartam 28 сентября 2016>

Соснина, Ирина. 2016. “В Азербайджане переписывают Конституцию”, *КП в Украине* (27.07.2016). URL: <https://kp.ua/politics/546291-demokratyia-lyly-avtorytaryzm-kuda-vedut-azerbaidzhan-yzmeneniya-v-konstitutsiyui>;

Гройсман, Соня. 2016. *В Азербайджане изменили Конституцию. Что это значит?* https://tvrain.ru/teleshov/notes/v_azerbaidzhane_izmenili_konstitutsiju-417866/

Макаренко, Г., Носонов, Д., Ефанова, А. 2016. *Всенародный референдум: зачем Азербайджан третий раз меняет Конституцию*. URL: <https://www.rbc.ru/politics/26/09/2016/57e8f30c9a7947831a38fa11>

Бюльбюль, Полад оглы. 2016. “Осмысление совр. глобальных вызовов и национальных интересов в Азербайджанской Республике: национальное государство на перекрестке культур и цивилизаций Востока и Запада в условиях формирования нового мирового порядка”, *Современные глобальные вызовы и национальные интересы: XVI Международные Лихачевские научные чтения, 19-21 мая*. СПб. :

- СПбГУП: 42-46. URL: https://www.lihachev.ru/pic/site/files/lihcht/Sbor_ful1/2016_rus.pdf.
- Рагімілі, Мубаріз. 2020. “Основні аспекти геостратегії та економічної політики Азербайджану і України в контексті інтеграції до Євросоюзу”, *Eastern European Conference of Management and Economics Workshop on Social Research* May 29, Section 3. Law, Business Regulation and Sustainable Development Ljubljana: 162-164.
- EU/Azerbaijan Action Plan. 1.05.2014. URL: https://eeas.europa.eu/archives/docs/enp/pdf/pdf/action_plans/azerbaijan_enp_ap_final_en.pdf
- Валиев, А. 2014. “Азербайджанская элита между Сциллой и Харибдой: ЕС или Таможенный Союз?”, *ПОНАРС. Евразия. Аналитическая записка* 39: 1-6. URL: https://www.ponarseurasia.org/sites/default/files/policy-memos-pdf/Perm39_rus_Valiyev_Feb2014.pdf
- Бжезинский, З. 2013. *Стратегический взгляд: Америка и глобальный кризис* / пер. с англ. М. Десятовой. М.: АСТ
- Даль Р. 2000. *О демократии* / пер. с англ. А.С.Богдановского. М.: Аспект Пресс.
- Пшеворский, Адам. 2000. *Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке* / пер. с англ. М.: РОССПЭН.
- Арон, Леон. 2003. “Страны “бедной демократии”, *Вестник Европы* 10. URL: <https://magazines.gorky.media/vestnik/2003/10/strany-bednoj-demokratii.html>
- Меджид, Фаик 2014. “Transparency Azerbaijan: преследованию по делам о коррупции подвергаются лишь чиновники среднего и низшего звена”, *Кавказский Узел* URL: <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/246055/>
- Мамедли, Илаха. 2017. *Экономические реформы Гейдара Алиева: преобразование рисков в возможности*. URL: <https://www.trend.az/business/economy/2744831.html> (19.04.2017)
- Фисун, А.А. 2006. *Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации: Моногр.* Харьков: Константа.
- Мурадян, Игорь. 2012. *Клановая традиция в Азербайджане продолжается*. URL: <https://yerkramas.org/article/29470/klanovaya-tradiciya-v-azerbajdzhanе>
- Таривердиева, Лейла. 2021. *Экономика Азербайджана удивит мир в 2021 году*. 11.01.2021. URL: <https://news.day.az/politics/1305308.html>
- <http://www.knigi.konflib.ru/8politologiya/120353-1-glava-stanovlenie-transnacionalnoy-politicheskoy-sredi-volni-demokratizacii-melvil-globalizaciya-transnacional.php> (in Russian).
- Demokratiya v Azerbaydzhanе: teoriya i praktika (Democracy in Azerbaijan: theory and practice)*. 2007. URL: <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/930639.htm> 1 (in Russian).
- Dal', R. 2003. *Demokratiya i veve kritiki (Democracy and its critics)*. М.: ROSSPEN (in Russian).
- Топчибаші А. М. 2018. *Parizhskiy arkhiv (Paris Archive): 1919–1940: V 4-kh knigakh. Kniga 4. 1931–1940*. М.: Khudozhestvennaya literature (in Russian).
- “Common Basic Document – Republic of Azerbaijan (Common Basic Document - Republic of Azerbaijan)”. *ООН. Mezhdunarodnyye dogovory po pravam cheloveka (5.02.2018)*. URL: <http://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=FhOD6sgqgZAhFXD9F%2FeKaFMm83LbFY75RhkIFGrig%2B4ZpJMsXYNM0NDpkjX7tMjblUGRaWbcsgG9TFfgLnVcEdaoFujF0t9heHcSKvWHC8cElGSyTbKl6sWt31ft1FM> (in Russian).
- Perminov, A. 2015. *Istoriya Azerbaydzhana i azerbaydzhanskogo naroda (chast' 2) (History of Azerbaijan and the Azerbaijani people (part 2))*. URL: <https://ok.ru/drevnevsha/topic/62189393073650> 16 жовтня 2015 (in Russian).
- Yaqublu, Nəsiman. 2018. *Cümhuriyyət Ourucuları (Founders of the Republic)*. Bakı: Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi “Nurlar” (in Azeri)
- Azərbaycanın 1978-ci il Konstitusiyası haqqında məlumatın yoxdursa, bunu oxu! (If you do not have information about the Constitution of Azerbaijan in 1978, read it!)* 26.01.2017. URL: <http://www.lawreform.az/index.php?module=news&name=view&id=3978&lang=az> (in Azeri)
- Gasanov, Ali. 2019. *Nasha Konstitutsiya i natsional'naya ideologiya (Our Constitution and National Ideology)*. URL: <https://news.day.az/politics/1174964.html> (in Russian).
- Mekhtiyev, R. 2007. *Demokratiya v Azerbaydzhanе: teoriya i praktika (Democracy in Azerbaijan: theory and practice)*. URL: <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/930639.htm> 1 (in Russian).
- Guliyev, Zafar. 2011. *Azerbaydzhan: dolgiv put' k demokratii (Azerbaijan: a long road to democracy)*. URL: <https://regnum.ru/news/polit/1417384.html> (in Russian).
- Mirchi, S. 2013. “Znachenive geograficheskikh faktorov dlya polozheniya gosudarstv ikh politiki i ekonomiki (The Value of Geographical Factors on State Policies and Economy), *International Conference on Eurasian Economies* (17-18.09.2013). St. Petersburg: 1075-1077. URL: <https://www.avekon.org/papers/771.pdf> (in Russian).

REFERENCES

Mel'vil', A.Yu. 2004. “Stanovleniye transnatsional'noy politicheskoy sredy i "volny" demokratizatsii ("The emergence of a transnational political environment and the" wave "of democratization")”, *Sovremennye mezhdunarodnye otnosheniya i mirovaya politika: Uchebnik dlya vuzov*. М.: Prosveshcheniye: 106-142. URL:

- Asemoglu, D., Robinson, Dzhelyms A. 2015. *Ekonomicheskiye istoki diktatury i demokratii* (The economic origins of dictatorship and democracy) / trans. with English. S.V. Moiseyeva. M.: Izd. dom Vysshey shkoly ekonomiki (in Russian).
- Shabel'nikova, O.V. 2012. "Uchastive Azerbaydzhanskoj Respubliki v Yevropejskoj Politike Sosedstva (Participation of the Republic of Azerbaijan in the European Neighborhood Policy)", *Vestnik RUDN. International relations series* 4:82-88 (in Russian).
- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası*. 1995. URL: <http://www.e-qanun.az/framework/897> (in Azeri)
- EPDE: Referendum v Azerbaydzhane ne sootvetstvoval mezhdunarodnym standartam (EPDE: The referendum in Azerbaijan did not meet international standards), 2016. URL: <https://eadaaily.com/ru/news/2016/09/28/epde-referendum-v-azerbaydzhane-ne-sootvetstvoval-mezhdunarodnym-standartam-28-sentyabrya-2016> (in Russian).
- Sosnina, Irina. 2016. "V Azerbaydzhane perepisyvayut Konstitutsiyu (Constitution is being rewritten in Azerbaijan)", *KP v Ukraine* (27.07.2016). URL: <https://kp.ua/politics/546291-demokratyia-yly-avtorytaryzm-kuda-vedut-azerbaidzhan-yzmeneniya-v-konstytutsiyui> (in Russian).
- Groisman, Sonya. 2016. V Azerbaydzhane izmenili Konstitutsiyu. Chto eto znachit? (The Constitution was changed in Azerbaijan. What does it mean?) https://tvrain.ru/teleshov/notes/v_azerbaidzhane_izmenili_konstitutsiyu-417866/ (in Russian).
- Makarenko, G., Nosonov, D., Yefanova, A. 2016. *Vsenarodnyy referendum: zachem Azerbaydzhane tretiy raz menyavet Konstitutsiyu (National referendum: why Azerbaijan is changing the Constitution for the third time)* URL: <https://www.rbc.ru/politics/26/09/2016/57e8f30c9a7947831a38fa11> (in Russian).
- Byul'byul', Polad ogly. 2016. "Osmysleniye sovr. global'nykh vyzovov i natsional'nykh interesov v Azerbaydzhanskoj Respublike: natsional'nove gosudarstvo na perekrestke kul'tur i tsivilizatsiy Vostoka i Zapada v usloviyakh (Comprehension of modern global challenges and national interests in the Republic of Azerbaijan: a national state at the crossroads of cultures and civilizations of the East and West in the context of the formation of a new world order)", *Contemporary global challenges and national interests: XVI International Likhachev Scientific Readings, May 19-21, 2016*. СПбГУП: 42-46. URL: https://www.lihachev.ru/pic/site/files/lihcht/Sbor_ful1/2016_rus.pdf (in Russian).
- Rahimli, Mubariz. 2020. "Osnovni aspekty heostratēhiviy ta ekonomichnoviy polityky Azerbaydzhanu i Ukrayiny v konteksti intehratsiyi do Yevrosoyuzu (The main aspects of geostrategy and economic policy of Azerbaijan and Ukraine in the context of integration into the European Union)", *Eastern European Conference of Management and Economics Workshop on Social Research* May 29, Section 3. Law, Business Regulation and Sustainable Development Ljubljana: 162-164 (in Ukrainian).
- EU/Azerbaijan Action Plan. 1.05.2014. URL: https://eeas.europa.eu/archives/docs/enp/pdf/pdf/action_plans/azerbaijan_enp_ap_final_en.pdf
- Valiyev, A. 2014. "Azerbaydzhanskaya elita mezhdru Stsilloy i Kharibdoy: YES ili Tamozhennyi Soyuz? (Azerbaijani elite between Scylla and Charybdis: EU or Customs Union?)", *PONARS. Eurasia. Analytic note*. 39: 1-6. URL: https://www.ponarseurasia.org/sites/default/files/policy-memos-pdf/Pepm_3_09_rus_Valiyev_Feb2014.pdf (in Russian).
- Bzhezinskiy, Z. 2013. *Strategicheskii vzglyad: Amerika i global'nyy krizis (Strategic View: America and the Global Crisis)* / trans. with English. M. Desyatovoy. M.: ACT (in Russian).
- Dal' R. 2000. O demokratii (About democracy) / per. s angl. A.S.Bogdanovskogo; pod red. O.A. Alyakrinskogo. M.: Aspekt Press (in Russian).
- Pshevorskiy, Adam. 2000. Demokratiya i rynek. Politicheskoye i ekonomicheskoye reformy v Vostochnoy Yevrope i Latinskoy Amerike (Democracy and the market. Political and economic reforms in Eastern Europe and Latin America) / trans. with English. M.: ROSSPEN (in Russian).
- Aron, Leon. 2003. "Strany "bednoy demokratii"" (Countries of "poor democracies"), *Vestnik Evropy* 10. URL: <https://magazines.gorky.media/vestnik/2003/10/strany-bednoj-demokratii.html> (in Russian).
- Medzhid, Faik. 2014. "Transparency Azerbaijan: presledovaniyu po delam o korrupsii podvergayutsya lish' chinovniki srednego i nizshego zvena (Transparency Azerbaijan: only middle and lower-level officials are prosecuted in corruption cases)", *Kavkazskiy Uzel*. URL: <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/246055/> (in Russian).
- Mamedli, Ilaha. 2017. Ekonomicheskoye reformy Geydara Aliyeva: preobrazovaniye riskov v vozmozhnosti (Heydar Aliyev's economic reforms: transforming risks into opportunities) URL: <https://www.trend.az/business/economy/2744831.html> (in Russian).
- Fisun, A.A. 2006. Demokratiya, neopatrimonializm i global'nyye transformatsii (Democracy, neo-patrimonialism and global transformations) : Monogr. Har'kov: Konstanta (in Russian).
- Muradyan, Igor'. 2012. Klanovaya traditsiya v Azerbaydzhane prodolzhaetsya (The clan tradition in Azerbaijan continues). URL: <https://verkramas.org/article/29470/klanovaya-traditsiya-v-azerbaidzhane> (in Russian).
- Tariverdiyeva, Leyla. 2021. *Ekonomika Azerbaydzhana udivit mir v 2021 godu (Azerbaijan's economy will surprise the world in 2021)*. URL: <https://news.day.az/politics/1305308.html> (in Russian).

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРІВ

Послідовність розміщення матеріалу. Анотації, текст – 14 pt, список літератури – 12 pt через півтора інтервали.

Індекс УДК міститься у верхньому лівому куті сторінки – великими літерами жирним шрифтом 12 pt. **Прізвище, ім'я та по батькові** автора малими жирними літерами через кому – у правому куті - 12 pt., на рядок нижче – посада, місце роботи, ел.пошта, та посилання на реєстрацію на сайті **orcid.org** – 10 pt через 1 інтервал. Потім після пропуску одного рядка розміщується **НАЗВА СТАТТІ** (жирним шрифтом 14 pt., великим літерами, вирівнювання по центру). На рядок нижче – три анотації (українською, російською та англійською мовами (не менше 1800 знаків без пробілів). Переклад англійською має бути професійним. Перед російською та англійською анотаціями також друкується прізвище, ім'я та по батькові, нижче – назва статті відповідними мовами) з ключовими словами (не менше 1800 знаків без пробілів) 14 pt. *курсивом*.

Після пропуску одного рядка друкується текст статті. Абзаци починаються з червоного рядка (1 см). Використані в статті літературні джерела подаються згідно з гарвардським стилем (замість [1, с.26] буде (автор + рік: сторінка). Приклади: (Мордовець 2014: 243); (Від Майдану-табору 2014). Список літератури складається в порядку цитування згідно також за гарвардським стилем.

ЛІТЕРАТУРА

Приклади оформлення журнальних статей:

Sartori, Giovanni. 2004. "Where is Political Science Going?" *PS: Political Science and Politics* 37(4): 785-787.

Massicotte, Louis and Blais, André. 1999. "Mixed Electoral Systems: A Conceptual and Empirical Survey," *Electoral Studies* 18(2): 341-366.

Баклан, І. В., Селін, Ю. М. 2013. "Електронний парламент: методологія прийняття рішень у процесі нормотворення," *Юридична наука* 1: 13-20.

Чукут, С. 2016. "Впровадження електронного парламенту в Україні в контексті сучасних світових тенденцій," *Держава та регіони. Серія Державне управління* 1 (53): 133-137.

Приклади оформлення розділів у книгах:

Norris, Pippa. 1996. "Candidate Recruitment." In: Lawrence LeDuc, Richard Niemi and Pippa Norris (Eds.), *Comparing Democracies*. London: Sage: 289-302.

Buonanno, Laurie. 2017. "The European Migration Crisis." In: D. Dinan, N. Nugent, & W. E. Patterson (Eds.), *The European Union in Crisis*. London: Palgrave Macmillan: 100-130.

Гелд, Девід. 2005. "Моделі демократії." В: *Демократія: антологія / упоряд. О. Проценко*. К.: Смолоскип: 155-175.

Кузьо, Тарас. 2004. "Пострадянські перетворення в Україні: теоретико-порівняльний аспект." В: *Українське суспільство на шляху перетворень: західна інтерпретація / під ред. В. Ісаїва*. К.: КМ Академія: 45-63.

Приклади оформлення книг:

Anderson, Perry. 1976. *Considerations on Western Marxism*. London: New Left Books.

Бжезінський, Збігнєв. 2018. *Велика шахівниця*. Харків: Фабула.

Рудич, Ф.М. (ред.). 2006. *Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку*. К.: Парламентське видавництво.

Evans, Peter B., & Dietrich Rueschemeyer, Theda Skocpol (Eds.). 1985. *Bringing the State Back In*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

Електронне видання:

План дій ЄС з гендерних питань на 2016–2020 роки.
URL: <https://europa.eu/capacity4dev/public-gender/minisite-gender-action-plan-2016-2020>

Увага! якщо стаття має індекс doi, використовуємо саме його, а не інтернет-посилання URL

Після цього слід додати список літератури (References) транслітерацією. Якщо вся література англійською, то нічого вже роботи не треба. Якщо література складається з джерел українською та російською мовою, ім'я та ініціали, місто видання, а також найменування видання пишемо латиницею (транслітерацією), а назву статті, книги, збірника – латиницею (транслітерацією) та у дужках даємо переклад на англійську. Якщо журнал має англійську

версію, даємо офіційну його англomовну назву, якщо ні, то даємо його латиницею, якщо мова йде про переклад – даємо оригінальне прізвище автора та у дужках після транслітерації назви статті, книги, збірника – їх оригінальні назви статті, книги, збірника. Якщо оригінал не англійською мовою, наприкінці в дужках вказуємо оригінальну мову видання. Наприклад:

Оригінальний варіант в списку літератури:

Фісун, Олександр. 2016. “Неформальні інститути та неопатримоніальна демократія в Україні”, *Агора*. Вип.17: 9-13. URL:

https://academia.edu/30425284/Неформальні_інститути_та_неопатримоніальна_демократія_в_Україні_Informal_Institutions_and_Ukraine_s_Neopatrimonial_Democracy

Аджемоглу, Дарон, Робінсон, Джеймс. 2020. *Вузкий коридор. Держави, суспільства і доля свободи*. К.: Наш формат.

Gendźwił, Adam & Raciborski, Jacek. 2014. “Jak głosują wyborcy w warunkach preferencyjnych list wyborczych: przypadek Polski,” *Decyzje* 22: 47-69.

Як це буде в Reference:

Fisun, Oleksandr. 2016. “Neformal’ni instytuty ta neopatrymonial’na demokratiya v Ukrayini (Informal Institutions and Ukraine’s Neopatrimonial Democracy),” *Agora*. No. 17: 9-13. URL: https://academia.edu/30425284/Неформальні_інститути_та_неопатримоніальна_демократія_в_Україні_Informal_Institutions_and_Ukraine_s_Neopatrimonial_Democracy (in Ukrainian).

Acemoglu, Daron & Robinson, James. 2020. *Vuz'kyy korydor. Derzhavy, suspil'stva i dolya svobody (The narrow corridor. States, societies, and the fate of liberty)*. K.: Nash format (in Ukrainian).

Gendźwił, Adam & Raciborski, Jacek. 2014. “Jak głosują wyborcy w warunkach preferencyjnych list wyborczych: przypadek Polski (How Do Voters Use Preferential Vote in Semi-Open PR System – The Case Of Poland),” *Decyzje* 22: 47-69 (in Polish).

Зміст статті має точно відповідати вимогам ВАК України до такого роду публікацій (Бюлетень ВАК.-2003. №1): 1) постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; 2) аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; 3) формулювання цілей статті (постановка завдання); 4) виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; 5) висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Але самі рубрики («постановка проблеми», «аналіз останніх досліджень...») у статті писати не треба.

Застосовується редактор MS Word, шрифт Times New Roman розміром 14, вирівнювання тексту по ширині в один стовпчик. **Поля:** зліва – 2,5, справа – 2, знизу – 2 см, зверху – 3. Графіки та таблиці, формули вводяться до тексту статті за допомогою комп'ютерної техніки. Ілюстрації, графіки та таблиці, що супроводжують текст, слід нумерувати арабськими цифрами наскрізною нумерацією.

Зберігати статтю просимо або у DOC (1997-2003), або у RTF форматі.

Статті, оформлені не відповідно до наведених правил, прийматися не будуть.

Авторську довідку подати у кінці статті. Автори на момент подачі статті мають бути зареєстровані на порталі orcid.org та обов'язково вказати свій номер у авторській довідці.

АВТОРСЬКА ДОВІДКА (українською, російською та англійською мовами)

1. Прізвище, ім'я та по батькові.
2. Наукова ступінь.
3. Вчене звання.
4. Місце роботи, посада.
5. Контактний телефон, адреса, e-mail
6. Номер orcid ID
7. Назва статті.

З повагою, редакційна колегія видання.

Наукове видання

В І С Н И К
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ імені В. Н. КАРАЗІНА

Серія «Питання політології»
Випуск 39

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Українською, російською та англійською мовами

Комп'ютерне верстання – Н.І. Безугла

Підписано до друку 7.06.2021. Формат 60x84/8. Папір офсетний.

Друк ризограф. Ум. друк. арк. 12,4. Обл.-вид. арк. 15,5

№ зам. 2/2021

№ зам. 69/2020 Наклад 100 пр.

Ціна договірна.

61022, м. Харків, майдан Свободи, 4

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Видавець і виготовлювач ХНУ імені В.Н. Каразіна

61022, Харків, майдан Свободи, 4, тел. 705-24-32

Свідоцтво суб'єкта видавничої діяльності ДК № 3367 від 13.01.09